

ЎЗБЕК ИСТОН ССР ФАНЛАР АҚАДЕМИЯСИ
АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ АДАБИЕТ МУЗЕИИ

ХОЛИД РАСУЛЕВ

ЎЗБЕК ЭПИК
ШЕЪРИЯТИДА
ХАЛҚЧИЛЛИК

XVIII АСР ВА XIX АСРНИНГ БИРИНЧИ ЯРМИ

ЎЗБЕК ИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ
ТОШКЕНТ — 1973

Асар ўзбек эпик шеърлятида халқчилик масаласига бағишланган бўлиб, унда ўзбек дostonлари, хусусан, XVIII аср ва XIX асрнинг биринчи ярмида яратилган эпик шеърлят намуналари ҳақида фикр юртилади. Шу асосда ўзбек адабиётида эпик шеърлятнинг ривожланиши, улардаги халқчилик ҳақида атрофлича маълумот берилади. Уша давр эпик шеърлятнинг намуналари «Булбул ва Гул», «Ҳусн ва Дил», «Баҳром ва Гуландом», «Ҳафт гулшан» дostonларининг ўзбек адабиёти тарихида тутган ўрни кўрсатиб берилади.

Асар адабиётшунос, олий ўқув юртлари филология факультетлари студентлари ва ўзбек адабиёти тарихи билан қизиқувчиларга мўлжалланади.

М а с ъ у л м у ҳ а р р и р :

Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган фан арбоби, филология фанлари доктори проф. **ҲАМИД СУЛАЙМОН**

Р $\frac{0722-066}{355 (06)-73}$ —110—73

КИРИШ

Совет Иттифоқи халқларининг ўтмишда яратилган прогрессив адабий мероси маданиятимизни бойитиш ва янада ривожлантиришнинг муҳим факторларидан бири ҳисобланади. Шунинг учун ҳам Коммунистик партия ўтмишдаги барча ижобий, прогрессив маънавий меросни эҳтиёт қилиб сақлаш ва улардан танқидий асосда фойдаланиш зарурлигини алоҳида уқтиради. КПСС XXIV съезди қарорида «Съезд социалистик жамиятнинг маънавий бойлигини яратишда адабиёт ва санъатнинг роли ошиб бораётганлигини қайд қилади»¹,— деб таъкидланган. Ана шу янги жамият маънавий бойлиги такомилда ўтмиш маданий меросидаги демократик ва социалистик элементлар, барча прогрессив традицияларнинг ўрни ниҳоятда каттадир.

Улуғ совет ёзувчиси М. Горький айтганидек, «Халқ барча моддий бойликларни яратувчи кучгина эмас, у маънавий бойликларнинг ягона битмас-туганмас манбаидир. У ер юзидаги ҳамма буюк поэмалар, трагедияларни, улар ичида энг улуғи — жаҳон маданияти тарихини яратган, доноликда, гениалликда биринчи ижодкор рассом ва шоирдир»².

Халқимиз орасида кенг тарқалган қўшиқлар, термалар асрлар оша оғиздан-оғизга ўтиб, айтилиб келинганидек, ёзма адабиётнинг энг яхши намуналари бўлган эпик асарлар — дostonлар ҳам мароқ билан ўқилиб келди.

Қишилик жамияти тарихида яратилган маданий бойлик дурдоналарини ўрганиш, уларни марксизм-ленинизм нуқтаи назаридан ишлаб чиқиш совет адабиётшунослиги олдида турган муҳим вазифалардан биридир.

Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин қадимий эпик

¹ Совет Иттифоқи Коммунистик партияси XXIV съездининг КПСС Марказий Комитети ҳисобот доклади юзасидан резолюцияси, Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1971, 25-бет.

² М. Горький, О литературе, М., 1931, стр. 20.

шеърят намуналари ва классик ўзбек шеърляти асарларидан бир қанчаси нашр этилиб, китобхонлар орасида кенг тарқалди³.

XVIII аср ва XIX асрнинг биринчи ярмида яратилган эпик шеърлятнинг айрим йирик асарлари ҳақида ҳам илмий тадқиқот ишлари вужудга келди. Булар орасида проф. В. Абдуллаев ва И. С. Брагинскийларнинг Нишотий ва унинг «Хусн ва Дил» достони ҳақидаги фикрлари⁴ айниқса диққатга сазовордир. Шу билан бирга Нишотий «Хусн ва Дил» достонининг ўзбек классик адабиётдаги мавқеи тўғрисида⁵ мақола эълон қилинди. М. Қосимованинг «Хусн ва Дил» достонларининг яратилиши традицияси⁶ асари чоп этилди.

Р. Алиевнинг XVIII аср ўзбек адабиётининг вакили Собир Сайқалий ва унинг «Баҳром ва Гуландом» достони, Ф. Қаримовнинг XIX асрнинг иккинчи ярмида яратилган бир қатор достонлар, А. Қаюмов ва Т. Ғофиржонованинг XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод қилган Нодирнинг «Хафт гулшан» достони ҳақидаги илмий ишлари ўзбек адабиёти тарихини ёритишга муҳим ҳисса бўлиб қўшилди⁷.

Ўзбек эпик шеърлятининг ривожланиш йўллари ва унинг тарихий тараққиёти қонунларини ёритишда Б. Валихўжаевнинг «Ўзбек классик адабиётда эпик поэзиянинг тараққиёт тарихидан»⁸ монографияси адабиётшунослигимизнинг муҳим ютуқларидан бўлди.

³ Хоразмий, Муҳаббатнома (нашрга тайёрловчи Т. Жалолов), Тошкент, 1959; Хорезми, Муҳаббатнамэ (подготовка текста, перевод и исследование Э. Наджил), М., 1961; Дурбек, Юсуф ва Зулайхо (нашрга тайёрловчи Хуршид), Тошкент, 1959; Лутфий, Гул ва Наврўз (нашрга тайёрловчи С. Эркинов), Тошкент, УзССР бадий адабиёт нашриёти, 1960; Алишер Навоий, Хамса (нашрга тайёрловчи П. Шамсиев), Тошкент, 1964; Алишер Навоий, Асарлар, VI, VII, VIII, IX, X томлар, Тошкент, 1965—1968 ва бошқа нашрлари; Сайқалий, Баҳром ва Гуландом (нашрга тайёрловчи Р. Алиев), Тошкент, 1960; Нодир, Хафт Гулшан (нашрга тайёрловчи Т. Ғофиржонова), Тошкент, УзССР ФА нашриёти, 1961; Хиромий, Раъно ва Зебо (нашрга тайёрловчи М. Маҳмудов), Тошкент, 1962; Нишотий, Хусн ва Дил (достон), Шеърлар (нашрга тайёрловчилар: Х. Расул, И. Ражабов), Тошкент, Ф. Ғуллом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1967.

⁴ В. Абдуллаев, XVII—XVIII асрларда Хоразмда ўзбек адабиёти, докторлик диссертацияси, Самарқанд, 1958; Хоксор ва Нишотий, Самарқанд, 1960; Ўзбек адабиёти тарихи, Иккинчи китоб, Тошкент, 1964, 193—218-бетлар.

⁵ Х. Расул, Нишотийнинг «Хусн ва Дил» достони ҳақида, «Ўзбек тили ва адабиёти» журналы, 1962, 4-сон.

⁶ М. Касимова, Традиция создания поэм «Хусн-у Дил» и одноименного произведения Нишоти, автореферат канд. диссертации, Самарқанд, 1969.

⁷ Р. Алиев, Сайкали и его поэма «Бахрам и Гуландом», автореферат канд. диссертации, Тошкент, 1964; Р. Алиев, Сўзбоши, Баҳром ва Гуландом, Тошкент, УзССР ФА нашриёти, 1967; Г. Каримов, Узбекский поэт-демократ Мукими и литература его времени, автореферат докторской диссертации, Ташкент, 1962; Ф. Каримов, Ўзбек адабиёти тарихи, Учинчи китоб, Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти, 1967; А. Қаюмов, Қўқон адабий муҳити, Тошкент, УзССР ФА нашриёти, 1961; Т. Гафирджанова, Нодир и его «Хафт гулшан», автореферат канд. диссертации, Ташкент, 1965.

⁸ Б. Валихўжаев, Ўзбек классик адабиётда эпик поэзиянинг тараққиёти тарихидан, 1967, УзФА кутубхонаси. РД. 1—2 қисм; Из истории эпической поэзии в узбекской литературе, автореферат докторской диссертации, Самарқанд, 1969.

Юқориди эслаб ўтилган илмий тадқиқот ишлари ўзбек адабиётидаги эпик шеърят тарихини ёритишда, ундаги асарларнинг ғоявий-бадий йўналишини белгилашда анчагина ишлар қилинганини кўрсатади. Биз бу ишмизда ўзбек классик адабиётидаги эпик шеърятнинг манбаи, ривожланиш йўллари ва ундаги айрим асарларда, айниқса XVIII аср ва XIX асрнинг биринчи ярмида яратилган дostonлардаги халқчиллик проблемаси тўғрисида фикр юритишни ўз олдимишга асосий вазифа қилиб қўйдик.

Бу даврларда яратилган эпик шеърятнинг монументал асарларида гуманизм, халқчиллик ғоялари юксак пафос билан куйланади. Унда инсон, унинг ақл-заковати, меҳнати мадҳ этилади. Инсон ҳаёти, турмуши, ҳаёт жараёнининг лавҳалари халқ манфаати нуқтаи назаридан тасвирланади. Бу эса бадий асарнинг халқчиллигини кўрсатади.

Халқчиллик тушунчаси даврлар ўтиши, адабиётнинг ривожлана бориши муносабати билан ўзгара боради, чуқур маъно касб этади. Халқчиллик халқнинг муҳим белгиларини, асосий миллий хусусиятларини, ўзига хос характерини, маънавий қиёфасини акс эттириш билан бирга, унинг фикрлаш, ҳис қилиш фазилатларини, расм-русумларини, орзу-умидларини гавдалантиради.

В. И. Ленин ҳар бир миллатда икки миллат, икки миллий маданият борлигини⁹ сўзлаб, миллийлик халқчиллик билан мустақкам боғланган бўлса ҳам ҳамма вақт халқчиллик билан тўғри келавермаслигини уқтиради. Миллийликда бўлган энг яхши олижаноб хусусият халқчилликдир.

«Санъат,— деган эди В. И. Ленин Қлара Цеткин билан бўлган бир суҳбатида,— кенг меҳнаткашлар оммаси ичида чуқур илдиз отиши керак. Санъат шу оммага тушунарли бўлиши ва шу омма томонидан севилиши лозим. У шу омманинг туйғусини, фикрини ва иродасини бирлаштириши, оммани кўтариши керак»¹⁰.

Бу фикрлар санъатнинг халқчилиги асосида унинг халқ билан чамбарчас боғланган бирлиги ётганлигини кўрсатади. Л. И. Тимофеев, А. Мясников, Н. Булгаков, Н. К. Гей, П. С. Трофимов каби олимлар санъат ва адабиётдаги халқчиллик тўғрисида муҳим фикрлар баён этдилар¹¹.

Ўзбек совет адабиётшунослигида филология фанлари докторлари В. Зоҳидов, И. Султонов, А. Ҳайитметов, Э. Рустамов Навоий ижодининг турли масалалари юзасидан фикр юритганларида ундаги

⁹ В. И. Ленин, Асарлар, 20-том, 18-бет.

¹⁰ В. И. Ленин маданият ва санъат тўғрисида, Тошкент, 1962, 577-бет.

¹¹ Л. И. Тимофеев, Основы теории литературы, М., 1966; Н. К. Гей, Народность и партийность литературы, М., 1964, П. С. Трофимов, Ленинская партийность в искусстве, М., 1966; Партийность литературы и проблема художественного мастерства (Сб. статьи, ред. коллегия: Проф. А. С. Мясников и др.), Изд-во В.П.С. и АОН, М., 1961; Н. Булгаков, На путях реализма и народности, Днепрпетровск, 1971.

халқчиллик тўғрисида ўз мулоҳазаларини билдирдилар¹². Шунингдек, проф. Ф. Қаримов Муқимий ижодидаги халқчиллик ҳақида диққатга сазовор фикрларни илгари сурди¹³.

Халқчил асарда санъаткор умумхалқ аҳамиятига эга бўлган масалаларни кўтариб чиқади. У ўз образларини халқ оммасининг сезгиси, фикри, иродасига бориб етадиган ҳолга келтиради. В. Г. Белинский фикрича, турмушни тўғри, ҳаққоний акс эттирган адабиёт халқчил адабиётдир. Адабиётнинг халқчиллигини таъмин этадиган шартлар кўп, унинг мазмуни, ғоявий йўналиши, ҳатто шакли ҳам халқчиллик масаласига тааллуқлидир¹⁴.

Халқчилликнинг дастлабки шarti — асарда умумхалқ аҳамиятига эга бўлган масалаларни кўтариб чиқиб, уни ҳаққоний ёритиб ҳал этишдир. Агар у ёки бу қалам соҳиби ўз давридаги муҳим масалаларни кенг, атрофлича ва чуқур ёрита билса, тўғри баҳолай олса, ҳақиқатан буюк ёзувчи сифатида улуғланади. Лекин ёзувчи асар проблемасини реакцион дунёқарашдан келиб чиқиб баҳоласа, унда у халққа зарарли бўлиб чиқади. Шунинг учун санъаткор қўйилган масалани халқ манфаатидан келиб чиқиб ёритиши зарур. Бу халқчилликнинг иккинчи энг муҳим шартидир. Агар ёзувчи ўз асарида қўйилган масалага халқ манфаати нуқтаи назаридан ёндашса, унинг тўплаган материаллари ғоят бой, образлари мазмунли ва ишонарли бўлиб чиқади. Бадий асарда қўйилган масалалар халқ манфаати нуқтаи назаридан ёритилган ва ҳал қилинган бўлса, улар халқ ҳаётини яхшилаш учун ёрдам беради. Халқчиллик — чин санъатнинг манбаи, унинг ривожини ва мақсаднинг бошланғич нуқтасидир.

Халқчиллик бадийлик билан чамбарчас боғлиқ, улар бир-бирини тўлдирди ва асарда бир бутунликни ташкил этади. Халқчиллик турли даврларда турли хилда кўриниши ва амалга оширилиши мумкин. Биз юқоридаги фикрлар асосида XVIII аср ва XIX асрнинг биринчи ярмидаги адабиётимизда мавжуд бўлган эпик шеърининг ривожланишини ва ундаги халқчиллик тенденциясини ўрганамиз ва шу ҳақда фикр юритамиз.

Чунки бу даврда яратилган ва халқнинг орзу-истакларини, унинг эстетик диди, қарашларини акс эттирган асарлар халқимиз томонидан севилиб ўқилиб келди.

¹² В. Зоҳидов, Улуғ шоир ижодининг қалби, Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1970; Мир идей и образов Алишера Навои, Ташкент, Государственное изд-во худ. лит-ры УзССР, 1961; И. Султон, Навоийнинг қалб дафтари, Тошкент, Ф. Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1969; Э. Рустамов, Узбекская поэзия в первой половине XV века, М., 1963; А. Ҳайитметов, Навоийнинг ижодий методи масалалари, Тошкент, УзССР ФА нашриёти, 1963.

¹³ Г. Қ. Қаримов, Узбекский поэт-демократ Муқими и литература его времени, автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук, Ташкент, 1962; Ф. Қаримов, Узбек адабиёти тарихи, Учинчи китоб, Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти, 1966, 135—144-бетлар.

¹⁴ Ф. Қ. Қаримов, Узбек адабиёти тарихи, Учинчи китоб, Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти, 135-бет.

М. И. Калинин халқ севган асарлар тўғрисида гапириб, «Санъатнинг энг юксак, энг талантлиси, энг гениали, шубҳасиз, халқ санъатидир, яъни халқ томонидан гавдалантирилган, халқ томонидан асраб келинган, халқ томонидан юз йиллар мобайнида сақлаб келинган санъатдир. Халқда қимматга эга бўлмаган санъатнинг сақланиши мумкин эмаслигини сиз тушунасиз. Халқ олтин қидирувчи билан баб-баравардир. У фақат энг қимматли, энг гениал нарсаларни танлайди, уларни талай ўн йилликлар давомида пардозлаб асрайди ва ўзи билан олиб боради»¹⁵,— деган эди. Ҳақиқатан ҳам санъаткорнинг бой турмуш тажрибаси, билими, турмушдаги муҳим нарсаларни сезгирлик билан билиб олиши унинг халқ манфаати юзасидан фикр юритишига олиб келади.

Асарда тасвирланган инсон кечинмалари, орзу-умидлари, интилишлари, инсон ҳаётидаги воқеалар турмуш тажрибалари билан яқин ва алоқадор бўлсагина, у омма учун тушунарли бўлади. Бу эса асарнинг формаси, услуби халққа яқинлигидан дарак беради. Бадиий асарда инсон проблемаси умумхалқ аҳамиятига эга бўлган асосий проблема бўлиб, озодлик учун интилувчи халқ оммасининг манфаатлари билан бевосита боғлангандир. Шунинг учун ёзувчининг инсонни ўз даврининг асосий муҳим масалалари юзасидан тасвирлаши халқчилликнинг туб моҳиятидир.

Халқчиллик ёзувчининг фақат умумидеологик интилиши бўлибгина қолмай, балки унинг ватанга оташин садоқати, истеъдоди, маданияти, ҳаёт тажрибаси, эстетик идеалларининг юксак даражада ифодаланишидир. Бу эса асарнинг бадиийлиги билан боғлиқдир.

Асарда умумхалқ аҳамиятига эга бўлган проблемаларни қўйиш, уларни халқ манфаати нуқтаи назаридан ёритиш, унинг халқ оммасига тушунарли бўлишини таъминлаш асосий масаладир. Бу асарнинг бадиийлигини кўрсатади. Бадиийлик халқчилликдагина юксак формага эришади. Ана шундай санъат асарлари кўпинча эпик шеърининг гўзал намуналари бўлиб қолди.

Эпик шеърят намуналари ўз манбаи, ривожланиш йўллари, ундаги халқчиллик ва унинг ривожлана бориш қонуниятини тарихий шароит билан боғланган ҳолда ўрганишни талаб этади. Ўзбек эпик шеърятини эл, меҳнат аҳлининг орзу-истакларини акс эттиришга интилиши билан бирга прогрессив ғояларни ҳам тарғиб қилган, ҳунармандлар, деҳқонлар оммасининг айрим ҳаёт лавҳаларини тасвирлаган. Уларда асосан халқнинг орзу-умидлари ва халқ кучига бўлган ишонч куйланди, халқчил ғоялар илгари сурилди.

Башарият тарихидаги ҳар бир давр бир-биридан фарқ қилгани каби турли даврларда яратилган асарлар ҳам бир-биридан фарқ қилди. Лекин санъатда чуқурроқ ажралиб турадиган бу фарқлар тарихий даврлар орасидаги фарқдан келиб чиқади. Биз ўрганмоқчи бўлган эпик шеърятимизнинг ривожланиши ва ундаги халқчиллик масалалари ўзига хос хусусият ва фазилатларга эгадир.

¹⁵ М. И. Калинин, Адабиёт ҳақида, Тошкент, 1954, 227-бет.

XVIII АСР — XIX АСРНИНГ БИРИНЧИ ЯРМИДАГИ ЭПИК ШЕЪРИЯТДА ХАЛҚЧИЛЛИК МОТИВЛАРИ

Узоқ ўтмишдан бошлаб XV асргача бўлган ўзбек адабиётидаги эпик шеъриятнинг ривожланиши ва ундаги халқчилликнинг асосий масалалари кенгая, такомиллаша бориб, Навоий дostonларида ўзининг энг юксак ифодасини топди. XVIII аср ва XIX асрнинг биринчи ярмида вужудга келган эпик шеърият ўтмишдаги классик адабиётимиз, айниқса, Навоий традицияларини давом эттириб ривожлана борди.

XVIII—XIX асрларда ҳам феодал тарқоқлиги кучайиб, уч хонлик барпо бўлган Ўрта Осиёда халқ золим ҳукмдорлар томонидан чексиз эксплуатация қилинар эди. Лекин бунга қарамай, халқнинг бадий тафаккури ривожлана борди, золим амалдорларга, реакциян руҳонийларга қарши нафрат туйғуларини ифодалашда давом этди. «Ўрта Осиё халқларининг XVIII—XIX асрлардаги, ҳақиқатан ҳам, жуда оғир бўлган ҳаётига назар ташласак, халқнинг ижодий фаолияти мутлақо сўниб қолмаганлигини, унинг юз минглаб зўр ақллардан ташкил топган тийран тафаккури доим тошқин дарё сувларидек олға томон интилганини кўрамиз»¹.

XVI аср эпик шеъриятида кенг мушоҳадали шоир Муҳаммад Солиҳ Навоий традицияларини давом эттириб, ўз давридаги муҳим, актуал ижтимоий масалаларни, воқеликда бўлиб турган ҳодисаларни реалистик чизиқларда акс эттирувчи «Шайбонийнома» тарихий дostonини ёзган бўлса, истеъдодли шоир Мажлисий халқ оғзаки ижодидан фойдаланиб, «Қиссаи Сайфулмулк» номли севги, қаҳрамонликни тасвирловчи романтик дoston яратади. Ҳар икки дostonда ҳам маълум дражада халқчиллик фикрлари озми-кўпми илгари сурилади.

Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома» асарида тож-тахт учун кураш тасвирланиб, беҳуда тўкилган қонлар, азоб-уқубат чеккан, хонавайрон бўлган меҳнаткаш халқнинг аҳволи акс эттирилади. Шоир ўзаро урушларга Шайбоний нуқтаи назаридан қараб, унинг тарафдори бўлишига қарамай, халқ оммасининг феодал ҳукмдор-

¹ В. Абдуллаев, Ўзбек адабиёти тарихи, Иккинчи китоб, Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти, 1964, 122-бет.

ларига бўлган ғазаб ва нафратини, курашини, жасорат ва қаҳрамонлигини ҳаққоний кўрсатиб беради ва азоб-уқубат чеккан мазлум халққа хайрихоҳлик билдиради. Бу ҳол Шайбонийнинг темурийларга қарши олиб борган курашини акс эттирган мазкур асарда халқчиллик элементлари борлигини кўрсатади. «Шайбонийнома» дostonи ғоявий-бадий нуқсонларига қарамай, тарихий жанр, реализм тенденциялари ривожланишига катта ҳисса қўшган асардир.

XVI аср бошларида яратилган «Қиссаи Сайфулмулук» дostonи эса ёзма адабиёт ва халқ оғзаки ижодининг ўзига хос услуби бири билан боғлиқ бориши ва бирикиб кетишининг гўзал намунаси дир. Бу асардаги сюжет, композиция, образлар, бадий тўқима, тасвир воситалари халқ оғзаки ижодининг баракали таъсири борлигини яққол кўрсатади.

Халқ эртақларида бўлганидек, ҳикоя ичида ҳикоя услубида ёзилган «Қиссаи Сайфулмулук» дostonида қаҳрамоннинг саргузаштлари турли эпизодлар орқали маҳорат билан тасвирланади. Мажлисий ўз дostonида халқ фантазиясидан усталик билан фойдалана олган. Турли эпизодларда, масалан, денгиз тўлқини, зангилар ороли, маймунлар ороли, дев маскани, қуш билан бирга учиш, узук ёрдами каби лавҳаларда халқ фантазиясининг қудрати бадий образ ва бадий тил билан ғоят гўзал тасвирланган. Дostonдаги Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» асаридаги каби кўшк қурилиши, тўн воқеаси, денгиз саёҳати ва қаҳрамонликлар тасвирлари шоирнинг ёзма адабиёт ва халқ оғзаки ижодидан баракали фойдаланганлигини кўрсатади.

Дoston XVI аср ўзбек адабий тилининг намунаси сифатида ҳам диққатни тортади. Унда халқ тилидан унумли фойдаланилган бўлиб, бу ҳолат ҳам дostonнинг меҳнаткашлар оммаси кечинмалари ва кайфиятларини ифодалаган асар эканлигини намойиш этади.

Ўзбек ёзма адабиётидаги «Қиссаи Сайфулмулук»дан кейин халқ оғзаки ижоди асосида бир қатор эпик шеърый асарлар вужудга келди. Улардан «Тоҳир ва Зуҳра», «Юсуф ва Зулайхо», «Булбул ва Гул», «Баҳром ва Гуландом», «Юсуфбек ва Аҳмадбек», «Санобар», «Ҳусн ва Дил», «Ҳафт гулшан» каби бир қанча дostonлар халқ орасида кенг тарқалди ва уларнинг кўпчилиги халқ китоблари номини олишга муяссар бўлди. Бу асарлар меҳнаткаш халқнинг ҳамдарди, руҳий озуғи бўлиб қолди. Уларда ватан, инсон ва унинг қудрати, шахс эркинлиги, дўстлиги, қаҳрамонлик, хотин-қизларнинг ақл-заковати мадҳ этилди, ватанпарварлик, халқчиллик каби энг яхши инсоний фазилатлар куйланди. Халқнинг дарду ҳасратларини, орзу-истакларини акс эттирган бу халқ китоблари ёзма адабиётнинг энг яхши халқчил намуналари бўлиб қолди. Чунки «...бундай асарлардан ўзбекларнинг миллий ҳис ва ифтихорини, мардлик ва қаҳрамонлигини акс эттирувчи кўпгина манзараларни топиш мумкин»². Халқ китобларининг ўзига хос хусусияти ҳақида профессор В. Зоҳидов шундай дейди: «Бундай асарлар ўзбек адабиёти тарихида

² Г. В а м б е р и, Очерки Средней Азии, М., 1868, стр. 336.

Ўзининг специфик томонларига эга бўлган алоҳида соҳа, жанр ва йўналишлардан бирини ташкил этади»³.

Ўзбек шоирлари халқ оғзаки ижодиёти асарларини қайта ишлаб, уларни ёзма адабиёт намуналарига айлантирди ва улар халқ китоблари сифатида кенг тарқалди, севиб ўқилди. Бундай асарларни яратган муаллифлар халқ ижодидаги сюжет, композиция, воқеа ва қаҳрамонлар саргузаштини қайта ишлаб, уларга ўз замонидаги тарихий шароит нуқтаи назаридан, ўз даврининг талаби ва эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда талқин этиб, бадий жиҳатдан сайқал бердилар. Бу асарлар бутун-бутун авлодларнинг эстетик хусусиятини, фикр ва онгини тарбиялашда, мардлик, қаҳрамонлик, ватанпарварлик, халқчиллик хислатларини сингдиришда катта роль ўйнади.

XVIII аср — XIX асрнинг биринчи ярмида ўзбек эпик шеърлятида асосан халқ китоблари тарзидаги асарлар вужудга келганлиги учун биз ишимизда ана шундай дostonлар намунаси бўлиб келган айрим асарлардаги халқчиллик ҳақида фикр юриштишни лозим топдик.

³ «Ўзбек адабиёти», I том, Тошкент, 9-бет.

«БУЛБУЛ ВА ГУЛ» ВА УНДАГИ МАЖОЗИЙ ОБРАЗЛАР

«Булбул ва Гул» достонининг ўзига хос хусусиятларидан бири шуки, унда муаллиф ўз замонидаги ҳукмрон табақаларга бўлган нафратини мажозий равишда ифодалайди. Натижада янги ҳодиса — яъни шоирона тасвир билан реал воқелик биргаликда намоён бўлади.

• «Булбул ва Гул» XVIII асрда яшаб ижод этган шоир Салоҳий қаламига мансуб бўлиб, ҳижрий 1153, яъни 1740 йилда ёзилган. «Булбул ва Гул» достони ҳақида мулоҳаза юритган проф. Б. Валихўжев адабиёт тарихчилари Салоҳийнинг бу достонини «Гул ва Булбул» деб атаб келганликлари ҳақида гапириб, уни «Булбул ва Гул» деб аташ зарурлигини исбот этади¹.

Ҳақиқатан Б. Валихўжаев айтганидай Салоҳий ўз асарининг номи ҳақида шундай дейди:

Бу сўз эрди нидойи осмоний,
Ки назм эт Булбулу Гул достони.
Бўлиб маъшуқи ошиқ Булбулу Гул,
Бу назмим оти эрур Булбулу Гул.
Баён айлайки ишқи Булбулу Гул,
Эшитгил достони Булбулу Гул².

Биз ҳам проф. Б. Валихўжаевнинг фикрига қўшилиб, достон номи «Булбул ва Гул» деб атадик. Чунки достонда асосан Булбул ва унинг идеал гўзаллик учун интилиши ҳақида сўз боради.

Шоир Салоҳий ҳаётига оид ҳеч қандай маълумотга эга эмасмиз. Достоннинг бадий жиҳатдан бирмунча пухта, мароқли ёзилганлиги авторнинг ўз замонида кўзга кўринган ёзувчилардан бири бўлганидан дарак беради. «Булбул ва Гул» достони ЎзССР Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтидаги 3402, 5354 сонли қўлёзма китобларда сақланади. 3402

¹ Б. Валиходжаев, Из истории развития эпической поэзии в узбекской литературе (автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора фил. наук), Самарканд, 1968, стр. 23.

² گل و بلبل با تصویر (Гул ва Булбул бо тасвир), Тошкент, Фуломия матбааси, 2-бет.

номерли қўлёзмада дostonнинг тўла кўчирилган нусхаси бор. 5354 номерли қўлёзма китобда эса 21-варақдан 45-вараққача дostonдан парча берилган. Бундан ташқари, СССР Фанлар академиясининг Шарқшунослик институти Ленинград бўлимида А 836-сонли қўлёзма китобда ҳам «Булбул ва Гул» дostonи сақланади.

Утмиш ўзбек эпик асарларида ҳамд, наътдан сўнг илоҳий куч томонидан дунёнинг яратилиши ва унда юз берган илк ҳодисалар тасвирланади. XVIII аср шоири Салоҳий ҳам ана шу анъанани давом эттиради. Сўнгра муаллиф «оғози дoston «Булбул ва Гул» деб асл мақсадга кўчади. Дostonнинг кириш қисми 814 байт, яъни 1628 мисрадан иборатдир. Шоир дostonнинг кириш қисмида Мулло Ғурбатийнинг «Гул ва Булбул» китоби борлигини ва ўзи унга ранг бериб ширин назмлар билан янгидан ҳикоя қилганини («Мулла Ғурбатийнинг айтқон Гули Булбул китобини ҳажмида Абу Салоҳ айтибдур»)³ баён этади.

Бу сатрлар Салоҳийдан илгари «Гул ва Булбул» дostonини Ғурбатий деган шоир ёзгани ҳақида маълумот беради. У ўзининг ёзган мисралари XVII аср шоири Сўфи Оллоёр асарларидек равон, равшан, аниқ бўлишини, жозибадорликда муҳаббат аҳлига завқ ва шавқ бағишлашини орзу қилиб, Ғурбатийга ҳурмат изҳор қилади:

Мани шикаста кўнглим эрди хомуш,
Китоб айтурга таъьим айлади жўш.
Қўшиб сўзни китоби Ғурбатийга,
Уриб ҳашмингни Оллоёр сўзига.
Бўлиб файзи баҳори Кошғардин,
Топиб файзи сафо бу сўзлар андин⁴.

Салоҳий ишқ-муҳаббатни юксак таърифлайди. У Фарҳоднинг Ширин ишқида тоғ қазигани, Мажнуннинг Лайли ишқида мубталолиги, Юсуф ва Зулайхо, Вомиқ ва Узро саргузаштлари ҳақида гапириб, шундай дейди:

Қи булбулдур ўзи бир кичкина қуш,
Ўзин ишқу муҳаббатга тутиб хуш.
Гулистонда қилур фарёд булбул,
Қи булбул ошиқу маъшуқидир гул...
Қи даштидур жаҳон гар бўлмаса гул,
На хуштур бўлса гул шоҳида булбул⁵.

Бу ерда Салоҳий мажозий маънода гул ва булбул бўлмаса (яъни одам бўлмаса) жаҳон даштдан иборат бўлар эди. Унингча, жаҳонда яшовчи одамлар муҳаббат билан дунёни гулзорга айлантирганлар, одамзод ишқ билан улуғдир:

Қамоли ишқ одамнинг насиби,
Фаришта дарди ишқдин бенасиби.

³ УЗССР Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, Қўлёзма, инв. №. 3402, в. 6 б. (Бундан кейинги мисоллар шу қўлёзмадан келтирилади).

⁴ Уша қўлёзма, в. 14 а.

⁵ Уша қўлёзма, в. 40 а.

Фаришталарда йўқ ишқи муҳаббат,
Худо андоғ ясабдур маҳз сурат⁶.

Шоир фикрича, инсон дунёдаги бор мавжудотдан кўра улуғ, оқил, доно, шунинг учун ҳатто худо ҳам инсонни юксак даражага қўйган. Инсон ишқ-муҳаббат билан азиз. Чунки бу ишқ-муҳаббат фаришталарда ҳам йўқ. Шоир талқинича, одамзод бир дарахт бўлса, унинг меваси ишқ-муҳаббатдир:

Ҳар одамда муҳаббат ишқдин йўқ,
Жони бордур вале имондин йўқ.
Ки ишқ имон била ҳамхона бўлди,
Бири гавҳар, бири дурдона бўлди⁷.

Муҳаббатсиз кишида имон ҳам йўқ, деб муаллиф инсоний муҳаббатнинг юксаклиги, унинг эшдоши эса ишонч, садоқат эканини таъкидлайди. Бу сатрлардан кейин мажозий ишқ ҳақида, яъни «худонинг ишқиға бўлгил рафиқи» дейилса ҳам дунёвий муҳаббат тўғрисида гапирди. Унингча, инсон ўз мавқеини, ўз ғурурини сақлаши керак, тенгликни улуғлаб, бошқалар олдида оёқ ости бўлмаслиги зарур. Шу билан бирга, шоир ишқу муҳаббатда ахлоқ, одоб бўлиши, одобсизларга ёндашмаслик тўғрисида насиҳат қилади. Киши ўзини маломатдан йироқ тутиши зарурлигини уқтиради.

Шоир ўзининг бу асарида мутасаввуфона фикрлар билан ўзи яшаган даврдаги айрим дин аҳллариининг қарашларини акс эттирса ҳам, лекин шу билан бирга дунёвий муҳаббат, ёрга садоқат, ҳурмат мотивларини ҳам куйлайди ва ҳаётга бўлган иштиёқини ифода қилади.

Салоҳийнинг «Булбул ва Гул» достони мазмун, мундарижа, сюжет жиҳатидан ундан илгариги асрларда ўтган Ҳожу Қирмоний, Жалолиддин Аҳмад (Жалол Табиб) ва Лутфий (XIV аср) каби ёзувчиларнинг «Гул ва Наврўз» дostonлари билан ҳеч қандай алоқаси йўқдир. Шоир Салоҳийнинг айтишича, дoston Фаридиддин Атторнинг «Мантиқ ут-тайр» асарига жавобан ёзилган. Дostonнинг хотимасида шоир:

Саволи ҳол бўлди мантиқ ут-тайр
Тамом ўлди жавоби таммат ул-хайр⁸

деб айтса ҳам, услубда, ёзилиш тартибида улуғ шоир Алишер Навоийнинг таъсири сезилиб турибди.

Навоийнинг «Лисон ут-тайр» («Қуш тили») асари тил ва услуб жиҳатидан унинг бошқа дostonларига нисбатан кўпгина ўзига хос хусусиятларга эга. Бунинг сабаби дostonда илгари сурилган ғоя, фалсафий фикрларни китобхонга қизиқарли қилиб баён этишга ҳаракат қилинган эди.

Навоий ўзининг «Лисон ут-тайр» дostonида ўрта аср фалсафий қарашларини ривожлантиришда маълум даражада ижобий роль

⁶ Уша қўлёзма, в. 40 б.

⁷ Уша қўлёзма, в. 40 б.

⁸ Уша қўлёзма, в. 80 б.

ўйнаган, объектив борлиқ ва илоҳиёт ҳақидаги фалсафий қарашларини акс эттирган эди.

Алишер Навоий ислом динини эътироф қилгани ҳолда табиат ва жамият ҳодисаларини тушунишда ва уларни тушунтиришда ислом ақидалари чегарасидан юқори кўтарилди олади. Шунинг натижасида, Навоийнинг объектив борлиқ, илоҳиёт ҳақидаги фикрлари ислом дини таълимотидан бирмунча фарқ қилади ва тасаввуфна таълимотга қарама-қарши туради. Шунингдек, худо инсондан завқлангани каби, инсон ҳам унинг гўзаллигидан завқланиши керак⁹. Навоий бу фикрни турли бадиий образлар орқали ифодалайди. Масалан, худо яширинчалигида гулча шаклида бўлган, у конкрет ҳолда пайдо бўлганида очилган гул шаклида кўринади¹⁰. Унинг фикрича, илоҳиёт коинот ва бутун мавжудотни яратиб ўзи конкрет борлиқ шаклида намоён бўлади. Демак илоҳий субстанция оламнинг ўзида кўриниш беради. Олам, дунё ойина каби худонинг аксидан иборатдир. Навоийнинг фикрича, илоҳиётнинг шундай кўриниши сифатида майдонга келган борлиқнинг кўрки инсондир. Худо табиат (шу жумладан инсон) қиёфасида зуҳур этган экан, дастлаб оламнинг вужудга келиши ҳам инсон учундир. Худди шунинг каби Салоҳий «Булбул ва Гул» достонида инсонни шарафлаб, уни худо ҳамма мавжудотдан, ҳатто, фаришталардан ҳам юқори қўйгани, инсон муҳаббатини эса энг яхши фазилат эканини, шу фазилатга эга бўлгани учун инсон ҳамма нарсадан улуғ, деб таъриф этади. Шу билан бирга, Салоҳий буюк устоз Навоий каби ҳаётни севиш, қадрлаш, ҳаёт неъматларидан имкони борича фойдаланишни тавсия этади. Салоҳийнинг илгари сурган бу ғояси ўз замонидаги илғор фикрларни ўзида акс эттиради.

Маълумки, XVI—XVIII асрларда Ўрта Осиёдаги ижтимоий, иқтисодий ҳаёт бирмунча ривожлана борди. Ҳунармандчиликнинг ўсиши савдо муносабатларининг авж олишига имкон туғдиради. Ўрта Осиёда ип газламалар — олача, хом сурп, бўз, гулдор газлама ва кўп бўлмаса ҳам ипак ва ярим ипак газламалар юқори сифатли қилиб ишлаб чиқариларди¹¹. Тўқимачилик ишлаб чиқариши билан бир қаторда, ҳунармандчилик саноатида қурол-яроғлар, металл буюмлар, мисдан ясалган нақшли идишлар, тери пишириш, жун ва ипак гиламлар, кулол асбоблари, қоғоз ишлаб чиқариш катта ўрин тутарди.

Ўрта Осиё билан унинг атрофидаги мамлакатлар ўртасида савдо алоқалари кенгая борди. Бухоро, Хива элчилари, савдогарлари Россия, қўшни Шарқ мамлакатлари — Ҳиндистон, Эронга, Сибирь мамлакатларига қатнади. Шундай қилиб мамлакатда иқтисодий ҳаёт бирмунча жонлана борди. Лекин умуман мамлакатда рўй бериб турган иқтисодий, сиёсий танглик маданий ҳаётга ҳам таъсир

⁹ В. Захидов, Мир идей и образов Алишера Навои, стр. 246.

¹⁰ Уша жойда.

¹¹ Ўзбекистон ССР тарихи (бир томлик), Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1958, 253-бет.

қилмай қолмайди¹². Дарвеш, эшон, руҳонийлар таъсири кучая борган сари теология алоҳида ҳурмат ва эътибор қозона боради. Руҳонийлар диний адабиётни — диний шеърлар, ахлоқий повестлар, дидактик таълимотларни кенг тарқатишга интилади. Шунга қарамай, халқнинг орзу-умидларини ўзида акс эттирган оғзаки, ёзма адабиёт давом этади. Бу адабиёт вакиллари дунёдан воз кечиш, таркидунё қилиш каби мистик ғояларга қарши курашадилар. Турди (Фароғий), Машраб, Нишотий каби шоирлар ҳукмрон синфнинг маънан қашшоқлиги, жоҳилиги, ўзбошимчалигини фош этиб, эксплуатация қилинган халқнинг феодал зулмга қарши норозилигини акс эттирдилар.

Салоҳий шу даврда ижод қилди, лекин шоир ўз қарашларини ислом дини таълимоти асосида ифодалар экан, у мажоз усулидан, рамзлардан фойдаланиб ўз даврига нисбатан бирмунча илғор ғояларни, энг яхши инсоний фазилатларни тарғиб этди. Шоир персонажларнинг фаолияти, хулқ-атворини очиқ-ойдин чизиб бермайди, фақат айрим хусусиятлари тўғрисида сўз юритади. Улар устидан мулоҳаза юритиш ва ҳукм чиқаришни китобхонга ҳавола қилади. Лекин персонажларнинг айрим характери, феъл-атворини конкрет чизиб, адолатсизликка, мағрурликка, мақтанчоқликка қарши, адолат, камтарлик, соддалик, самимийлик, қаноат, саховат каби кишиликнинг энг яхши хусусиятларини тараннум қилади. Феодализм жамиятидаги ҳақсизликларни ўз кўзи билан кўриб турган, унга қарши халқ нафратини изҳор этган, ҳаётий фикрларни акс эттирган шоир тасаввуфнинг мистик таълимоти асосида бу дунёдан воз кечиш ва мажозий ишқ йўлида жонни фидо қилиш борасида фикр юритади:

Жаҳон раъносиға бўлма гирифтор,
Анинг ишқида бўлма зору афгор...
Жаҳон раъносининг йўқдир бақоси
Бақоси йўқ анинг ҳамда вафоси¹³.

Лекин шоир асарида бундай мистик фикрларни ифода қилиш билан бирга ўз замонидаги бадхулқ шахсларни, уларнинг ярамас кирдикорларини танқид этади, ҳаётий масалаларни қўяди, кишиларни яхшиликка, инсоний фазилатларни ўзлаштиришга ундайди.

Шоир инсонни севги-муҳаббатга чақириб, ўзининг тушунчасича ҳақиқий мажозий ишққа йўллайди. Булбул муҳаббат бўйини қизил гулда топган, яъни худо жамолини шу мавжудотда, объектив борлиқда топган. Шунинг учун инсон инсонга муҳаббат қўйиши, ҳаёт неъматидан фойдаланиши зарур. Шу ҳаётда яшаб турган экансан, муҳаббат билан яшамоғинг, берилган имкониятдан фойдалана олишинг керак, деган ғояни илгари суради. Унингча, муҳаббат аҳллари дилдан ҳурматланади. У тоат-ибодат қилмаса ҳам севгувчи бўлса бас, деб севишга чақиради. Ҳаётий муҳаббатни тарғиб қилади.

¹² Уша китоб, 258-бет.

¹³ ЎзССР Фанлар академияси, Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, Қўлёзма, инв. № 3402, в. 82.

Бундай сатрларда мистик, тасаввуфона майл бўлса ҳам, лекин объектив равишда дунёвий ишқ, ҳаётгий муҳаббат тарғиб этилади. Худди улуг устоз Навоийнинг «Лисон ут-тайр»идаги каби ўз замониға нисбатан прогрессив фикрни илгари суради.

Достоннинг сюжети мажозий бўлгани каби ундаги персонажлар ҳам мажозийдир. Унда тасвирланган қушлар ва гуллар — кишилардир. Шоир қушлар қиёфасида ўша замондаги турли тоифадаги кишилар типини беришга интиланган.

Асарнинг асосий персонажи Булбулдир. Маълумки, булбул кичик қуш бўлса ҳам, қушлар орасида ўзининг хуш овози билан кишини ўзига мафтун этади. Булбул бу достонда мажозий равишда Гулга мафтун бўлган фидойи сифатида гавдаланади. У ошуфтаҳол ошиқ ағёрдан — замондан озор, жабру жафо чеккан ғариб. Лекин у ҳақиқий муҳаббат йўлида, ёр висолиға эришиш учун тинмай интилувчи, ўз дард-аламларини куйловчи ижодкор шахсдир. Асарда Булбулнинг ҳолати, интилиши, бошқа персонажлар билан тўқнашуви учрашувлар, суҳбатлар, мунозаралар орқали берилади.

Булбул маъшуқаси Гулни ғоят севади, унинг фироқида кеча-кундуз ёнади, куйлайди. Ағёр — тикон дардидан жудоликка, туганмас ғам-аламларға гирифтор бўлган. У баъзан иккиланади. Гулиқаҳқаҳға ҳам кўнгил беради. Уни Гулиқаҳқаҳ ёнида кўрган Сабо Булбулни вафосизликда, беқарорликда айблайди ва бу иш Булбулга муносиб эмаслигини уқтириб насиҳат қилади. Булбул бунга жавобан ўзининг Гулга бўлган муҳаббатида қатъий турганини баён этади:

Чаманзор ичра кўп гулларни кўрдим,
Муҳаббатдан Гулиқаҳқаҳни суйдум...
Кулуб, ўйнаб қилурман ишқибози,
Анинг бирла маннинг ишқим мажози.
Маннинг ишқим қизил гулда ҳамиша¹⁴.

Булбулнинг Гулиқаҳқаҳ билан муносабати мажозий, унинг ҳақиқий ишқи Гулда, у Гулиқаҳқаҳ ёнида бўлса ҳам, Гулнинг ёди билан яшайди. Гулни кўришға муштоқ, лекин ағёр жабри билан Гулдан йироқда. Ёзувчи лирик кечинмаларида Булбул тилидан ўз дунёқарашини ифодалайди.

Саргашта, шўрида ҳол, меҳнатға мубтало Булбул гирён, афгор, лекин сабру таҳаммул пеша. У оқил, доно, камтар, ҳимматли тафаккур эгаси.

Гул ёзувчининг иштиёқ билан куйлаган образидир. У вафодор маъшуқа. Булбул кетиб қолган бўлса ҳам уни интизорлик билан кутади.

Булбул Гулнинг юрак ҳамдами, дардкашидир. Гул унинг кетганидан кейинги ўз ҳолини шундай ифодалайди:

Манго Булбул неча кун бўлди ҳамдам,
Висолимни қилиб дардига марҳам.
На бўлди билмадим кетти қошимдин,
Фироқи кетмади ҳаргиз бошимдин.

¹⁴ Уша қўлёзма, в. 53 а.

Соғиндим андалиби бенавони,
Топар ором кўнглум кўрсо они¹⁵.

Гул ҳақиқий вафодор, ўз севганига садоқат ва ҳурмат билан яшайди, у «жаҳон раънолари»ни ҳам ўзига мойил қилган хушқад, хуштабъ, латофат бобида нозанин, хушрўй ва хушбўй, сўзлари жонга роҳат, дардга даво.

Қизил гул бошида кўр, тожи олтин,
Ясаб тожини олтин бирла гардун.
Ки бўлса ўзга гул шоҳи гулстон,
Бўлур эрди бошида тожи султон¹⁶.

Гул ғоят камтар маҳбуб. У Булбул тасавурида мавжудотнинг гўзаллигини мужассамлантиради. Булбул умр бўйи Гул висолига интилади ва ўзининг камолотини акс эттиради. Гул ўзининг бутун назокати билан ўз ошиқини вафодорликка, камолотга чақиради. Шоир бу образ орқали маъшуқанинг шундай нозик, дилга яқин, шавқ-завқ бағишловчи ҳаёт манбаи бўлишини орзу этади.

Фаридиддин Атторнинг «Мантиқ ут-тайр», Алишер Навоийнинг «Лисон ут-тайр» асарларидан илҳомланган Салоҳийнинг мажозий персонажлари Худҳуд, Товус, Ҳумоюн, Сўфиё, Тўти, Кабк, Фохтак каби қушлар бўлиб, булар турли-туман кишилар образидир.

Бу қушлар — одамлар турли сифатларга эга бўлиб, жамиятнинг талай тоифадаги кишиларини мужассамлантиради. Ана шундай қуш — персонажлардан бири Ҳумоюндир, Ҳумоюн тўғрисида турли афсоналар, эртақлар мавжуд. Афсоналарга кўра Ҳумоюн ноёб, оз учрайдиган қуш бўлиб, унинг сояси кимнинг бошига тушса, у одам подшо бўлар эмиш.

Достонда эса Ҳумоюн — подшо. У жамиятда кишиларни баланд даражага кўтара олувчи қудратга эга. У нима деса ўша бўлади. Булбул Ҳумоюннинг «қаноат қилаётиман» деса ҳам, баднафс, золимлиги, ҳатто меҳнаткаш халқнинг қуриб-қақшаб кетган суягини кемираётганини фош қилиб ташлайди. Уни ҳимматсизликда, паст табиатликда, ўтакетган золимликда айблайди:

Эшитти Булбулу, бўлди дигаргун,
Деди: Сен подшо, тонгла гадо сен.
Неча шонингга сен (ки) бўлма мағрур,
Тегар шонингдин элга ҳам шару шўр.
Ғажирсан ит каби эски сўнгакни,
Жароҳат айлабон жону юракни...
Йўқ эрмиш ҳимматинг, сен паст табиат¹⁷.

Шоир Ҳумоюн образи орқали ўз замонидаги золим, ҳукмроннинг феъли-атворини яққол кўрсатиб беради. Булбулнинг Ҳумоюн ҳақидаги чуқур мулоҳазаси шоир яшаган даврда адл, шафқат йўқлигини билдиради. У ўз шаъни-шавкатига мағрур бўлган хонлар, беклар

¹⁵ Уша қўлёзма, в. 50 б, 51 д

¹⁶ Уша қўлёзма, в. 59 б.

¹⁷ Уша қўлёзма, в. 65 а.

халқнинг қонини сўриб, унинг мўл-мулкини аёвсиз талаб, юракни қанча жароҳатламасин барибир ахир бир кун жазога тортилажағини уқтиради. Булбул Ҳумоюнга шундай хитоб қилади:

Ҳазар қил, борма нафсинг хоҳишига,
Қаноат шамширин чопғил бошига!

Товус қушлар орасида ўзининг гўзаллиги, олтин каби жилоланиши билан ажралиб туради. Достонда товус бойлик тўплаган, зеб-зийнатга берилган бой сифатида тасвирланади. Унинг кийиниши, юриш-туриши ҳеч кимда йўқ. У салтанат эгаси, мақтанчоқлик билан ўзини бошқалардан юқори тутати. У илтифот қилса бошқалар ҳам зеб-зийнатга эга бўлиши мумкин:

Боқибон кўзлар ифшо шаҳпаримни
Қисарлар тожиға олтин паримни¹⁸.

Унинг илтифот қилган нарсаси бошқалар учун тожу салтанат бўлади. Бу ҳол унинг меҳнатсиз, текинхўрлик билан яшаганини кўрсатади. У хайр-саховатдан йироқ. Фақат ўзини билади, манманлик қилади. Булбул уни манманлик қилмасликка, ўз манфаатинигина ўйламасликка, камтарликка, кишиларга саховат қилишга чақиради:

Деди Булбул: Аё Товус чархи,
Синар бу шаҳлигинг бир кунда тархи.
Либосга бўлмағил мағрур чандон,
Қийиб эғнига фахр этгувчи нодон.
Либосингдур неча зебоу чандон
Фалак қилгувсидир ер бирла яксон...¹⁹

Булбулнинг қарашича, бу либослар, зарбоб тўну кийимлар орият ва охири хорликдир. У инсоний сифатлар олдида сариқ чақага ҳам арзинмайди. Шунинг учун ҳаққўй Булбул Товусга мардликни, саховатлиликни тавсия этади:

Қилиб ҳиммат, саховат қил, саховат
Саховатлик кишидур фард, дил мард²⁰.

Тўти сўзга ўргатиладиган ақлли қуш. У инсон тилини билгач, ўзинча мулоҳаза юритади, саволга жавоб бера олади.

Достонда Тўти зийрак, ринд табиат, барча сирларни билувчи, ширин алфоз, ҳатто ўликни тирилтирувчи табиб, дурлар сочувчи доно. Лекин у мақтанчоқ, худбин сифатида тасвирланади. Ҳақиқатан, бундай кишилар жамиятда мақтанчоқлик билан бошқаларни назарга илмайди. Булбул эса Тўтининг бундай худписандлигини қоралайди. Тўти мени ҳамма ҳурмат қилади, менга шоҳ, шаҳзодалар ҳам қул, емишим қанд-шакар, кийимларим зеб-зийнатли деб ўзини мақтаб, кўкларга кўтаради:

¹⁸ Уша қўлёзма, в. 67 а.

¹⁹ Уша қўлёзма, в. 67 б.

²⁰ Уша жойда.

Такаллум ичра исодин суҳанвар,
Тилимдин сочилур дур бирла гавҳар.
Ҳузурим топса ҳар беақл жоҳил,
Бўлур ҳар лаҳзада доною оқил²¹.

Булбул Тўтини танқид қилиб, агар камтар, оқил бўлганинда бу қадар мақтанмас эдинг. Бу доноларга ярашмайди, деб шундай хулосага келади:

Ажойиб худписанду худнамосан,
Эмасдур соф кўнглинг бе сафосан.
Кишининг ақли бўлса лоф урмас,
Қилич бошига келса ёлғон аймас²².

Қабк (каклик) дostonда ўзига бино қўйган, хушовоз ҳофиз, беғам киши қиёфасида гавдалантирилади. Каклик ўзини жуда эркин сезиб юради, баъзан қаҳқаҳ уриб кулади. Гўё водийлар, боғ-чаманлар ҳаммаси унга қарайди, унинг емиши қанд-шакар, ундан бошқа қушлар юқорига чиқиб ўлтиролмайди. Дostonда Каклик мол-дунё тўплаган, ўлгудай мақтанчоқ кишидир. Шоир бу персонажга ҳам Булбул тилидан баҳо беради. У ёлғончи, каззоф, нафс тузоғига илинган кимсадир.

Булбул Какликнинг ярамас кирдикорларини фош қилиб, шундай дейди:

Деди Булбул: Аё кабки қизил кўз...
Тушуб нафсинг учун банди тузоққа.
Юриб ерда учолмайсан узоққа...
Ки ман паҳлавон деб урмагил лоф
Чин эрмастур сўзинг ёлғончи каззоф²³.

Дostonда Қумри образида риёкор шайх тасвирланади. У ўзини шайхи замон, муҳаббатдан кўнгли мунаввар, пирикомил, дунё сирларини билувчи, порсо сифатида кўрсатиб шундай дейди:

Бу водий ичра ман шайхи замона,
Худо кўнглимдадур зикри замона...
Уйимга йиғмодим дунё молини...
Ҳидоят айлагувчи раҳнамоман,
Қилибон зуҳду тақвий порсоман.
Ҳақиқат тахтида муршиди комил,
Каромату мақомот ичра омил!²⁴

Бу билан шайх ўзининг нодон, жоҳил кишиларни алдовчи, «мол-дунё йиғмадим» деса ҳам мол-дунёга ҳирс қўйганлигини фош этади.

Салоҳийнинг шайх, руҳонийлар кирдикорларини мажозий равишда фош этиши тасодифий эмас эди. XVIII асрда реакцион диний-мистик қарашларнинг авж олиб бориши, кенг меҳнаткашлар оммасининг зулм сиртмоғида жабрланиши шоир асарида акс этди. Дoston автори буюк устоз Навоийнинг «Лисон ут-тайр» фалсафий

²¹ Уша қўлёзма, в. 33 б.

²² Уша қўлёзма, в. 69 б.

²³ Уша қўлёзма, в. 71 а.

²⁴ Уша қўлёзма, в. 73 а, б.

достонида ёритилган қарашларидан илҳомланиб, мажозий персонажлар орқали ўз замонидаги воқеликни, руҳоний, шайхларнинг кирдикорларини фош этишга журъат қилади. Шоир дин-шариатни эътироф этади, унинг дин ва тасаввуфнинг синфий моҳиятини англаб ололмаслиги табиий эди. Салоҳий достоннинг бу қисмида жоҳил шариат пешволари, халқни эксплуатация қилиб уларни таловчи, нодонлик, жаҳонат гирдобига судровчи шайхлар, руҳонийлар устидан кулади, уларнинг қилмишини, феъл-атворини, ташқи ва ички қиёфасини очиб ташлайди:

Сенинг доим ишингдир «доми тазвир»,
Қилибдурсан ўзингни муршиди пир.
Тарошлайсан ўзингни шайх дарвиш
Фирифта айламак элни сенга иш²⁵.

Шоир ижодида шайхлик-зоҳидлик билан халқни алдашни одат қилиб олган хонақоҳ аҳлининг танқид қилиниши катта жасорат эди. Бу сатрлар мажозий бўлса-да, руҳонийларга қарши ғазаб ва нафрат ҳисларини туғдирар эди.

Достоннинг Фохтак (Қашқарғуррак), Сўфиё (Сўфитўрғай), Ҳуд-худ (Попишак) каби персонажлари ҳам шоир яшаган замондаги кишиларнинг, турли типдаги тоифаларнинг образларидир. Фохтак ўзининг айтишича, севгувчи, муҳаббатда фидойи ошиқ. У шому саҳар оҳ-фигон қилади. Булбул уни ҳам беҳуда ошиқ, лоф урувчи, ҳар хил ҳавасларга берилувчи, енгил табиат деб атайди:

Солябсан бўйнингга тавқи такаббур,
Олиб бўйнингдин тавқингни синдур!
Муҳаббат тавқи эрмасдур бу тавқинг,
Эмасдур чин ёлғон ишқи шавқинг²⁶.

Сўфиё ҳам хушовоз, риёзат чекувчи зоҳид, доимо тоат-ибодат қилади, худо ёди билан яшайди. Сўфи барча кишилардан ўзини азиз, табаррук ҳисоблайди, ўзгалардан ўзини тавоф қилишни ва ундан сабоқ олишни тавсия этади:

Қийиб эгнимга ман барги хазондин,
Хазондек сарғориб боз заъфарондин.
Риёзатдин бўлубдурман бу янглиғ
Бу водий сўфисман сопсориг...²⁷

У сўфиликни даъво қилиб, бошқаларни чалғитади, алдайди. Булбул бундай ёлғончи, одамларни чалғитувчиларни фош қилиб тўғри гапиришга, алдамасликка, маърифатли бўлишга чақиради:

Сўфи улдулки бўлса ботини пок,
Кўнгилда шуъла урса нури идрок.
Сўфи ман деб қилиб элни фирифта
Ишинг доим санингки макру ҳийла²⁸.

²⁵ Уша қўлёзма, в. 74 а.

²⁶ Уша қўлёзма, в. 76 б.

²⁷ Уша қўлёзма, в. 77 а.

²⁸ Уша жойда.

Шоир бу сатрлар билан ўша замондаги дин аҳллари бўлмиш сўфиларнинг башарасини, халқни алдовчи ҳийлагар, айёрлигини фош этиб ташлайди.

Охирги қуш — Ҳудҳуд зуҳд, тақво сотувчи, тасбиҳ ўгириб ўтирувчи худбинларнинг типик вакили қиёфасида намоён бўлади. Попишакнинг бошидаги тожи унинг барча қушлар подшолигига гувоҳлик берар эмиш. Гўё у учар қушлар пешвоси, шариатда комил қушларнинг имоми, раҳнамоси.

Попишак ҳам Қумри, Сўфитўрғай каби алдоқчи, риёкор руҳонийлардан. Бошида тожу эгнида зарли кийимлар. Халқ кўзида тоат-ибодат билан шуғулланади, аммо манманлик билан ўзига оро беради, ўзини бошқалардан юқори қўяди. Ёзувчи тилга олган бу қушлар — кишилар ҳаммаси дин-шариат аҳллари бўлиб ўзларининг тоат-ибодатлари билан мақтанадилар, халқ манфаатини кўзлаш ўрнинга риёкорлик, алдамчилик билан шуғулланадилар. Булбул уларнинг риёкорлигини фош этиб шундай дейди:

Намозга қилма, Ҳудҳуд эътимонди
Аё худҳуди зоҳид худнамосен
Ки худбинлик қилиб зоҳид намосен...²⁹

Булбул водийдаги саккиз қуш билан учрашиб, ҳаммасининг сиридан огоҳ бўлади, ҳар бирининг қандай яшаётганини, нима билан нафас олаётганини билади. Уларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятга, феъли атворга, машғулотга эга. Булбул улар орасидан ўзига ўхшаш ҳақгўй мунис топа олмайди. Булбул улардан ажралиб, Сабо йўлбошчилигида Гул сари парвоз этади.

Сабо Булбулни яхшиликка бошловчи, ишқда вафо, садоқатни ўргатувчи доно раҳбар, ғамхўр мураббий сифатида гавдаланади. У жаҳонгашта, дунёнинг аччиқ-чучугини тотиган, яхши-ёмонни ажратган тажрибадор кишидир:

Деди Гулга: кезиб келдим жаҳонни,
Танудим дунёда яхши — ёмонни³⁰.

Сабо Гулга ҳам, Булбулга ҳам меҳрибонлик қилади. Уларнинг дўстликда, аҳилликда ва яхшиликда яшашини истади. Шунинг учун ҳам у Гулнинг сўровига мувофиқ Булбулни излаб топади, унга меҳрибонлик қилиб, халқ ибраси билан маслаҳат беради:

Ки Булбул, бўлма сен икки кўнгулук
Кўнгулға сигмағой икки севуклук³¹.

Сабо Булбулнинг дўсти, ғамхўри, яхшиликка, вафо ва садоқатга бошловчи киши сифатида намоён бўлади.

Достоннинг бошидан охиригача Булбулнинг ички кечинмалари, тўқнашувлари, ҳижрон оловида чеккан оҳ-фарёди, ноласи, азоб-уқу-

²⁹ Уша қўлёзма, в. 79 б.

³⁰ Уша қўлёзма, в. 5 а.

³¹ Уша қўлёзма, в. 56 а.

бати, Гул висолига етишиш учун бўлган интилиши, қушлар билан суҳбати, уларнинг феъли-атвори ва ўзининг қушларга берган баҳоси, Сабо билан дўстлиги, ҳамфикрлиги изчиллик билан лирик кечинмалар орқали тасвирланади.

Булбул образида биз шоирнинг ўзини тасаввур этамиз. Шоир жоҳил, фанатик руҳонийлар, нодон, шафқатсиз хону беклар ҳукмронлик қилиб турган қоронғи замонда яшаб, ўзини ёлғиз, ғариб, бенаво сезади. У ўз аҳволи, ички кечинмаларини, дард-аламларини замондан, ағёрдан жабру жафо чеккан Булбул образи орқали ифодалайди, ўша замондаги ҳукмрон синфларга, реакцион руҳонийларга бўлган нафратини, нозик, мажозий йўллар билан баён этади. Зотан, реакцион дин арбоблари, шайх, эшонлар катта мавқега эга бўлиб турган пайтда меҳнаткаш халқнинг уларга бўлган нафратини очиқ айтиш мумкин эмас эди. Руҳонийларнинг мунофиқлик, алдоқчилик каби кирдикорларини ўз кўзи билан кўрган шоир уларнинг қилмишларини мажозий образлар орқали ифодалайди. У ўз асарида риёкорлик, худбинликни қоралайди, бойлик, мол-дунё тўплашга ҳирс қўйган кишиларнинг инсоний хислатлардан маҳрум эканлигини айтади, феодал зулмнинг ҳаддан ошганлиги, хон-беклар орасидаги ўзаро жанжал, курашлар меҳнаткаш халқнинг бошига чексиз фалокат келтирганлиги усталик билан ифодаланади. Шоир ўзининг бойлиги билан мақтанган ҳукмдорга қарата:

Ғажирсан ит каби эски сўнғакни
Жароҳат айлабон жону юракни³²,—

деб хитоб қилади ва ўша замондаги жоҳил кишиларга нисбатан ўз нафратини баён қилиб, ҳукмрон синфларнинг кирдикорларини фош этиб ташлайди.

Достондаги бундай мисралар автор қандай даврда яшагани ва ижод этганини равшан англатади. У адолатни улуғловчи, ҳаққониятни сеувчи, халқчил киши сифатида мужассамланади. Салоҳий ўзининг бу достонида ўз замонидаги ҳукмрон синфларни танқид қилади. У мажоз усулидан, рамзлардан фойдаланиб, шу асосда сюжет, персонажлар яратади. У достонда турли дидактик фикрларни ифода қилар экан, персонажларнинг фаолияти, қараши, феъли-атворига Булбул нуқтаи назаридан баҳо беради.

«Булбул ва Гул» достони 44 бобдан иборат бўлиб, достонга доир бевосита боблар 34 тадир. Бу боблар алоҳида эпизодлар ва савол-жавоблардан ташкил топган.

«Булбул ва Гул» достони алоҳида бир жанрга мансуб достондир. Маълумки, Алишер Навоийнинг «Лисон ут-тайр» асари ўзбек классик адабиётида эпик турнинг янги бир жанридаги намунаси бўлган фалсафий достондир. Навоий ўз фалсафий қарашларини мажозий образлар орқали ифодалаган. Салоҳий ҳам Навоий каби ўз дунёқараши, фикр ва мулоҳазаларини, Булбул ва Сабо образи ор-

³² Уша қўлёзма, в. 65 б.

қали ифодалашга интилган. Бошқа қушлар орқали ўз замонидаги феодал зодагонлар, бой руҳонийларнинг дунёқарашларини тасвирлаган.

«Булбул ва Гул» достонининг сюжети ва композицияси кичик воқеани ўз ичига олган бўлса ҳам, ундаги фикрлар, мулоҳазалар, ҳаётга қараш, воқеликка муносабат, ички кечинмалар жуда чуқур. Сабонинг маслаҳати ва раҳбарлиги билан Булбулнинг Гулга муҳаббат қўйиши ва у ўсган гулшанга қараб парвоз этиш саргузашти достоннинг асосий воқеасини ҳамда унинг қолипловчи ҳикоясини ташкил этади. Бошланишда Булбулнинг гулзорда сайраши, Сабонинг таърифи билан Гулга ошиқ бўлиб қолиши эпизоди достоннинг экспозицияси бўлса, Булбулнинг Гулни кўриб, тўлиб сайраши, тиконнинг жабридан кетиб қолиши воқеанинг тугунидир. Булбулнинг Гулиқаҳқаҳга муҳаббат қўйиши, яна Сабонинг таъриф ва маслаҳати билан Булбулнинг Гул сари учишга қарор қилиши воқеанинг ривожланишидир.

Сабо достоннинг доимий иштирокчиси. Бошқа қушлар эса достонда фақат бир марта кўринади, холос. Булбул қушлар билан бирма-бир суҳбатлашгач, ўз йўлида Гул сари Сабо билан парвоз этади.

Достондаги образларни икки гуруҳга ажратиш мумкин: Булбул ва Сабо ҳамда бошқа қушлар. Булбул кўзланган мақсадга томон — Гулнинг висолига эришишга интилади. Бошқа қушлар эса меҳнаткаш халқ ҳисобига яшаб, дунёнинг ноз-неъматларидан баҳраманд бўлган кишилар образидир. Достонда қушларнинг портрети, характери бирмунча тўғри ёритилади. Унда ҳар бир қушнинг ўзига хос хусусияти, ҳаёти ва табиати ҳам усталик билан ифодаланади. Китобхон Булбулнинг савол-жавобида ёки айрим қушнинг ўзини таърифлашида уларнинг ким эканини дарров билиб олади: Масалан, Товус Булбулга ўзини шундай таърифлайди:

Боқибон кўзлар ифшо шаҳпаримни,
Қисарлар тожиға олтин паримни³³.

Булбул унга жавобан:

Дединг олтин алам сен қўйруғингни
Эшитмас қушлар ҳукму буйруғингни...
Эмас олтин алам зарҳал супурги
Ани жоруб қил уйни супурки!³⁴—

деб унинг портретини жонлантириб беради.

Салоҳий тўтиннинг суханвар, зийрак, тил билувчи, ақлли қуш эканини айтиб, ўзининг тилидан:

Гизом учун берурлар шаҳду шакар
Манинг пойчам қизил, тумшуқим аҳмар³⁵,—

деб сўзлатади. Шоир кабк (каклик)ни тасвирлар экан, унинг ташқи кўринишини, қиёфасини реал чизиб кўрсатади. Каклик: «Қизил-

³³ Уша қўлёзма, в. 67 а.

³⁴ Уша қўлёзма, в. 67 б.

³⁵ Уша жойда.

дур тумшуғим, гүё лаълдуր» деб мақтанса, Булбул унинг «қуш»лик хусусиятини янада аниқроқ чизиб кўрсатади:

Деди Булбул: Аё кабки қизил кўз,
Деди: мундоғ ажаб ёлгон узун сўз...
Учолмайсан узоқ, эй калта қуйруқ,
Сенингда фаҳм дониш ақлдан йўқ.
Тушуб нафсинг учун банди тузоққа,
Юруб ерда учолмайсан узоққа³⁶.

Бу мисоллар шоирнинг мажозий образлар яратишда ва уларни индивидуаллаштиришда буюк устоз Навоийдан ўрганиб, махорат касб этганини кўрсатади. У қушларнинг табиий қиёфасини усталлик билан тасвир этади. Уларнинг, айниқса Булбулнинг кечинмаларини ифодалашга катта эътибор беради.

Салоҳийнинг «Булбул ва Гул» достонида Булбул Гулни излаб унинг висолига эришади. Навоий асарида қушлар Симурғни излайдилар. Шоир уни энг олий борлиқ ҳисоблайди. У худони оламдан ташқарида эмас, шу оламнинг ўзида, бутун коинот ва мавжудотда мужассамлашган, ҳар бир кимса ва ҳар бир нарсада зуҳур этган олий субстанция деб тушунади.

Худди, шунингдек, Салоҳий ўзининг «Булбул ва Гул» достонида «Мантиқ ут-тайр» изидан эмас, «Лисон ут-тайр» изидан боради. Худонинг зуҳурини — борлиқда — Гулда, инсонда кўради. Салоҳий ҳам инсонни улуглаб, унинг ҳаётий моҳиятини эътироф этади. Инсонни ўзлигидан воз кечишга эмас, балки ўзлигини англашга, ҳаётни севишга чақиради. Бу Салоҳий достонининг фалсафий моҳиятидир. Достонда Гул ва Булбул бир-бирининг висолига етишгач, иккиси ҳам ҳалок бўлади. Умуман, дoston оптимистик руҳда ёзилган асар бўлиб, шоир «тирикликда қилинглр ишқбози» деб, инсонларни муҳаббат, ҳурмат билан ва аҳил бўлиб яшашга чақиради.

Шоир феодализм шароитида меҳнатсиз яшаб, бошқалар ҳисоби-га кун кўрувчи, меҳнаткашларни одам ўрнида кўрмовчи худбин, мағрур кишиларни танқид қилади:

Неча шонингга сен бўлма мағрур,
Тегар шонингдан элга ҳам шару шўр³⁷.

Шунингдек, шоир ўзига оро бериб, бошқаларни менсимайдиган кишиларга аччиқ таъна қилади:

Аё худҳуд, зоҳиди худнамосен,
Ки худбинлик қилиб зоҳид намо сен³⁸.

Шоир ҳукмдорларни зулм қилмасликка, халқнинг оҳ-фарёдига қулоқ солишга чақиради. Чунки у замонасидаги хонлар, бекларнинг жабру зулмларини, кенг меҳнаткашлар оммасининг беҳад жафо чекканликларини ўз кўзи билан кўрган.

³⁶ Уша қўлёзма, в. 71 а.

³⁷ Уша қўлёзма, в. 65 а.

³⁸ Уша қўлёзма, в. 79 б.

Шунинг учун ҳам шоир:

Агар қилмаса шаҳлар адл, эҳсон
Бўлурлар тонгла шаҳликка пушаймон³⁹,—

дейди.

Шоир Салоҳий ўз достонида муҳаббатни куйлаш билан бирга меҳрибон ва шафқатли бўлишни тарғиб этади:

Аё Булбул менга қилдинг муҳаббат,
Қилибон меҳрибонлиғ бирла шафқат⁴⁰.

Достонда мардлик, мақсадга томон интилиш ва иродали бўлиш, қатъий жасорат билан ҳаракат қилиш, олға бориш мадҳ этилади. Бир ишга жаҳд билан киришиш, уни ўз вақтида амалга ошириш учун қатъий бел боғлаш кераклигини, агар бир ишга қатъий киришилса, ҳатто қўлга олинган тикон ҳам гулга айланишини уқтиради. Шоир ҳаётнинг аччиқ-чучугини тотгани, оғир турмуш тажрибаларини бошидан кечиргани туфайли ўз замондаги кишиларни ёмонлар даврасидан узоқлашишга, улар билан муносабатда бўлмасликка, яхшилардан ўрнак олишга, уларнинг фикр-мулоҳазаларини, хулқ-атворларини, тажрибасини ўрганишга, ўзлаштиришга чақиради:

Ёмонлар бирла ҳаргиз қилма суҳбат,
Етар андин сенга кўп ранж — меҳнат...
Қи бўлғил яхшиларнинг суҳбатида,
Бўлур файзи футухи суҳбатида⁴¹.

Бу ўринда шоир «якши билан юрсанг етарсан муродга, ёмон билан юрсанг қоларсан уятга» деган халқ мақоли ғоясини олға суради.

Шоир ўз даврининг илғор кишиси сифатида табиат, дунё ҳақида анча чуқур фикр юритади. Унингча табиат, дунё ўзгарувчан, ҳар бир нарса ўзгариб, янгилашиб туради. У бу фикрни, халқ мақоли асосида ифодалайди:

Масалдур: Бўлмас ҳаргиз гул тиконсиз
Баҳори бўлмағой боди хазонсиз...
Баҳор орқасида боди хазон бор,
Хазон келса на гул бору на сан бор⁴².

Шоир агар гул бўлмаса дунё қуруқ даштдир. Гули гулзор булбул билан ободдир, деган чуқур инсоний фикрни ифода қиладди ва халқ мақолидаги каби одамзодни дарахтга, унинг ишқ-муҳаббатини мевага, барглари соясини ақлу идрокка ўхшатиб, «ишқ-қи йўқнинг имони йўқ» деган халқ мақолига асосланиб, ишқ-муҳаббат билан яшаган киши имон, ирода билан яшайди, деган ғояни илгари суради:

Қи ишқ имон била ҳамхона бўлди,
Бири гавҳар бири дурдона бўлди⁴³.

³⁹ Уша қўлёзма, в. 65 а.

⁴⁰ Уша қўлёзма, в. 68 б.

⁴¹ Уша қўлёзма, в. 52 а.

⁴² Уша қўлёзма, в. 58 а.

⁴³ Уша қўлёзма, в. 40 б.

Шоир ишқ-муҳаббат, ирода ва ишонч, қатъият билан яшашнинг катта фазилат эканини айтади. Шоирнинг бу мулоҳазалари ўз замонида ҳаётга муҳаббат, инсонга ҳурмат, меҳрибонлик каби халқчиллик ғояларини тасдиқлашдан иборат эди.

Шоир дostonда чуқур фикрлар, мулоҳазаларни содда, равшан ифодаларда беришга интилади ва халққа тушунарли услуб, ифодалар қўллаиди. У очиқ, равон жумлалар тузади, халқ ибораларидан унумли фойдаланади:

Кн Булбул, бўлма сеп икки кўнгуллуқ,
Кўнгулга сигмағой икки севуклуқ⁴⁴.

ёки:

Кеча кундуз кўёдурман чироғдек
Хуш ўртанди бу жисми нотавоним⁴⁵

каби мисралардаги «икки кўнгуллуқ», «кўнгулга сигмағой икки севуклуқ», «чироғдек куйиш», «ўртанган жисми нотавон» каби ифодалар шоирнинг халқ мақоли, халқ ибораларидан усталик билан фойдаланганини ва ўз ўрнида ишлатганини кўрсатади.

XVIII—XIX асрларда ислом дини ва унинг намояндалари — руҳонийлар мусиқа чалиш, ашула айтиш ва уни эшитиш гуноҳ деб тақиқлар эдилар. Мусиқани шариат тақиқ қилган ва уни эшитишни гуноҳ деб билган бир замонда Салоҳий ўз дostonида мусиқа ҳақида муҳаббат билан гапиради, уни эшитиш, ундан лаззатланиш лозимлигини айтади, нағма эшитсанг руҳинг тозаланади, ҳатто, мурда диллар ҳам уни эшитиб тирилади, дейди:

Эшитса нағма жони тоза бўлғой,
Эшитиб мурда дил кўнгли тирилғой.
Салоҳий сенда бўлса жон ила дил
Худо ёди била нағма эшитил⁴⁶.

Салоҳий бадий образларни яратишда, ҳаётнинг турли лавҳаларини чизишда, қаҳрамонларнинг ички кечинмаларини тасвирлашда буюк устоз Навоидан намуна олади ва Навоий каби фикр, мулоҳаза, ҳис-туйғуларни ифодалаш учун интилади. Унинг қушлар билан Булбул орасидаги мунозараси шоирнинг анчагина маҳоратга эга эканини кўрсатади. Бу мунозара «Фарҳод ва Ширин» дostonидаги Хусрав билан Фарҳоднинг диалогини эслатади:

Деди қушлар: на деб ҳолинг паришон,
Деди Булбул: жонимда доғи ҳижрон.
Деди қушлар: на деб саргаштадурсен?
Деди Булбул: ситамдин хастадурмен.
Деди қушлар: надин сен зору мажруҳ?
Деди Булбул: Магар ман жисм бе руҳ⁴⁷.

Салоҳий айрим эпизодларни тасвирлашда табиат манзараларини чизиб, шу орқали китобхонда кучли таассурот қолдиришга интилади:

⁴⁴ Уша қўлёзма, в. 56 а.

⁴⁵ Уша қўлёзма, в. 75 б.

⁴⁶ Уша қўлёзма, в. 39 а.

⁴⁷ Уша қўлёзма, в. 62 б, 63 а.

Чечаклар орасинда бир чечак бор,
Қиройи ул қилур бўлсанг гирифтор...
Юзи онинг ажойиб оташиндур,
Латофат бобида кўп нозаниндур.
Эрур ул хуш қаду хушрўй асру
Чечаклар ичрадур хушбўй асру⁴⁸.

Шоир чаман манзараси ва гулнинг нақадар ёқимли ва дилрабо, инсон руҳини эркаловчи эканлигини мароқ билан ифодалайди. Гулнинг очилиши ва унинг жамоли ҳатто гулшанга ҳам тозалик, равшанлик киргизганини эҳтирос билан куйлайди.

Шоир водийни тасвирлар экан, ундаги манзараларни кўз олдимизда яққол гавдалантиради:

Бу водийда очилиб ран-баранг гул,
Гули савсан, суман, насрин сунбул.
Кийиб олу яшил хилъатни водий⁴⁹.

Достонда табиат манзараларини бундай ҳаяжонли тасвирлаш шоирнинг ўз замонида маҳорат қозонган илғор ижодчилардан бири эканини яна бир бор кўрсатади.

Шоир достонда «Булбул ва Гул» тилидан ғазаллар ҳам келтиради. Ғазалда ошиқ-маъшуқларнинг ички кечинмалари, бир-бирларига интилишлари ифодаланади. Булбул Гул фироқида куйгани ғазалда тасвирланиб, унинг рақиблар илкига тушиб қафасда ихтиёрсиз қийналгани ҳам равон, содда сатрларда, таъсирчан ифодаларда берилади.

Салоҳий достонининг бадий жиҳатдан пухта ишланганлиги шоирнинг кўпгина ғазаллар ёзганидан дарак беради. Ҳатто унинг девони бўлганлиги эҳтимолдан узоқ эмас. Салоҳийнинг содда халқ тилида ижод қилганлиги, ҳатто унинг «эврилиб», «чеврилиб» каби сўзларни ишлатганлиги халққа жуда яқин турган шоир эканлигини кўрсатади.

«Булбул ва Гул» достони ҳазажи мусаддаси маҳбун—мафоилун мафоилун фаулун вазнида ёзилган ва маснавий йўлида қофияланган.

Достоннинг бирмунча пухта ишланганлиги, диалогларнинг сайқалланганлиги, лирик чекинишларнинг усталик билан берилганлиги китобхоннинг диққат-эътиборини тортмай қўймас эди. Шунинг учун бу достон қўлёзма ҳолида қўлдан-қўлга ўтган, бир неча бор кўчирилган. ЎзССР Фанлар академияси Шарқшунослик институтида сақланаётган 3402 ва 5354 сонли қўлёзмалар ва СССР Фанлар академиясининг Шарқшунослик институти Ленинград бўлимидаги А 836 сонли қўлёзма бу фикримизнинг далилидир. Лекин бу қўлёзмалар жуда ҳам саводли котиблар томонидан кўчирилган дейиш анча маҳолдир. Бу қўлёзмаларда бирмунча камчиликлар, хатолар бор. 5354 сонли қўлёзмада достоннинг фақат 500 сатри кўчирилган бўлса, 3402 сонли қўлёзмада бутун достоннинг айрим бетлари кўчирилмай тушириб қолдирилган ёки анчагина хатоликларга йўл қўйилган. Шунинг натижасида вазн, қофия хатоликлари,

⁴⁸ Уша қўлёзма, в. 44 б, 45 а.

⁴⁹ Уша қўлёзма, в. 82 а.

маъно жиҳатидан ўзгартиб ифода қилинишлар учрайди. Шунингдек, Тошкент шаҳрида Ғуломия матбаасида тошбосмада чоп этилган «Булбул ва Гул» китоби қисқартирилган ҳолда босилган. Бунда наът, ҳамд, муножот, одамнинг яратилиши, ишқ-муҳаббат тўғрисидаги кириш қисмлари олиб ташланиб, фақат дostonнинг ўзи (у ҳам қисқартирилган ҳолда) нашр этилган.

Бу қўлёзма ва тошбосма нашрларда турлича фарқлар бор. 3402-қўлёзма 87 варақ бўлса, 5354-қўлёзма 25 варақдан иборатдир. Ҳар икки қўлёзманинг котиби ҳам, кўчирилган йили ҳам номаълум. «Булбул ва Гул» дostonнинг XX аср бошларида амалга оширилган тошбосма нашри китобхонлар оммасини XVIII асрдаги адабий-бадий меросимизнинг эпик намуналаридан бири билан таништиради. Бу китоб, бизнингча, ЎзССР Фанлар академияси Шарқшунослик институтида сақланаётган қўлёзмалардан бошқа манбадан кўчирилган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Чунки бу нусха бошқа қўлёзмалардан анча фарқ қилади.

Бундан ташқари, китобда дostonнинг асосий воқеаларини акс эттирувчи бир неча расмлар берилган. Олий бино ва кошоналарнинг дарахтзорга уланган томони, бир неча қаватли иморат ва гулзорлар, гулзордаги бир дарахтда булбулнинг сайраб тургани, чаманзорда ҳумоюю, тўти, говус, қумри, сўфитўрғай, фохтак, каклик каби қушларнинг расмлари ва булбулнинг қушлар билан якка-якка суҳбати тасвири, булбулни қафасга солган боғбон расми берилган.

Шоир дostonнинг кириш қисмида ўз дунёқарашини, фикрларини, фалсафий мулоҳазаларини мажозий образлар — қушлар орқали тасвирлайди:

Ки гул ишқда булбул бенаводур
Ғариблик дарди бирла мубталодур.
Қилур эрди кеча-кундуз тафаккур,
Ки не турлук ҳикоятни тасаввур.
Қилиб назм айласам бўлғой сазовор
Анинг отига келдим мен Соякбор⁵⁰.

XVIII аср бадий адабиётидаги эпик жанр обидаси бўлган «Булбул ва Гул» ўзига хос хусусиятга эга бўлган оригинал асардир. Дoston диний-мистик фикрларни, айрим умидсизлик майлларини ифода қилишга қарамай, ўз давридаги илғор кишиларнинг прогрессив қарашларини мужассамлантиради. У дидактик фикрни олға суриш билан бирга инсонни улуғлаш ва унинг бахтсаодати учун интилиш, адолат учун кураш, камтарлик каби халқчил ғояларни тарғиб қилади ва шу йўл билан зулм-истибдод ҳукм сурган замон камчиликларига қарши нафрат туйғуларини ифодалайди.

⁵⁰ ЎзССР Фанлар академиясининг Шарқшунослик институти, Қўлёзма, инв. № 3402, в. 43 б, 44 а.

«ХУСН ВА ДИЛ» ДОСТОНИДА ХАЛҚ ИДЕАЛЛАРИНИНГ ИФОДАЛАНИШИ

XVII—XVIII асрлардаги эпик шеърятда ҳам бундан олдинги даврларда бўлганидек, традиция ва новаторлик проблемаси даврнинг муҳим ва актуал масалалари бўлиб қолди. Традицион бадний образ, тематика, сюжетдан фойдаланиб ижод этиш одат бўлганидек, Нишотий каби шоирлар Навоийнинг ғоявий фикрларидан илҳомланиб, ўз олдиларига қўйган проблемаларни ўзларича талқин қилдилар. Улар реал ҳаёт асосида ижод этган ҳолда фантазиядан усталик билан фойдаландилар. «Хусн ва Дил», «Баҳром ва Гуландом», «Ҳафт гулшан» каби достонлардаги фантазия бадний ҳақиқатга хизмат қилади. Улардаги бадний образлар, воситалар, ўхшатиш, муболаға, истиора каби шеърӣ приёмлар абстракт бўлмай реал мақсадга мувофиқдир. Улардаги ният фақат безакли образ яратишгина бўлмай, унинг ёрдамида бадний мазмунни очиб беришдир. Бу катта ва чуқур маънонинг конкретлигини, бадний тилнинг устунлигини намойиш қилади. Шоир фантазияга берилиб кетиб, ғайри-табiiй образлар, табиат тасвирлари яратган бўлса ҳам, улар маълум ҳаётii мақсадга хизмат қиладилар, ўз хусусиятлари билан ижобii қаҳрамоннинг тантанаси учун мантiқii равишда замин ҳозирлайдилар. Шоир фантазия билан халқ идеалини юксак кўтаринки руҳ билан куйлайди, кенг маънога эга бўлган ҳаёт гўзаллигини тараннум этади.

Муҳаммад Ниёз Нишотийнинг бизгача етиб келган шеърлари ва достони унинг ўз замонасининг энг истеъдодли, бадний сўз санъаткорларидан бири бўлганлигидан далолат беради.

Бу асарларда Нишотийнинг ўзбек адабиётининг классиклари Лутфий, Навоий, Бобир ва озарбайжон адабиётининг лирик шоири Фузулий каби улкан устозларнинг традицияларини давом эттириб, XVIII асрдаги ҳаётни, ўша замондаги оғир шароитга қарши норозилик руҳидаги фикрларни ифодалаганлигини кўрамиз.

Нишотий яшаган даврда Хоразм иқтисодii ва сиёсий жиҳатдан анча тушкунликка юз тутган эди. Мамлакатда қашшоқлик, вайронлик ҳукм суради. Ўзаро низолар авж олиб кетган эди. Эксплуатация қилинувчиларнинг асосii кўпчилигини майда ишлаб чиқарувчилар, деҳқонлар ташкил қилар эди, ҳунармандчилик

ва савдо суст тараққий қилгани туфайли шаҳар билан қишлоқ ўртасида кескин фарқ йўқ эди.

Феодал курашлар кучайиб бориши билан халқ оммасини эксплуатация қилиш ҳам зўрайди. Феодаллар, руҳонийлар ўз манфаатлари учун меҳнаткаш омма норозилигидан усталик билан фойдаландилар. Феодал курашлари, қабила зодагонларининг мустақил мавқе эгаллаши ўша замондаги Хиванинг иқтисодий ҳаётига салбий таъсир этди. Хива хонлиги ниҳоятда заифлашув даврини кечирарди. Ички курашлар билан овора бўлиб қолган Хоразмга Бухоро хонлигининг аралашуви аҳволни янада чигаллаштириб юборди. Тез-тез алмашиниб турган хонлар, улар ўртасидаги кураш мамлакатни иқтисодий, сиёсий жиҳатдан жуда кучсизлантириб қўйган эди.

Шоир шундай замонда яшагани ҳақида сўзлаб, машаққатли аҳволга тушиб қолганини, бойлик учун курашган зolim амалдорлар бир-бирларига душманлик қилганликларини шундай мисраларда ифодалайди:

Лекин эди ҳар сори дашном дун,
Ит тукидан бор эди ул фузун...¹

Еки:

Чарх дуний ногоҳ ўлиб бад мизож,
Дун элига берди камоли ривож.
Қимки шақийваш ани қилди баланд,
Қимки санд айлади хору нажанд.
Қилғоли ул хайлини соҳиб ривож,
Қўйди бировнинг боши устига тож...
Молики амлок ўлиб, ул бож ўлуб,
Бизга иложи анинг ихрож ўлиб...²

Ана шундай замонда яшаб ижод этган Нишотий ўз асарларида нотинч замонни, оғир, машаққатли ҳаёт кечирган халқнинг фожияли аҳволини айрим мисраларда тасвирлайди. Шоир савиясининг чекланганлиги, турмуш ҳодисаларига актив муносабатда бўлолмаслиги XVIII асрдаги маънавий ҳаётнинг қолоқлиги билан изоҳланиши мумкин. Лекин бунга қарамай, Нишотий шеърларида барқ уриб турган самийий юрак ҳаяжонлари, табиат лавҳалари уни ўз замонининг йирик шоирларидан бири эканлигини кўрсатади.

Нишотий ва унинг «Ҳусн ва Дил» достони ҳақида бир қатор илмий мақолалар ҳамда илмий ишлар майдонга келди³. Биз бу ишимизда эса «Ҳусн ва Дил» достонидаги халқ фантазияси, идеалларининг акс эттирилиши ва шоирнинг илгари сурган ғоявий фикрлари ҳамда бадий мушоҳадаси тўғрисида сўзламоқчимиз.

¹ Нишотий, Ҳусн ва Дил (достон), Шеърлар (нашрга тайёрловчилар: Холид Расул ва Исҳоқ Ражабов), Тошкент, Ф. Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1967, 373-бет. Бундан кейинги мисоллар шу асардан олинади.

² Уша асар, 25-бет.

³ В. Абдуллаев, Хоксор ва Нишотий, Самарқанд, 1960; Ўзбек адабиёти тарихи, Иккинчи китоб, «Ўқитувчи» нашриёти, 1964, 188—214-бетлар; Холид Расул, Нишотий ва унинг «Ҳусн ва Дил» достони, УТАМ, 1962; Нишотий, Ҳусн ва Дил, Шеърлар, Тошкент, 1967, Сўз боши, 3—14-бетлар; М. Касымова, Традиция создания поэм «Хусну Дил» и одноименное произведение Нишоти, автореферат на соискание кандидата филологических наук, Самарқанд, 1969.

Адибнинг таржимаи ҳоли ҳақида аниқ ва мукаммал маълумот йўқ, шоирнинг ким, қаерда яшаганлигини унинг ўз асарлари орқалигина изоҳлай олишимиз мумкин.

Нишотий «Хусн ва Дил» достонида ўзининг Хоразмдан эканлигини ва унинг обод, гуллаган, чамандек кўркем бир мамлакат бўлганлигини куйлайди:

Бор эди Хоразм днѐри — ерим,
Анди эди яхши-ѐмон гавҳарим.
Дема ани бор эди жаннат мисол,
Етмагуси васфига ваҳму хаѐл...⁴.

Даврнинг муҳмиш кулфатлари уни ватани ташлаб кетишга мажбур этди. Ҳукмрон синфларнинг ўзоро уруш-талашлари, низолари, уни дарбадар бўлиб юришга — Хоразмдан чиқиб кетишга, қашшоқлик ичида кун кечиришга маҳкум этди. «Хусн ва Дил» достонидаги шеърӣ парчаларда айтилишича, шоир феодалларнинг ҳокимият учун олиб борган уруш-талашлари, низолари натижасида бор-йўғидан ажралади, уй-жойсиз қолади ва Бухорога кўчиб бориб, ғурбатда, ғарибликда оч-яланғоч яшайди. Ана шундай қийинчиликда яшаган пайтларида бир дўсти уни катта асар ѐзишга ундайди. Шоир дўстининг маслаҳатини қабул этади ва унга ҳеч ким юрмаган, балки «билмагану кўрмаган йўлдан бошла» деб ҳитоб қилади:

Энди сўзинг дуррини рад қилмадим,
Лек қаю сўз ѐзарим билмадим.
Ҳар не муқаррар эса ул хўб эмас,
Аҳли назар оллида марғуб эмас⁵.

Нишотий бадий ижодда улуғ Навоӣ йўлини тутиб, янги оригинал асар ѐзиш зарурлиги ва ҳеч ким томонидан қайтарилмаган янги мазмун, янги бадий ифодалар яратиш учун аҳд қилади. Нишотийнинг «Хусн ва Дил» достонини ѐзиш олдида ўзидан олдин ўтган улуғ адибларнинг асарларини пухта ўрганиб чиққанлиги, Низомий, Хусрав Деҳлавий, Навоӣ каби классикларнинг бадий меросини чуқур ўзлаштириб олганлиги диққатга сазовордир.

Нишотий достонининг IX бобида «Хамса» яратган Шарқ адабиѐтининг буюк сиймолари — озарбайжон шоири Шайх Илѐс Низомий (1140—1209), деҳшлик шоир Амир Хусрав (1253—1325), улуғ ўзбек шоири Алишер Навоӣ (1441—1501) ва форс-тожик шоири Абдураҳмон Жомий (1414—1492) ларни тилга олиб, уларга ўз ҳурматини баѐн этади. Шоир шу тўрт устознинг дунѐ сирларидан воқиф сўз санъаткорлари эканлигини сўзлаб, уларга юксак баҳо беради. Уларнинг яратган тўрт китоби гўѐ тўрт чироқ, тўрт китоб эмас, боғ-гулшан, гуллари хилма-хил, мевалари кўп, булбуллари беҳисоб, қасрлари нақшинкор чашмалари латофат суви билан тўла. Гулоб сувли мазмунга бой тўрт гулистонни сайр этган шоир ҳайратда қолиб шундай гулшан асар яратишни истайди.

⁴ Нишотий, Хусн ва Дил, Шеърлар, Тошкент, Ф. Фулом номидаги бадий адабиѐт нашриѐти, 1967, 22—23-бетлар.

⁵ Уша асар, 28-бет.

«Хамса» яратган тўрт устоз орасида, айниқса, Навоий асарларининг маънавий ва бадий қудрати шоирни маҳлиё этганлиги кўриниб туради. Зотан, мутафаккир шоир Навоий асарларидаги инсонни улуглаш, гуманизм, ватанпарварлик, халқчиллик, дўстлик ва биродарлик туйғулари илғор фикр эгаларининг диққат-эътиборини жалб этмай қўймас эди. Нишотий Навоийнинг оригинал бадий маҳоратига юксак баҳо бериб, шундай мисраларни чизади:

Ена бири булбули дostonсарo,
Яъни Навоий эрур ул хушнаво.
Ўзга эрур донишу фарханг анга,
Етти фалакдур етти авранг анга...⁶

Шоир Навоийни ижодда қуёшга тенглаштириб, улуғ устозга муносиб бўлишни истайди.

У чуқур мушоҳада қилиб, «Хамса» яратган тўрт шоир овозига ўзининг янги овозини қўшмоқчи, меваси гўзалроқ боғ яратмоқчи бўлади:

Тўрт китоб андаки мазкур эрур,
«Хамса»лиғ оти била машҳур эрур.
Ҳар бирининг аввалида бир китоб,
Бор эдиким андин эди фатҳи боб...
Ман доғи аларга демаклик жавоб,
Истабон айттим бу сўзни иртикоб⁷.

Шоир жавоб ёзмоқчи бўлган «Хамса»лардаги биринчи достонининг номини тилга олиб, уларга муносиб, тенг кела оладиган асар яратиш учун ёрдам беришларини улуғ устозлардан сўрайди:

Гарчи эрур Ҳусн, Дил ушбу савод
Дилнинг отин мунда қўйибман Фуод...
Гарчи демак сўз манга йўқ эрди ҳад,
Дегум ани етса гар андин мадад⁸.

Шоир бир шоғирд сифатида камтарлик билан устозлардан кечирим сўраб, ўз достонининг халққа муносиб бир асар бўлишини орзу этади.

Бу фикрларга кўра, Нишотий улуғ устозларнинг «Хамса»си каби асар ҳам яратгандир, деб тахмин қилиш мумкин. Балки йиллар, асрлар ўтиши билан бизга етиб келмагандир. Ҳар ҳолда у ҳам мазмун, ҳам бадий жиҳатдан гўзал асар ёзиш санъатини мукамал эгаллаган, ҳатто буюк асарлар ёзиш ҳақида катта санъаткор сифатида йўл-йўриқлар кўрсатишга ҳам қодир эди. Иккинчидан, шоирнинг шунча катта ва бекаму кўст асарни беш ойда ёзиши ҳам унинг бадий маҳорати қанчалик юксак қудратга эга эканини кўрсатиб беради:

Қилдим они назм қилурға қиём,
Ўтти машаққат била беш ой тамом⁹.

⁶ Уша асар, 35-бет.

⁷ Уша асар, 39—50-бетлар.

⁸ Уша асар, 40-бет.

⁹ Уша асар, 374-бет.

Биз бу ерда шоирнинг ўз ҳаёти тўғрисида берган эпизодик маълумотларни келтирдик. Ана шундан ташқари Нишотийнинг ҳаёти тўғрисида ёзма манбаларда тўлароқ маълумот учратганимиз йўқ.

Шоирнинг «Ҳусн ва Дил» достони ва шеърлари турли котиблар томонидан кўчирилган бўлиб, турли манбаларда сақланиб келади. Унинг нусхаларини ЎзССР Фанлар академиясининг Шарқшунослик институтида сақланаётган 117, 1198, 7013, 1997, 1666, 2027-сонли қўлёзмаларда учратиш мумкин. ЎзССР Фанлар академиясининг Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейи фондидаги 156-сонли қўлёзма, Ўзбекистон Давлат университети фундаментал кутубхонасидаги 2828-сонли қўлёзма шулар жумласидандир.

Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейи фондида сақланаётган қўлёзма анча пухта, ишонарли бўлиб, шоир Комил Хоразмиёнинг ўғли шоир Муҳаммад Расул (тахаллуси «Мирзо») томонидан кўчирилган. Бунда шоирнинг «Ҳусн ва Дил» достони ҳамда 38 та ғазали (776 мисра), 14 та мухаммаси (360 мисра), 1 мусаддаси (42 мисра) ҳамда 1 қасида (172 мисра)си бор. Девондаги шеърлар 1350 мисрадан иборатдир. Қўлёзма чиройли настаълиқ хати билан анча тўғри кўчирилган.

Нишотий ижод этган «Ҳусн ва Дил» достонининг сюжети Шарқ адабиётида кўпгина маълум. Бу сюжет кўп шоирлар ижодида турлича талқин этилган.

Шарқда «Ҳусн ва Дил», «Ҳусн ва Ишқ» номи билан наср ва назмда яратилган кўпгина асарлар бор. Масалан, Тожикистон ССР Фанлар академиясининг Шарқшунослик бўлими фондида «Равзат ул-ушшоқ ва ҳикояти Ибодуллоҳил Ғафурий Нишопурий ва Риёз ул-латиф» қўлёзмасида ҳам тожикча «Ҳусн ва Дил» достони бор¹⁰. Мавлоно Мушфиқийнинг «Куллиёти Ҳусн ва Дил» китоби¹¹ ва «Гулзори Эрам» номида «Ҳусн ва Дил» достони ҳам мавжуд.

XV аср форс-тожик шоири Фаттоҳий «Ҳусн ва Дил» сюжетида проза ва поэзия бирикмаларида форс-тожик тилида дoston ёзган¹². XVI асрдаги шоирлардан бир нечаси ошнозлик шоир Оҳий (1517), Лаамий (1531), Валий (XVI аср охири) кабилар томонидан шу темага бағишланиб бир қатор асарлар яратилган. Шунингдек, туркиялик шоир шайх Ғолиб (1757—1799) 21 ёшида, яъни 1778 йилда «Ҳусн ва Ишқ» достонини ёзди¹³. Бу дostonда Ғолиб илгаридан маълум бўлган сўфиёна таълимот элементларини эски сюжет асосида чиройли формада баён қилиб беради. Лекин Нишотий ҳам, Шайх Ғолиб ҳам бу дostonни бир-бирдан хабарсиз мустақил равишда ёзган бўлишлари керак. Нишотий ўз дostonини 1771 йилда ёзиб тугатган бўлса, Шайх Ғолиб 7 йил кейин, яъни

¹⁰ В. Абдуллаев, Ўзбек адабиёти тарихи, Иккинчи китоб, Тошкент, «Ўқувчи» нашриёти, 1964, 193-бет.

¹¹ Тожикистон ССР Фанлар академиясининг Шарқшунослик бўлими, Қўлёзма, инв. № 139.

¹² Уша ерда, инв. № 239.

¹³ В. С. Гарбузова, Турк адабиёти классиклари, Тошкент, 1960, 105-бет.

1778 йилда ёзган. Ҳар ҳолда Шайх Ғолиб Нишотий дostonидан хабарсиз бўлиши мумкин.

Нишотий «Ҳусн ва Дил» дostonининг ёзилиш сабаблари ҳақида китоб охирида «Кўнгли ишқ сирларининг хазинаси» ва ундан жаҳон нақши пайдо бўладиган, таъби ўткир, жони шавқ изҳор қиладиган Амин деган дўсти «Ҳусн ва Дил» деган китоб келтиргани ва уни назм қилиш вазифасини унга топширганини айтади. Наср билан ёзилган бу китоб шоирнинг фикрича, бошидан охиригача дурри жавоҳир билан тўла, боғ-бўстон каби порлоқ, чуқур маъноли, унда шам каби нозик фикрлар шуълаланиб турарди. Одob-ахлоқни тарғиб қилувчи, хурсандлик бахш этувчи, яна хилъати араб сўзлари билан зийнат топган бу китобга рум халқи ҳам ўз тилида безак берган экан. Кўнгли ишқ сирлари, таъби ишқ нурлари билан тўлган дўсти Амин шоирга

Деди:— Мунга назм дурри бирла зеб —
Бергил, улусдин олиб аввал шикeб¹⁴.

Нишотий камтарлик қилиб наср билан ёзилган бу асарни назмга айлантирдим деса ҳам дostonдаги фикрлар, ҳаёт ҳақидаги мулоҳазалар катта ҳаёт тажрибасига эга бўлган, бошидан кўп қийинчиликларни кечирган донишманд бир кишининг ҳаётга, кишиларга, ватанга бўлган қарашини, муҳаббатини, инсониятнинг келажакка, бахт-саодатга, фаровон, тинч-осойишта абadiй ҳаётга, гўзалликка интилганини ва уни зўр ҳарорат, иштиёқ билан тасвирлаганини кўрсатади. Кўз ўнгимизда катта маҳорат эгаси бўлган, ўз даврининг йирик шоири гавдаланади. Бу шоирни ўз замонасининг халқчил, илғор фикрли санъаткори эканлигидан далолат беради.

Нишотийнинг «Ҳусн ва Дил» асари катта ҳажмли, тахминан, 15584 мисрадан иборатдир. Шоир

Байтки тахминан эрур етти юз,
Етти мингу тўқсон икки бўлди туз¹⁵,

дер экан, дostonнинг ёзилиш тарихини ҳам кўрсатиб ўтади:

Муддати тарихини этсам баён,
Хатми Дилу Ҳусн (1192) дур, эй нуктадон¹⁶.

Достон 1192 ҳижрий (1771 милодий) йилда ёзилганлиги аниқ қайд этилади. Шоир китобхонга мурожаат қилиб айтади:

Айла бу гулшан сари яхши назар,
Шоҳиди маъни санга то жилватар¹⁷.

Шоир устози Алишер Навоий каби ўзидан илгари ўтган-салафларнинг фикрларини қайтармаслик учун янги мазмун, янги

¹⁴ Нишотий, Ҳусн ва Дил, 374-бет.

¹⁵ Уша асар, 376-бет.

¹⁶ Уша жойда.

¹⁷ Уша асар, 372-бет.

мулоҳазаларни баён эттиришга аҳд қилганлигини уқтиради. У бош қаҳрамонларни тилга олиб аллегорик тасвир орқали ҳаётдаги воқеликни ифодалашга киришгани тўғрисида сўзлаб, ўзига шундай хитоб қилади:

Хусн ила Дилдин қилибон гуфтуғу,
Бергил анга тозау тар рангу бӯ.
Яъни мижоз ила ҳақиқат қарин
Уйла сўзинг бўлғусидур дилнишин¹⁸.

«Хусн ва Дил» мазмун ва бадий жиҳатдан XVIII асрнинг халқчил гўзал бадий обидасидир. Бу эпик дoston 62 бобдан иборат бўлиб, шоир I—V бобларида табиат, инсон, ер, сув, осмон, қуёш ҳақида фикр юритади. Дostonнинг кириш қисмида гўзал маҳбуб суратидаги бўстон мақталади. س — с, پ — п, م — м, ل — л, ه — ҳ, ع — и, ی — ё, ت — т ҳарфлари орқали турли фикрлар айтилади ва «ўн тўққиз ҳарф ўлди бу айтур чоғи» дейилади. Кимки ўн тўққиз ҳарф орқали саналган фазилатларга муяссар бўлса, яъни шу яхши хислатларни эгалласа, ўн тўққиз ўтдан нажот топади, дейди шоир. Булар орқали инсонни эзгуликка, яхшиликка чақиради.

Дostonнинг иккинчи бобида ҳаётнинг гўзаллиги, ишқнинг устунлиги куйланади; сув ва гул яратувчи фармонига Хусн ва Дил бўйсунди, у мажозий фазилатлар соҳиби бўлган Ишқни улуғ мартаба эгаси қилди, Ақлни эса тупроққа тенг этди. Ишққа тахт, тож, улуғ мансаб берди. Ақлни эса зор, ғамгин ва ҳазин этди.

Нишотий дostonида асосий тема қилиб олинган оби ҳаёт масаласи реал борлиқ, ҳаётий муҳаббат, инсоний севги шу дунё лаззатидан иборат деб кўрсатилади. Сўнгра табиат, инсон ва мавжудот Ер, Осмон, Қуёшнинг яратилиши, оламга зебу зийнат, тиконга гул, найга шакар берилгани ҳақида сўз юритилади.

Ақл, онг, қатма-қат билимлар тузди, лекин бу билан ўз олдида бўғовлар, тўсқинликлар яратди. Кимки ўз ҳимматига қўл узата олмас экан, ақл танда гўё қафасдаги қушдир — дейилади. Шу бобнинг охирида:

Соқий, оёғинг изидур қиблагоҳ,
Кўйки, бошим они қилсун саждагоҳ¹⁹,—

деб соқийга хитоб қилади, тоат-ибодатдан май, кайф-сафони ортиқ қўяди.

Дostonнинг III, IV, V бобларида ҳам худога, «Элчилар сарвари» пайғамбарга мадҳиялар ўқилади. VI бобда эса Нишотий ўзининг «Ғурбат, ранж ичида, маҳрами йўқлиги, ёр-диёрдан умидсизлиги тўғрисида арз қилади, бошига ҳумо сояси тушиб шоир қадрини баланд қилганлиги, сўнгра Зухра, Аторуд каби юлдузлар «ёз» деб мунтазир этгани тўғрисида сўз юритади:

¹⁸ Уша асар, 39-бет.

¹⁹ حسن و دل نشاطی ҶЗССР Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейи қўлёзмалар фонди, инв. № 156, 23-бет.

Достоннинг VII бобида, асарнинг ёзилиш сабаблари тўғрисида сўзланади. VIII бобида эса сўз ва унинг қудрати ҳақида мулоҳаза юритилади.

Навоий ўз «Хамса»сида оби ҳайвон ҳақида сўзлаб, уни реал ҳаётда ишлатиладиган сўзнинг ўзидир, деб шундай таъриф берган эди:

Башар зотида жавҳар жон ҳам ул
Улук жисмида оби ҳайвон ҳам ул²⁰.

Навоийча, ўликни тирилтирадиган нарса жозибадор сўздир. Қизиғи шуки, бу хусусият Масихга (Мусога) лақаб бўлиб қолган:

Тиргузуб ўлганки каломи фасих,
Ўзики жонбахш лақаб деб Масих²¹.

Нишотий ҳам улуг устоз Навоийга ихлос билан эргашиб, сўзни оби ҳайвонга ўхшатади ва уни кишиларга абадий ҳаёт бағишловчи деб юксак руҳ билан тасвирлайди:

Оти онинг чашмаи фамдур яқин,
Чашма дема, де они лаъли нигин.
Қанду асал, шахду шакардин алаз,
Лаззат анга борча самардин алаз.
Бил ул эрур чашмаи ҳайвон деган,
Балки жаҳон жисми аро жон деган²².

Нишотий сўз ҳақидаги ўз фикрларини давом эттириб шундай дейди:

Қимки килоб ила гулоби билур,
Ончи тафовут мунга доғи қилур.
Мантиқ эли қилғонида жонда фарқ,
Қилдилар ҳайвон билан инсонда фарқ²³.

Шоир сўзнигина билиш етарли эмаслигини айтиб, билимга эга бўлмай, мазмун ва чуқур маъноларни тушунмай сўзлаш ҳам донишманд, ақлли кишилар олдида яхши эмас, бундай нотик инсон эмас, уни одам санамайдилар, маъносиз сўзлар эса шамолга учиб кетади, деб айтади:

Сўздин эрур маънийи рангин мурод
Бўлмаса ул сўзни дегил гирди бод²⁴.

Автор сўзнинг аҳамияти тўғрисида баҳс очиб, ундан ўз ўрнида фойдаланиш доноларнинг иши эканлигини уқтиради:

Сўзки малоҳат била марғуб эрур,
Лийнат анга бўлса агар хўб эрур.
Қавлингга гар лийнат эса бегумон,
Чиққусидур тийнини ташлаб йилон²⁵.

²⁰ Навоий, Хамса, Тошкент, Ўзбекистон ССР ФА нашриёти, 1962, 378-бет.

²¹ Уша жойда.

²² Нишотий, Ҳусн ва Дил, 100—101-бетлар.

²³ Уша асар, 31-бет.

²⁴ Уша асар, 32-бет.

²⁵ Уша жойда.

Шоир яхши муомала қилинса, ҳатто илон ҳам инидан чиқади, деган халқ мақолини ишлатиб, инсонни зарофатли сўзга тарғиб қилади. Киши юрак қонини бағишлаб билим эгалласа, янги сўзлар топса, юзи ёруғ бўлади, камолотга эришади. Илм гулобини хушбўй этган, фаҳму фаросат билан зийнатлаган киши ўз фикрларини ҳам яхши ифода қилади. Фикрлаш чоғида кўз нурлари одоб китобини ўқитиб, наср ва назмга моҳир қилади ва унинг кўз ёшларини дурга айлантиради, у доно, ҳар бир нозик фикрларни тушуна олувчи, чуқур маъноларни еча билувчи бўлиб, унинг сўзини эл жон деб эшитади ва унга таҳсин ўқийди. Шоир сўз инсонни инсон даражасига кўтарган, уни камолотга эришганини кўрсатадиган белги, деб таърифлайди.

Асарнинг IX боби дунё адабиётининг улуғ сиймолари Низомий, Хусрав Деҳлавий, Навоий каби устозларга бағишланади.

X бобда шоир қаламга хитоб қилади, уч кишидан, яъни ҳурматли пир, иккинчиси чиройли сўз маъно — сурати маъни, учинчиси тариқат раҳбари сўфидан ўз асарининг яхши чиқиши учун ёрдам сўрайди. Унда қалам ҳақида сўз юритилади. Сўнгра XI бобдан 62 бобга қадар дostonнинг асосий сюжети ёритилади:

Бурмон шаҳрида Ақл деган подшо яшайди. Унинг ўғли шаҳзода Фуод онаси тақдим қилган мўътабар бир китобдан «оби ҳаёт» сўзини ўқиб, уни топиш тараддудига тушиб қолади. Ота-она насиҳат қилса ҳам фойда бермайди. Сарой хизматчиларидан Назар Фуодга таскин бериб, уни мақсадга етказмоқ учун сафарга чиқади. У жуда кўп шаҳар, мамлакатларни кезиб, шоҳлар, шайхлар билан учрашиб, оби ҳайвон тўғрисида тузук жавоб ололмайди. Тоғ ва чўлларда юриб сарсон бўлади. Назар қанча азоб-уқубатларни бошидан кечиради, охири Қомат деган шоҳнинг мамлакатига боради. Қомат Назарга навқари Жилвани ҳамроҳ қилиб Шаҳри дийдор ва Гулшани рухсор томон йўлга солиб юборади. Назар Гийсу номли қиз билан учрашади. Унинг ёрдами билан Ҳусннинг юрти Қалъаи дийдорга етиб олади. Назар бир қанча воқеаларни ўз бошидан кечиргач, Ҳусн гулшанига етади. У Фуодга Ҳусндан хабар беради. Фуод касал бўлиб қолгач, шифо суви — оби ҳайвон учун шоҳ Ақл Ҳусн томонга юриш қилади ва натижада мағлубиятга учрайди. Бир қанча воқеалар ва саргузаштлардан кейин дoston шоҳ Ҳимматнинг Ақл билан подшо Ишқни яраштириши, Фуодни зиндондан озод қилиши, душман Рақиб ва Фориқа устидан ғалаба қозониши билан якунланади.

Нишотий халқ фантазиясидан чуқур, атрофлича фойдаланган ҳолда хаёлий дев, жин, париларни, турли ғаройиб маҳлуқларни даҳшатли ва тасаввурга сиғмайдиган равишда муболағалар билан тасвирлаб, мажозий образлар қиёфасида гавдалантиради ва ўзи яшаб турган жамиятдаги қабихлик ва разилликларни аёвсиз сатира қамчиси остига олади. Муаллиф бундай тасвирлар орқали ўзининг тасаввури, фантазияси кенглигини, халқнинг мушоҳада, фикр ва мулоҳазаларини синчиклаб эгаллаб олганлигини кўрсатади. Бундай манзара ва кўринишларни, мавжудот ва маҳлуқотни

достоннинг бош қаҳрамонларидан бири, «оби ҳаёт» қидириб юрган Назар қарашлари билан чизади.

Назар йўлда вақ-вақ, гақ-гақ деб сўзловчи маймундек, бўйи чинор, қўли минор, одамдек жилва қилувчи итоёқ, ҳўкиз бошли, доимо ҳуриб турувчи тоифани кўради. Баъзилари ҳум калла, фил оёқ, ҳўкиз туёқ, бир хили фил бош, шохи узун эди. Баъзилари эса илон бошли, фил туёқли, чеҳраси мўмдай, овқати илон захри эди. Яна бир тоифаси бор эдики, боши одам бошидек, лекин соқов, ҳалол-ҳаромни фарқламас эди. У доимо ўзгариб турарди.

Яна бир хили кўзи қийшиқ, ҳийлагар, кундан нур ўғирловчи тоифа эди:

Пайкар аларға бор эди чун чинор
Қўл бўлибон ҳар бирига бир минор.
Тўрт бўлуб боши уза кўзлари,
Вақ-вақу гақ-гақ эди ҳар сўзлари...
Бир бўлагар эрди анинг морсар,
Пилсуму говдаму ҳийлагар²⁶.

Назар улар орасидан Ҳиммат берган сеҳрли гавҳарни оғзига солган ҳолда ўтиб борарди. Бир қалъага етади. Унда Рақиб подшоҳ эди. Назар Рақиб ҳайбатидан оғзи очилиб қолади ва гавҳарни тушириб юборади. Уни қалъа девлари ушлаб, шоҳ Рақиб қошига олиб борадилар. Назарнинг кимёгар эканини, олтин қилиш қўлидан келишини эшитган Рақиб сабрсизланиб, у билан йўлга тушади. Гўё ит билан оҳу, зоғ билан тоғ каптари бирга бўлиб, иккиси йўлга тушишади:

Байт муаммо киби ул икки ёр
Уқдау дард ичда-у шод ошкор²⁷.

Улардан ҳар бирининг мақсади каби матлаби ҳам зид. Шоир бундай манзаралар тасвири орқали ўз замонидаги ярамасликни фош қилади ва халққа яхшиликнинг ёмонлик устидан ғалаба қозонишини тарғиб қилади. Шоир китобхонни хаёлий, мифологик нарсалардан шу ҳаётга, унинг гўзаллигига меҳр қўйишга, моддий борлиққа чақиради. Нишотий ўз достоннда «оби ҳаёт»га етишиш мумкинми? деган масалани ечмоқчи бўлиб, унга бўлган турли қарашларни ифода этади, ўз давридаги илғор кишининг чуқур мулоҳазаларини акс эттиради.

Достоннинг бош қаҳрамони Фуод «оби ҳаёт» топиш иштиёқига тушганда, донишманд Назар уни бу орузсига етказиш учун йўлга чиқади. У қийинчиликларни бошидан кечириб, тоғ орасида яшовчи бир шайхга учрайди. Ундан оби ҳаёт қаердалигини сўрайди. Шайх Зарқ унга шундай жавоб беради:

Чашм ёзар онда аҳли қалам,
Чашма ёзибдур ани, эй муҳтарам!
Саҳв ила «Ҳо» ёзмиш ани бегумон
Кўрки, эрур саҳв аро «Ҳо»ға макон.

²⁶ Уша асар, 108-бет.

²⁷ Уша асар, 117-бет.

Чашмаи ҳайвонки киноят эрур,
 Билгил ани, ашки надомат эрур.
 Қимки тўқар ашкни беқолу қийл,
 Топқусидир қай соридур салсабил.
 Ҳосил этиб анда муаббад ҳаёт,
 Равза аро топғуси айшу сабот.
 Еки оқизса биров ашки риё,
 Ашк дема, дегил они кимё,
 Чунки топар олам аро молу жоҳ,
 Ҳожат эмас истамаги моъи чоҳ...²⁸

Бу сатрларда шоир риёкор шайхнинг умуман ҳаётга қарашидаги асл мақсадини юзага чиқариб, бойликка ҳирсини кўрсатади. У ўзининг иккиюзлама, халқни алдовчи эканлигини фош қилиб қўяди. Демак, бу ерда шоир баъзи кишилар «оби ҳаёт» сўзини ҳам диний маънода, ҳам мол топиш, бойиш маъносида тушунганлигини кўрсатиб ўтади.

Назар Шухрат шаҳрида шоҳ Фаҳр билан суҳбатлашганда ҳам бойликка ҳирс қўйган, яшашда фақат бойишнинг асосий мақсад қилиб олган кишиларнинг қарашларини акс эттиради.

Назар:

Будур умидимки қилиб илтифот,
 Шоҳ десаки қайдадур оби ҳаёт!

деганида:

Шоҳ кулиб дедиким:— Эй беҳабар,
 Сен деганинг бордур ул сийм-зар.
 Аҳли қалам ёзганида молу жоҳ,
 Саҳв ила ёзмиштур ани мову чоҳ.
 Еки кўриб суврати айни ҳаёт,
 Дебсан ани чашмадур, эй поки зод.
 Лекин ўшал айн деган зар эрур,
 Даҳр элиға зийнату зевар эрур,
 Кимдаки зар йўқдур эрур жони йўқ,
 Зулмат эрур чашмаи ҳайвони йўқ²⁹,—

деб жавоб беради. Бунда шоир халқни эксплуатация қилиб талаб келган, ҳар қандай пасткашликдан тортинмайдиган зolimларнинг ҳаётга бўлган қарашини акс эттиради. Шоир бу қараш хато эканини айтиш билан, бу қарашнинг ўзи шу дунёдаги ҳаёт воқелиги самарасидан бири эканини, оби ҳаёт — ҳаётдан ташқари эмаслигини ҳам уқтириб ўтади. Подшо Фаҳр: оби ҳаёт — кумуш, олтин бойликдир. Қалам аҳллари янглишиб мол (бойлик) сўзидаги Л ҳарфини тушириб қолдирганлар моу (сув) ёзиб қўйганлар, деб исбот қилмоқчи бўлади. Бу фикрларда мол-дунё тўплаш умрни узайтиради,— деб қаровчи разил кишиларнинг табиати очиб ташланади.

Шоир оби ҳаёт тўғрисида учинчи хил мулоҳаза юритган кишиларнинг фикрларини ҳам келтиради. Масалан, оби ҳаётни қидириб юрган Назар Офият шаҳрига бориб қолади. У шоҳ Номус билан суҳбатлашади.

²⁸ Уша асар, 77-бет.

²⁹ Уша асар, 71—72-бетлар.

Шоҳ Номус оби ҳаётни шундай талқин қилади:

Ушбу сўз эл ичра ривоят эрур,
Бошдин оёқ барча киноят эрур.
Балки эрур элга бу сўздин мурод.
Оби ҳаё-у адаб, эй хушниҳод
Оби ҳаё — ёзди чу аҳли қалам,
«Саҳв ила «то» охирига бўлди замм.
Оби ҳаёга эди нақши сабот,
Улғали то саҳв ўқурлар ҳаёт.
Нўши ҳаёдин киши оби бақо,
Ичса анго етмогусидир фано.
Мундин они эл деди ҳайвон суйн,
Олами жисмони аро жон суйн...
Қимки бу давлатдин ўлур комёб,
Улса ани ўлмаган этгил ҳисоб³⁰.

Шоир бу ерда Офият (тинчлик) шаҳридаги Номус номли шоҳнинг сўзи орқали олижаноб кишиларнинг энг яхши орзу-истакларини: бир-бирига ҳурмат, одобли бўлиш, ҳар бир кишининг ўзига яраша муносабатда бўлиш принципларини илгари сурганлигини тасвирлайди. Оби ҳаёт — одоб ва ҳаё демакдир, дейди Номус, — қалам аҳллари ёзишда хато қилиб, «ҳаё» сўзига Т ҳарфини қўшиб юборганлар.

Агар киши одобли, ҳаёли бўлса, одоб, ахлоқни ўзлаштириб олган бўлса у абадий яшайди. Шунинг учун ҳам халқ уни оби ҳаёт деб атаган.

Бу сатрларда шоир жамиятда эзгу ишлар билан шуғулланиш, энг яхши инсоний фазилатларни ривожлантириш каби олижаноб вазифаларни бажаришга чақиради. Одоб ва ҳаё инсон хулқини яхшилашда, жамиятдаги қабиҳ ишларни тугатишда катта аҳамиятга эга эканлигини уқтириб ўтади.

Назар Номус фикридан қаноатланмагач, йўлга тушиб дарё тошқинлари ичида азоб-уқубат чекиб, Ҳидоят шаҳрига боради, Шоҳ Ҳиммат Шарқда бир мамлакат бўлиб, унинг шоҳи Ишқнинг Ҳусн номли қизи борлиги ҳақида сўзлайди.

Шоир табиатдаги, жамиятдаги ҳодисалар Ишқ номли подшога таслим бўлганини, дунёдаги ҳамма ҳаракат Ишққа боғлиқ эканини мажозий равишда тасвир этади.

Шоир Ишқ қизи Ҳусннинг гўзаллигини чизиб, бутун кўринишини дунёдаги энг гўзал нарсаларга чоғиштирган ҳолда яққол гавдалантиради. Ишқ қизига бир боғ қуриб берганини сўзлайди. Боғнинг оти Гулшани рухсор, яъни юз гулшанидир. Бунда икки маъно бор, бири: Гулшани рухсор — боғ маъносига бўлса, иккинчиси, гўзал юзли маҳбуб маъносига ишлатилгандир.

Чашман маъдум эрур ул боғ аро,
Топмай ани лола эрур доғ аро...
Қимки қилур даҳр аро нобуд ўзин
Кўргай ўшул чашмани очғоч кўзин.
Оти онинг чашман фамдур яқин,
Чашма дема де они лаъл нигун...³¹

³⁰ Уша асар, 66—67-бетлар.

³¹ Уша асар, 100—101-бетлар.

Шоир бу сатрларда Ҳусннинг латофатини боғ, гулшан, чашма орқали мажозий равишда тасвирлаб, ҳам инсон, ҳам табиат гўзаллигини чизиб беради ва фам (оғиз) чашмани адабий ҳаёт нишонаси тарзида кўрсатиб, уни жисм аро жон бўлган оби ҳаётдир, деб уқтиради.

Оламнинг энг яхши нарсалари, тириклик ва тирилиш сувидандир. У ҳаёт сувидир, ўсимликлар унга бандадир, ана шундан олам эли ҳаёт топади. Бу оқар сувдан нишон бўлади. Шунинг учун ҳам уни оби равон деб атайдилар. Унинг манбаи кўздан яширинган бўлса ҳам ундан абадий хушвақтлик, роҳат топиш мумкин. Лекин унга етмоқ ниҳоятда оғир ва мушкул. Унга ҳатто ақл аҳлларининг етиши ҳам қийиндир:

Ул йўл аро тўп-тўла хавфу хатар
Бордур, эрур бир-биридан юз батар³².

Шоир оби ҳаёт ана шу қийинчиликларни енгиб, эришилган Гулшани рухсорда, инсоний муҳаббат ва унга бўлган оташин меҳрда деб биледи. Китобхонни ҳаётни, ҳаётий муҳаббатни улуғлашга ва уни ривожлантиришга қақиради. У диний, афсонавий ҳаёл ва фикрларни йиғиштириб қўйиб, шу дунё гўзали ва унга бўлган муҳаббат умрни узайтиради ва ўлмас ҳаёт яратади, деган фикрни илгари суради. Чунки шоир фикрича, коинотдаги бутун мавжудот ишқдан иборат бўлиб, ишқнинг манбаи гўзаллик-ҳусндир. Бу эса оби ҳаётдир. Инсон эришган оби ҳаёт инсоний, гўзал фазилатларни ривожлантириб, унинг умрини узайтиради, абадий ҳаёт яратади. Бу сатрларда шоирнинг ҳаётий дунёқараши ифодаланеди. Шоирнинг фикрича, ёрнинг ўзи оби ҳаётдир. Яъни инсон умри чекланган бўлса ҳам, унинг ҳаёти, муҳаббати, ишқи ва ҳусни абадийдир. Чунки у ҳаёт гўзалликларини давом эттиради. Ишқ авлоддан-авлодга, юракдан-юракка ўтиб абадий яшайди. Биз шоирда ҳаётга зўр муҳаббат билан қараш, инсоний бурч, дунёвий муҳаббатни улуғлаш каби олижаноб фазилатларни кўрамиз. Бу сатрларда шоирнинг илғор фикрли киши экани яққол кўринади.

Бил, ул эрур чашман ҳайвон деган,
Балки жаҳон жисми аро жон деган³³.

Шоир оби ҳаёт сўзи ҳаётий сўз эканлигини тасвирлаб шундай дейди:

Кўрдик лаъли эди ҳайвон суйи,
Оғзи аро эрди ниҳон жон суйи...
Онгла мун эмди муаббад ҳаёт,
Етмагуси жонига бийми мамот³⁴.

Бунда кимки севилиб, севса, ҳурмат ва меҳр билан яшаса ана шунинг ўзи оби ҳаётдир, деган фикрни илгари суради.

³² Уша асар, 101-бет.

³³ Уша жойда.

³⁴ Уша асар, 256—266-бетлар.

Ўз замонининг пешқадам шоири Нишотий улуғ устоз Навоийдан ўрнак олиб, катта дoston яратиш билан бирга, ундаги образларда инсоний фазилатларни, камчиликлар ва нуқсонларни, ички кечинмалар орқали эсда қоларли қилиб тасвирлайди. Дostonдаги ҳар бир образ ўзига хос хусусиятга, характерга эга. Унга берилган номларда ҳам ўша образнинг фазилати ёки камчилиги кўриниб туради. Шоир асосий образларнинг ижобий ёки салбий хатти-ҳаракатига кўра муҳим айрим белгиларини айтиб, уни англаш учун характеристика беради ёки шунга ишора қилиб ўтади. Масалан, дostonнинг бош қаҳрамони Дил (Фуод) да юрак хусусияти ифода этилган. Ҳусн-гўзаллик, латофат ва назокат симболи сифатида таърифланади. Шунингдек, Ақл, Ишқ, Хаёл, Назар, Ноз, Жилва, Меҳр, Хол, Вафо, Ғамза, Ҳожиб, Сабр, Андух, Қомат, Ҳиммат, Зарқ, Илҳом, Фахр, Номус, Адо, Рақиб, Фориқа каби дoston иштирокчиларининг ижобий ёки салбий томонларини уларнинг хатти-ҳаракатларидан билиб олиш мумкин. Бу кишилар образида исм ва сўзнинг ҳақиқий маъноси ифодаланади. Шоир бу образлар орқали реал ҳаётдаги кишилар характерини, ҳодисаларга бўлган муносабатини, курашини тасвирлаб, жамият ва ундаги воқелик тўғрисида ўз замонидаги илғор кишиларнинг қарашларини баён этади, ўз даврининг муҳим масалаларини ҳал этишга, прогрессив фикрларни ифодалашга халқ манфаати нуқтаи назаридан ёндашади, кишиларни тинч-тотувлик билан яшашга чақиради. Дostonнинг охирида Ишқнинг шоҳ Ақл устидан ғалаба қозониши, сўнграқ Ақлнинг вазир этиб тайинланиши асарда ягона давлат тузиш ғоясини илғари сурилганлигини кўрсатади. Чунки шоир яшаган замонда феодалларнинг ўзаро кураш можаролари халқнинг тинкасини қуритган эди. Шоир ҳаётда, ўзи кўриб турган воқеликдан келиб чиқиб, феодалларни бир-бирлари билан бирлаштириш, уруш-талашларга йўл қўймаслик учун ягона бир давлат яратиш масаласини қўяди. Бу ўша даврнинг халқчил, актуал масалаларидан бири эди. Шоир фикрича, одил, халқпарвар киши давлат тепасида туриши ва давлат ишларини бошқариши зарур. Шунинг учун у идеал шоҳ образини яратишга интилади. Шоир шоҳ Ақл образини шундай тасвирлайди:

Илм ила ҳикматаро Луқмон эди,
 Фаҳм ила фикратаро бурҳон эди...
 Адли била мулк эди маъмур анга,
 Фазли била халқ эди масрур анга...³⁵

Нишотий бу ерда одил, халқнинг оҳу зорига қулоқ солувчи шоҳ образини хаёл қилади. Ана шундай шоҳ бўлса мамлакатни обод, халқни фаровон қилади деб ўйлайди. Шоир шоҳни золим бўлмайд, халқ учун эзгу ишларни амалга оширувчи ақлли, донишманд бўлиши кераклигини уқтиради.

Шоир Фуод образи орқали олижаноб фазилатларга эга бўлган фидокор, садоқатли киши образини яратади.

³⁵ Ўша асар, 45—46-бетлар.

Дил (Фуод) ёшлигиданоқ бутун билимларни эгаллайди, замонасининг донишманд кишиси бўлиб етишади:

Равшан ўлиб жумла дақойиқ анга,
Зоҳир эрур барча ҳақойиқ анга...
Гоҳ таворих ўқумоқ пешаси —
Эрди гаҳи шеър аро андишаси³⁶.

Фуод фақат билимдон, ақлли, тадбирли киши бўлибгина қолмай, халқпарвар, адолат севувчи, кишиларга меҳрибон ҳам эди. У ов билан шуғулланар, баъзан шеър ҳам ёзар эди.

Фуод онаси тақдим қилган китобни ўқигач, оби ҳаётга эришишга интилади ва шу йўлда қатъий сабот билан ҳаракат қилади. Оби ҳаётга, Ҳуснга етишгунга қадар ҳар қандай қийинчиликка бардош беради ва уни енгади. У ошиқ эҳтироскор киши сифатида ҳаяжонли фикрлар, ички кечинмалар ичида яшайди.

Оҳки ман хастага йўқ ёрғор
Ваҳ на дедим, бил менга қайда диёр!
Ўлмас агар сўрғоли йўқтур кишим,
Ваҳ на ажаб ёқса кўки нолишим!³⁷

Шоир жононга жон фидо этган киши ўлимдан халос топиб, оби ҳаётга эришажаги тўғрисида фикр юритади. Бунда шоир фидойи ошиқнинг образини чизади. Нишотий Фуод образида энг яхши хусусиятларга эга бўлган, ўз мақсади йўлида тинмай интилувчи, халқнинг энг яхши олижаноб фазилатларини ўзида мужассамлантирувчи, инсонпарвар киши образини гавдалантиради.

Фуоднинг маъшуқаси Ҳусн эса, ўзининг маънавий ҳаёти билан эркинликка интилган, ҳаё ва одобнинг энг яхши намунасини ўзида мужассамлантирган образдир. Маълумки, феодализм даврида хотин-қизлар ислом сиқиги остида озодликдан, жамият ҳаётига аралашидан маҳрум эди. Шоир ўзбек классик адабиётининг Лутфий, Навоий каби улуғ сиймоларининг энг яхши традицияларини давом эттириб, дostonда ўз мақсади, тилаги йўлида ҳормай-толмай интилувчи, ўз севганига эришиш учун ҳар қандай тўсиқларни бартараф қила олишга қодир, жасур қиз образини яратади:

Зулфи онинг сунбули пур печтоб,
Занг анга анбари тар бў гулоб...
Ораз анга эрди қуш маҳжабин
Чеккан эмас нақшини наққоши Чин...
Бошдин оёқ эрди зарофат тамом,
Пайкар анга эрди латофат тамом³⁸.

Бу мисралардан автор Ҳусннинг маънавий гўзаллигини таъриф этар экан, ниҳоят у орқали ўз сўзи, маслаҳати билан атрофидаги аёлларга намуна бўла оладиган даражадаги гўзал аёл образини мужассамлантиради.

Ҳусн фақатгина эҳтиросли маъшуқагина бўлиб қолмай, у ўзининг ҳар бир ишида, ҳаракатида халқ олдидаги бурчини кўзда тутуди, уларга маъқул иш қилишни ўйлайди.

³⁶ Уша асар, 50-бет.

³⁷ Уша асар, 262-бет.

³⁸ Уша асар, 258—259-бетлар.

Гарчи они ўртар эди нори шавқ,
Қилмас эди кимсага изҳори шавқ.
Ғолиб ўлуб анга ҳаё у адаб,
Очмас эди рози дилин дерга лаб³⁹.

Бу сатрларда ҳаё ва одобни ўз бурчи деб билган ифбатли, тоза қалбли қизнинг сиймоси гавдаланади. Ҳусн чуқур инсоний фазилатларга эга. Фуоднинг маккор айёр Фориқа қўлига тушиб қолганини эшитган Ҳусн ҳаяжон ичида яшайди. У оқилона иш кўриши билан бирга баъзан хатога йўл қўйган севгилисига жазо бермоқчи ҳам бўлади.

— Айламаса марг била жонни фарқ,
Қилмас эса васл ила ҳижронни фарқ.
Чектиройин анга не эрса жазо,
Меҳнату-кулфат анга бордир сазо⁴⁰.

Бу мисраларда биз Ҳусннинг оддий хулқ-атворга эга бўлган ҳаётӣ образ эканини кўраимиз.

Ҳусн Фуоднинг Фориқа зиндонида азоб чекканини эшитиб қайгуради. Фуоднинг азоб-уқубат, ғам-изтироб ичида қолгани ҳақидаги хатини ўқигач, унга ачиниб мактуб ёзади ва меҳру муҳаббатини баён этади:

Нома киби урди баси печтоб,
Истади ёзмоқ анга доғи жавоб...
Олди хинойи қўли мушкин қалам,
Урмади дам, ёзди рақам, бўлди нам⁴¹.

Ҳусн Фуодга Фориқа зиндонидан қутулиш йўлини кўрсатади. У Ҳиммат ёрдами билан зиндондан озод бўлади.

Ҳусн меҳрибон, садоқатли, ғамхўр ёр, энг муҳими у оби ҳаёт симболи сифатида, инсон ҳаётини абадийлаштирувчи қудрат сифатида мужассамланади.

Достонда юксак инсоний фазилатларни акс эттирган образлардан бири Назардир. Назар буюк ҳунарманд, олим, шоир, баъзида бир оз ҳийлагар, айёр.

Шоир дoston сарлавҳаларидан бирида шундай дейди:

«Қалъаи Баданнинг дидбони ва Дийда қасрининг нигоҳбони Назар ҳийлагар деган Фуоднинг айёриким, чолоқликда юлдуз кўзидан сурма ва тоси фалакдин меҳрни кўз очиб юмғунча олур эрди, Субҳ оғзидин оқ сақизин ва шомнинг қошидин қаросин... ўғурлаб жайбга солур эрди...»⁴² Лекин шу билан бирга донишманд, ҳар бир нарсани билувчи ва муҳокама юрита олувчи киши эди.

Назар Фуодни орзусига етказиш учун йўлга чиқади. Чўллар, тоғлар кезади, денгизларда сузади, ажойиб маҳлуқлар орасида бўлади, уларни чалғитади, умидсизланмай мақсад йўлида жасорат билан давом этади, зулмат ичидаги оби ҳаётни қидиради.

³⁹ Уша асар, 245-бет.

⁴⁰ Уша асар, 279-бет.

⁴¹ Уша асар, 293-бет.

⁴² Уша асар, 58-бет.

Назар сафарда юраркан, ундан шоҳ Рақиб дунёда нима ҳунаринг бор,— деб сўраганда:

Фаҳим ила фатхи тилисмот ўлур,
Ақлим ила тарҳ филиззот ўлур.
Бу бори бир сори доғи кимё
Илми эрур кўнглим аро жо бажо⁴³,—

дейди ва ўзининг физика, кимё, астрономия илмларига, металл ишларига мутахассис эканлигини айтади. У, иши зулм-ситамдан иборат бўлган Рақибга сўз билан таъсир қилади. Юқорида айтганимиздек, Назар Гулшани рухсорга бориб Ҳусн билан учрашади, оби ҳаётни топиб Фуодга хабар етказилади, уни ёр висолига эриштирилади.

Биз Назар образида камолотга эришган, ҳар қандай иш қўлидан келадиган жасур инсон образини кўрамиз. Шоир Назар орқали табиатнинг мудҳиш кучларини енгувчи, буюк инсон ақлининг муаззамлигини ифода қилади, ўз замонидаги кишиларни шундай жасоратли, ақлли, доно бўлишга чақиради.

Нишотий «Ҳусн ва Дил» достонида шоҳ Ишқ ва Ақл лашкарларининг жанг майдонидаги курашини, Ақлнинг енгилганини тасвирлайди. Фуоднинг илтимосига мувофиқ ёрдамга келган Ҳиммат Ишқни тинчлик, осойишталикка тарғиб этади. Ишққа асир тушган Ақлни зиндондан озод қилади. Шоир Ишқ ва Ақлнинг топишганини шундай чизади:

Сўрушибон ёна икки файласуф
Бир-бирини ҳолига топти вуқуф...
Тиғу қалам ақлини қилди азиз,
Ақлким ул бор эди осиф тамиз.
Этти ранятга риюё доғи,
Амну амон элга атоё доғи.
Ақли ҳунар қадрини қилди баланд,
Этти инод ақлини хору нажанд⁴⁴.

Бу фикрлар билан Нишотий ўз давридаги феодалларнинг қирғинчилик урушларига қарши марказлашган давлат тузиш ва шу йўл билан мамлакатни харобаликдан сақлаш, халқни фаровон ҳаётга эриштириш, маданият, илм, фанни ривожлантириш масаласини қўяди. Шунингдек, инсонпарварлик, дўстлик, бир-бирига ҳурмат, муҳаббат, вафодорлик каби муҳим аҳамиятга эга бўлган халқчил масалаларни тарғиб этади.

Шоир бошқа образлар орқали ҳам энг яхши эзгу ишларни амалга ошириш зарурлигини уқтиради.

Номус шоҳ образида одоб, ҳаё, яхши хулқ ташвиқ қилинса, Қомат, Ҳиммат образлари орқали кишиларни яхшиликка, эзгуликка эришувлари учун ёрдам беришга, жамиятда тартиб ўрнатишга чақирилади.

Ҳиммат, Қомат яхши ниятли кишиларга ёрдам берадилар, уларни мақсадларига эриштириш учун яхшилик қиладилар ва бу

⁴³ Уша асар, 113-бет.

⁴⁴ Уша асар, 321-бет.

йўлда қаҳрамонлик кўрсатадилар. Ҳиммат даҳшатли зулмининг символи бўлган Рақиб ва унинг қизи Фориқага қарши курашиб, уларни енгади. Фуод ва Ақлнинг кўнглига умид ва равшанлик бахш этади. Мамлакатда тинчлик ўрнатиб, осойишта яшашга йўл очади, Ҳиммат раҳмдил унинг мамлакати обод ва фаровон, унда аҳллилик, дўстлик барқарор, ҳатто гадоё ҳам йўқ:

Йўқ эди ул шаҳраро бир сойли,
Чунки эди барчаси Ҳиммат эли⁴⁵.

Бунда Нишотий фаровон халқни, обод мамлакатни кўришни орзу қилади. У Ҳиммат образи орқали кишиларни сабрли, ҳимматли бўлишга тарғиб этади.

Достонда 50 га яқин образ берилган. Улардаги одат, хулқ, характер бир-биридан фарқ қилади. Буни биз типлар номидан билсак ҳам бўлади. Юқорида айтиб ўтилганидек, уларнинг ҳар бири ўз исмига мувофиқ сифатларга эга бўлган мажозий образлар бўлиб, жамиятда ҳаракат қилувчи турли тоифага хос инсонларнинг фазилат ё нуқсонларини ўзида акс эттиради.

Шоир ижобий образлар орқали кишиларни яхшиликка, эзгу ишларга, олижаноб фазилатларга тарғиб этса, салбий образлар орқали ўз замонидаги қабиҳлик, разиллик ва ярамас ишларни, зулм-ситамни фош этади, унга қарши омонсиз кураш олиб бориш зарурлигини уқтиради.

Эзгу ишлар, яхшиликлар душмани, очкўз Рақиб (яъни душман деган маънода) образи атрофлича чизиб берилган:

Барқ эди дерлар ани: деви Рақиб,
Кўргали йўқ кимсага сабру шакиб,
Барқ киби икки кўзидур еруқ,
Барф киби юз анга песу совуқ,
Талъат анга тўклас эрур чун кўлак
Анкарал асвот эрур ул чун эшак...⁴⁶.

Достонда Рақиб ўша замондаги ҳар қандай қабиҳликдан тоймайдиган, разил хусусиятларни акс эттирувчи киши сифатида гавдаланади. Унинг ёнидагилар эса жирканч қилиқларга эга бўлган ярамас тўдалар эканлиги гоёт ишонарли тасвирланади. Улар ҳийлакор, ҳалол билан ҳаромни фарқ этмайдиغان махлуқлар сифатида кўрсатилади:

Топса алар ҳар на ҳалолу ҳаром,
Ютмоғуча қўймас эдилар тамом.
Турмас эди ҳеч бири бир ҳол ила
Мунқалиб эрди бори аҳвол ила
Гаҳ эди эр онлару гоҳи арус
Гаҳ эдилар модау гоҳи хўрус...⁴⁷

Бу сатрлар иккиюзлама, халқ ҳақидан қўрқмайдиغان кишиларнинг ифлос кирдикорларини очиб ташлайди. Бу билан шоир ўз

⁴⁵ Уша асар, 95-бет.

⁴⁶ Уша асар, 111-бет.

⁴⁷ Уша асар, 110-бет.

замонидаги халқ ҳисобига яшаган, ҳукмрон синфларнинг зарарли ҳашарот эканлигини уқтиради.

Рақибнинг қизи Фориқа ҳийлагар, соф муҳаббатга чанг солувчи ноинсоф, кишиларга жабр қилувчи маккора. У икки севгувчини шафқатсизлик билан бир-биридан жудо қилади.

Сеҳр билан Ҳусн парирў бўлиб,
Ул қўтир ит — сурати оҳу бўлиб —
Сурат анга каж эди, сират ямон,
Заҳр ила мамлу эди андоқ чаён.
Қуз қийшиқу эгри оёқ, йлги шал,
Пашм бадан, каж кад эди боши кал⁴⁸.

Бу сатрларда Фориқанинг сатирик образи бутун жирканчлиги билан тасвирланади.

Шоир Фориқанинг ташқи қиёфаси, хулқ-атворидаги белгиларни чуқурлаштириб боради.

Баҳр киби кўздин оқиб риму хун
Икки наханг анга лаби нилгун...
Дев не, қўй, деб эди ондин ниҳон,—
Топмоқ учун оғзи исидин амон.
Этмоқ учун бўйи қабиҳин йироқ
Суртар эди пайкарига сармсоқ...⁴⁹

Шоир Фориқа образини чизар экан, уларга қарши курашиш зарурлигини таъкидлайди.

Нишотий бундай золим, ярамас типлар билан бирга кишиларни алдовчи риёкор руҳонийлар, шайхлар ҳам борлигини, улар халқни чигиртка каби талаб, фақат бойишнигина ўз олдига мақсад қилиб қўйганлигини кўрсатади. Масалан, дostonда тасвирланган Шайх Илҳом ва Шайх Зарқ образлари шундай қабиҳ типлардандир. Шайх Зарқ одамлардан четда бир тоғда макон қилиб олиб, ўзини авлиё кўрсатиб, халқни алдаб, мунофиқлик билан яшайди, ўзини билимдон кўрсатса ҳам барибир у йўлдан озган риёкордир:

Қўрдик бири пири фалак жоҳ эди,
Ҳодий эди демаки, гумроҳ эди.
Ширки хафи сомиада бе ибо,
Бўйи риё масжидада бўрё...⁵⁰

Шоир бундай салбий типларнинг характерини ҳар томонлама усталик билан мақсадни яққол англатиб берувчи сўзлар орқали чизиб беради. Бундай сатрларда шоир ўз замонидаги турли разил кишиларни ва улардаги ярамас одатларни танқид қилади.

Нишотий ўз дostonида жамяиятга гўзаллик бахш этган аёлларнинг нозик характерларини ҳаяжон билан куйлайди. У хотин-қизлар ҳам эрлар билан баробар ақл, идрок эгаси эканини сўзлайди:

Базми рижол ичра агар бир нисо —
Қирса топар жон киби нашъу намо...

⁴⁸ Уша асар, 273—275-бетлар.

⁴⁹ Уша асар, 271—272-бетлар.

⁵⁰ Уша асар, 75-бет.

Базм агар бўлмаса жонон анга
Англа они жисмки йўқ жон анга⁵¹.

Шоир хотин-қизлар юрагида нафис ва чуқур фикрлар борлигини, уларнинг дунёқарашларини эшитиш зарур эканлигини уқтиради. Бу фикр Ҳусн ҳузурдаги йиғилишда унинг дугонаси Ноз сўзлари орқали шундай ифодаланади:

Шоҳи карашма доғи ҳилму адаб
Кайфиятин десун ўшал нўшлаб⁵².

Бундай мисолларни дostonдан кўплаб келтириш мумкин. Шоир ҳаётдаги энг яхши хусусиятларни ҳам, камчиликларни ҳам кўра билганлиги аён бўлади.

Дoston яхшиликнинг ёмонлик устидан ғалаба қозониши, тўй тантанаси ҳамда катта зиёфат бериш билан якунланади.

Меҳр зиёфатида Доира (Даф) билан Гул мунозараси кетади. Доира Гулни таъна қилиб, уни хор этилган гўзал аёл сифатида таърифлайди:

Жисминг уза, кўрки либосинг бутун —
Эрмасу қасрингда фалосинг бутун...
Доманингга топти чу ҳар хор даст,
Билки сани айлади ул хор паст⁵³.

Бунда феодализм шароитида инсоний ҳуқуқдан маҳрум этилган мазлума аёл сиймоси гавдаланади.

Гул бу таънадан маъюсланса ҳам, Доирага хитоб қилиб, нега бунча лоф урасан, ўз ҳолингга бир қарачи, сен қандай аҳволдасан, ўйлаб кўр, деган маънода ишора қилади:

Олам аро сан киби саргашта йўқ,
Давр элида толеи баргашта йўқ...
Дун элига сан киби йўқ зер даст,
Зарбати ғамдин сангодур юз шикаст.
Силли уруб қаҳр ила ҳар дун санга,
Чектуродур нолани гардун санга⁵⁴.

Бу сатрлардаги Доира тасвирида ўз замонида зулм кўрган, эзилган дарбадар бўлиб юрган киши тасвирланади.

Қомат зиёфатида Най билан Шамшод тортишади. Шамшод образида ўзини мағрур тутган такаббур образи берилади. Най Шамшодга қараб шундай дейди:

Отингги Шамшод этибон шодсан,
Билки чу Фиръавн зул автодсан.
Чекма бошинг кўкка такаббур била,
Бўлмагосан токи тахассур била.
Қимки жаҳон бошида саркаш эрур,
Билгил, они ҳейман оташ эрур⁵⁵.

⁵¹ Уша асар, 251-бет.

⁵² Уша асар, 252-бет.

⁵³ Уша асар, 344—345-бетлар.

⁵⁴ Уша асар, 346-бет.

⁵⁵ Уша асар, 349-бет.

Най уни ғурурни ташлаб, камтар бўлишга чақиради. Шоир Шамшод образи орқали оддий кишиларни менсимайдиган, ўзини юқори тутган, худбин одамларнинг хулқ-атворини қоралайди, уларни охирида куз шамоли хароб этажагини уқтиради.

Шамшод эса Найни дилсизликда айблайди. Шунинг учун сенга бармоқ босадилар деб, ҳар кимнинг меҳнатини бажарган, лекин ўзи тузук яшолмаган кишининг аҳволи ёмон эканлигига ишора қилади.

Ғамза зиёфатида Қоса Наргисни енгил табиатликда, худбинликда айблайди ва унга «ҳар нима ўз ҳаддида марғуб эрур», деб насиҳат қилади. Лекин Наргис Қосани Чинийни тамагирликда айблаб шундай дейди:

Ҳирсу ҳаво жавфинг аро тутти жо
Андин эрур санга бу нақши наво.
Жонинг эрур хайли тамага ватан,
Қайта таом ўлса очарсан даҳан...
Гарчи тошинг кисвати зебо мисол,
Лекин ичинг кисвати андоқ сафол⁵⁶.

Бу мисралардаги Қоса образида шоир, фақат ўз қорнини ўйлаган, ҳирсу ҳавога берилган кишилар образини яратади.

Ўз замонидаги ташқи қиёфаси одамга ўхшаса ҳам, ичи бўш, маънавий жиҳатдан одамгарчиликни йўқотган кишиларга нафрат баён қилади. Наргиснинг «мулки қаноатда қилурман қиём» каби сўзлари воситасида эса шоир кишиларни қаноатли бўлишга даъват этади.

Гийсу зиёфатида Чанг билан Бинафша мунозара қилади. Чанг кўк ранг кийим кийган сўфинамо, қўлида хасса, лекин кибру ҳаво билан турган Бинафшани кўради:

Боши қуйи эрди либоси қаро,
Шайх эди бу расм ила ул эларо...
Чанг бу ҳолатдин ўлуб бохабар,
Бўлди анга бир сари мў ништар.
Дедики:— Эй суврати маъни сароб,
Ранг ила суврат сани этмиш хароб.
Фикр санга тийра, либосинг қаро,
Хона санга тору палосинг қаро.
Лойиқ эмас бўлмоқинг ушшоқ аро...⁵⁷

Бинафша образида ўзини кибру ҳаво билан баланд тутган, дили қора, эл кўзига ўзини билимдон, авлиё кўрсатган шайхларнинг риёкорлигини айтиб, уларни шарманда қилади. Лекин Бинафша Чангни жисмоний камчиликли деб айблайди:

Тайин мақомат ила кўп урма дам,
Кўз санга кўр ўлди, доғи шал қадам.
Каж бўюну, кал бошу, бад мўйсан,
Эгри қўлу ҳам қаду бад хўйсан⁵⁸.

⁵⁶ Уша асар, 356-бет.

⁵⁷ Уша асар, 359—360-бетлар.

⁵⁸ Уша асар, 360-бет.

Умунан, дostonда созлар. Шамшод, Коса ва гуллар мунозара-
сида ўтмишдаги кишиларнинг аллегорик образи гавдаланади.
Шоир ўзига замондош, турли касбдаги кишиларнинг яшаш йўлла-
рини реалистик равишда тасвирлайди.

Шоир ўз асарида созга ва созандаларга, санъат аҳлига юксак
баҳо беради.

Унингча, кимки санъатни тушунса, куйни шавқ билан тингласа,
ўзи ижро этса, у кимё каби илмга эга бўлиб, ватанни ҳам улуғ-
лайди.

Нишотий ўзининг гўзал бадий асарларида реал ҳаётни санъ-
аткорона акс эттириб ҳаётдаги айрим масалалар ҳақида ўз дав-
рининг илғор ижтимоий фикр эгаси сифатида чуқур мушоҳада
юритади.

Шоир дostonда Ватанга муҳаббат ва ундан айрилиқ ҳақида
чуқур фикрларни изҳор этади. Дostonда бу оёқ-қўли боғланган,
бели букилган Чангнинг ўз аҳволи ҳақидаги чуқур мулоҳазалари
орқали тасвирланади. Чанг Ақл билан суҳбатда ўзининг дўстлар
билан ҳамдам бўлиб уларга соябонлик қилгани, лекин кибру ҳа-
вога берилиб, ватандан ажралиб, Ҳижозга равона бўлганини ай-
тади.

Ед этибон ҳамдаму ҳам суҳбатим,
Ортар эди меҳнат уза меҳнатим...
Асл ватанни тилабон ман ҳазин,
Бор эдим ошифтау зору гамин.
Улки жаҳон мулкига султон эди,
Ҳубби ватанни минал-имон — деди⁵⁹.

Шоир Чангни ғариб ошиқ, Ҳусн элининг асири, дард юки ости-
да қадди дол бўлган ватангадо шоир сифатида тасвирлаб, унда
ўз образини яратади. Ватанни жону дилидан севган, унга фидо
бўлишга тайёр турган шоир, ўзини ватандан йироқда азоб-уқубат
чекиб юрган мажруҳ Чангга ўхшатади:

Чанг тилидан:

Лутфу карам бирла дегил чин қўлим,
Бошла мани мулки ато сорига,—

тилагини баён этади.

Доира ҳам илгари саҳро-чўлларни сув билан сероб қилган, саод-
дат денгизига йўл бошловчи, адолат даштида раҳнамо эди. Ҳеч
нимани билмагани ҳолда чарх доирасининг можаросидан у ерга
урилди. Кимки шам каби базмда порласа, тонг нафаси уни ўчира-
ди дегандек, у доимо изтиробда яшайди:

Ғурбатаро қилди сиебим кафан,
Шиддат ила сўйди либоси ватан⁶⁰.
Ед этибон маскани маъво ҳануз,
Қўнглим аро жўшиши дарё ҳануз.
Маскани асли тушубон ёдима,
Хубби ватан хотири ношодима,

⁵⁹ Уша асар, 165-бет.

⁶⁰ Уша асар, 169-бет.

Кўнглуминг ороми эрур изтироб,
Ул сув ҳавосида вужудум хубоб⁶¹.

Шоир мажозий образлар — Чанг, Даф (доира) тилларидан ватандан жудолик нақадар оғир эканлигини сўзлаб, муқаддас ватанни унутиш мумкин эмас, деб билади.

Шоир дostonдаги образлар орқали ўзи кўрган, билган кишиларни кўз олдига келтиради ва ўшаларни тасвирлаш билан бирга ҳаётий воқеаларни ифода этади. Дostonда ўша вақтда айш-ишратда яшовчи табақа борлиги қайд этилганидай, азоб-уқубат чекиб юрган кишиларнинг ҳаёти ҳам ҳаяжон билан тасвирланган.

Шоир дostonининг бошидан охиригача ватан ва унга бўлган муҳаббат туйғуларини изҳор этганидек, меҳнатсиз роҳатга эришиб бўлмайди, кимки меҳнат қилса ва ўз мақсади йўлида тинмай ҳаракат қилса истагига етиша олиши мумкин, деган фикрни уқтиради:

Неча маҳал чекмоғусидур дарду ранж,
Тоғ қозилиб чиқмоғусидур бу ганж.

Еки:

Ҳар ишнинг меҳнати бўлса мадид,
Кўпроқ анга бўлғуси бешак умид⁶².

Нишотий меҳнатда, эзгу ишлар учун курашда, эркаклар билан хотин-қизлар баробардир, ҳатто айрим мамлакатларда хотин-қизлар эркаклардан юқори туради, дейди. Шоирнинг тасвирича, Гулшани рухсор диёрида меҳнатда ҳам, жангда ҳам хотин-қизлар намуна кўрсатади, жангларда эркакларни энгиб чиқади. Шунинг учун ҳам Нишотий Гулшани рухсор диёрини илҳом билан тасвирлайди:

Гарчи тамоми қиз эмиш, лек шер
Эркогидин модасн эрмиш далер⁶³.

Бу ислом дини асоратида ҳуқуқдан маҳрум этилган хотин-қизларнинг ҳам жисмоний, ҳам маънавий жиҳатдан юксак мавқега эга бўлганлигини тараннум этишдир.

Нишотий дostonда меҳру муҳаббат ҳаётни юксалтиради, ундан дунёга, ҳаётга нур ёғилиб туради деб айтади:

Меҳру муҳаббат эрур икки қанот,
Солиқ учун топғали оби ҳаёт...⁶⁴
Ишқ эрур меҳри саодат қарин,
Ондин эрур даҳрга нури яқин.
Ақлга ул бўлмагунча дастгир,
Бўлмади амлоки жаҳонга вазир.
Ишқ мураббийлик этардин Фуод —
Топти неким бор эди анга мурод⁶⁴.

⁶¹ Уша асар, 171-бет.

⁶² Уша асар, 188-бет.

⁶³ Уша асар, 192-бет.

⁶⁴ Уша асар, 368-бет.

Шоир ишқни, муҳаббатни улуғлагани каби тинчлик, меҳр, дўстлик, вафодорликни юксак қадрлайди.

Шоирнинг фикрича, бахт-саодатга эришиш учун киши нозик фикрларни еча оладиган билимли бўлиши зарур.

Дийдаи дил топмаса нури қирог
Бирдек анга бўлғусидир боғ-тоғ.
Бўлмаса дониш била бийниш рафиқ,
Бўлмағуси қатъи бу роҳи дақиқ.
Қимдаки йўқ жавҳари идрок илм,
Кўнгли эмас ойинаи пок илм⁶⁵.

Нишотий достонида билим билан кўриш (тажриба) қўшилмас бу йўлда дунёни билиш, англаш йўлида муваффақиятга эришиб бўлмайди, кимдаки идрок, илм жавҳари бўлмаса, кўнгили илм ойинасидек тоза бўлмаса, Ҳусн — гўзаллик билан хашак баробардир, деган фикр ифодаланади ва кишилар маърифатга чақирилади. Бу ўринларда шоирнинг ижтимоий фикрлари, айниқса яққолроқ гавдаланади:

Шоирнинг:

Машварат айларга барин қилди жам,
Равшан ўлур уй неча кўб бўлса шам,—

деб афористик фикрларни ифодалаши тасодикий эмас эди.

Нишотий халқни ҳурмат қилиш, хулқ-одобдан ташқари иш қилмаслик, ўзини камтар тутиш, халқ таънасидан қўрқиш кераклиги тўғрисида таълим беради. Шоир мақтанчоқликни қоралаб, кимки ўзини бошқалардан юқори тутса, у ғофил, ҳеч нарсадан, ҳатто ўзидан ҳам хабарсиз одамдир, ўзини шер деб хаёл қилса ҳам бошқалар уни одам ҳисобламайдилар, деб уқтиради.

Шоирнинг фикрича, дунёдаги инсонлар бир-биридан ортиқ эмас, жамиятда бой ҳам, камбағал ҳам, шоҳ ҳам, гадо ҳам баробар:

Ер деганинг эрмиш ажаб аждаҳо,
Ер эмиш ул қўймайин оқу қаро.
Шоҳу гадо анга мусовий эмиш⁶⁶.

Бундай мисралар билан шоир кишилар орасида бир-бирини қамситмаслик, кибру ҳавога берилмаслик, бир-бирига меҳру шафқат билан муносабатда бўлиш ҳақидаги фикрларни баён этади.

Нишотий халқпарварлик, дўстлик, шафқат ва марҳамат, ғам-хўрлик қилиш каби олижаноб фикрларни талқин этишда халқ мақолларидан усталик билан фойдаланади. Мисолларга диққат қилайлик:

Қимки қазар йиқмоқ учун элни чоҳ,
Ўзи бўлур чоҳ аро ногаҳ табаҳ⁶⁷.
Тонимагон сийламаса айб эмас...
Чунки эрур эл аро бу хуш калом:

⁶⁵ Уша асар, 273—274-бетлар.

⁶⁶ Уша асар, 168-бет.

⁶⁷ Уша асар, 329—330-бетлар.

Ўхшамаса мол эгасига ҳаром.
Лек демиш кимсаки диққатлидур:
«Ош эгаси бирла еса тотлидур»⁶⁸.

«Сўйгай эдим тутмаса бу сўз қўлим. Ким дер улус: элчига йўқдур ўлим»⁶⁹, «Бир сўз агар чиқса оғзидин равон, келмоқи йўқ қайтиб оғзига гумон», «Ишки ўтар анга пушаймон на суд! Қушки тутилди анга афгон на суд!», «Зийрак қушки, қилурда ҳаво, доно била домни қилгай жудо» каби чуқур маънога эга бўлган, халқ тажрибасидан олиниб мақолга айланиб кетган фикрларнинг дostonда усталик билан берилиши шоирнинг уста санъаткор, юксак бадий сўз эгаси эканлигидан далолат беради.

Нишотий ўз даврининг бадий сўз устаси сифатида дostonда катта маҳорат кўрсатди. У қоматни араб алифбесига а ҳарфига ўхшатади. Алиф — сарв дарахти каби тик, дили нозли. Ј «Лом» — «мим», > «дол» — соч, икки зулфидин мисол; Айн — ҳурлар кўзидан мисол, мим—оғзидан нишон, Ё — «н» қошдан ишора ва ҳоказо*.

Шоир устоз Навоий каби ҳарфлар орқали сўз ўйинлари қилиб, маълум маъноларни тасаввурда мустаҳкамроқ ўрнатиш учун усталик билан ишлатади.

Санъаткор шоир ҳаётни чуқур ҳис, ички ҳаяжон билан тасвир этади ва воқеликдагидай манзаралар яратади. Масалан, Фуодни беҳуш ҳолда кўрган Ҳусннинг кечинмаси шундай ифодаланади:

Кўрдик не руҳ эди, не жон анга,
Бергали жон лутф ила жонон анга.
Ойнаи чехрасин ул жон ҳавас,
Қўймиш эди оғзига истаб нафас...
Зоҳир этиб оҳу фиғону дариг,
Сочти кўзи ёшини андоқки миғ...
Солмиш эди сунбулини гул уза,
Кўз ёшидин жолани сунбул уза⁷⁰.

Шоир ҳаёт картинасини яратар экан, ҳаётдаги ёмонлик билан яхшилик, пасткашлик, разиллик билан олижаноблик орасидаги кескин қарама-қаршиликни тасаввурда ўчмас хотира бўлиб қоладиган тарзда равшан ифодалайди. Масалан, Назар оби ҳаёт қидириб юрганида унга пасткаш, бойлик учун интилувчи золим Рақиб ҳамроҳ бўлади. Шоир Назар ва Рақибнинг йўлда кетаётганини тасвирлар экан, кучли контраст яратади:

Бўлди равон ит била оҳу киби
Йўлга тушиб зоғ ила тийҳу киби...
Ҳар бирига ўзга мақосид эди,
Матлаби зид, ўзлари ҳам зид эди⁷¹.

Фуоднинг айёр Фориқа қўлига тушиб қолганидаги картинасида ҳам кучли контраст мавжуд:

⁶⁸ Уша асар, 265-бет.

⁶⁹ Уша асар, 206—207-бетлар.

* Уша асар, 298-бет.

⁷⁰ Уша асар, 261-бет.

⁷¹ Уша асар, 117-бет.

Ит била оху бўлбон ҳамнафас,
Зоғ ила булбулга бир ўлди қафас.
Шаҳд ила оғу топибон имтизож...
Бўса талаб бўлди шоҳи комжў
Этти димоғига онинг турфа бў⁷².

Достонда бундай ўткир тасвирлар, ифодалар жуда кўп.
Шоир ўрмон тасвирини берар экан, шундай ёзади:

Бор эди дарранда анга бешумор,
Эрди паланг тирноғи ҳар ниши хор...
Етса жинон сориға андин насим,
Бўлғай эди гулшани жаннат жаҳим...
Ваҳки на тун эрди қаро аждаҳо
Балки жаҳон аҳлини босгон қаро...⁷³

Бу ерда Нишотий қўрқинчли ўрмон ва ундаги ҳайвонотларни тасвирлаб, ўз қаҳрамонининг жасоратини тасаввур қилишга хизмат эттиради. Бунда шоир муболағалар орқали инсон табиатнинг мудҳиш кучларига қарши қатъий кураш олиб бориб, ўзининг олижаноб мақсадга эриша олажагини кўрсатади.

Нишотий достон қаҳрамонининг ана шундай қўрқинчли ўрмондан равшанликка, ёруғликка, хавфу хатарсиз йўлга чиққанини самимий илиқ сўзлар билан ифодалайди.

Шундан сўнг шоир меҳнатсиз роҳатга эришиш мумкин эмас, деган фикрни афористик мисраларда баён этади:

Меҳнат аро бўлмаса кимга қарор,
Давлат анга бермагуси эътибор⁷⁴.

Нишотий ўз асарида ўша замондаги шовқин-суронли жанг манзараларини муболағалар билан шундай тасвирлайди:

Маст шутурлардек эдилар муҳиб...
Чирпинибон ҳамла чоғи шервор,
Кўкрамокидин еру кўк эрди тор⁷⁵.

Шоир очкўзликни, зиқналикни «Ҳар нима тутса қилиб хос гумон, илкига киргон бўлур эди йилон» каби ажойиб тасвирий воситалар билан гавдалантиради. Нишотий тасвирлаш воситаларидан бўлган такрорлашдан ҳам усталик билан фойдаланади:

Ғам эли, Андуҳ эли, Кулфат эли,
Меҳнат эли, Ранж эли, Шиддат эли⁷⁶.

Шоир такрорлаш орқали бир сўзнинг турли маъноларини ифодалаб, гўзал тасаввурлар яратади:

Чийни эди онда доғи зарфи май,
Чин эди ҳар сорида овози най.
Ичмоқ, эшитмоқ алара чин эди,
Чин демак ул эларо ойин эди.

⁷² Уша асар, 274-бет.

⁷³ Уша асар, 80, 82-бетлар.

⁷⁴ Уша асар, 84-бет.

⁷⁵ Уша асар, 316-бет.

⁷⁶ Уша асар, ўша бет.

Базм эли онда бўлубон майпараст,
Чиний оёқлар билан чун бўлди даст⁷⁷.

Бу сатрларда идишлар Чин идишлари эди, май овози чиндан (ҳақиқатан) эшитилиб турарди. Чин (рост) сўзлаш элга одат эди. Чинни қадаҳлар қўл-оёқ билан хизмат қиларди, деган фикрлар мавжуд.

Нишотий достонида воқеаларни чуқур мушоҳада, ҳаяжон билан тасвирлар экан, баъзан истехзоли сўзлар ҳам ишлатиб, китобхонни кулдиришга интилади. Шоир Фуоднинг маккора Фориқа томонидан алданганини аввал ачиниби, сўнгра кулгули қилиб шундай кўрсатади:

Мухтасар онда Назару шоҳ ҳам
Дер эдилар билмайин ул симни шам.
Билмай ани — зоғ эди, тийҳу эди,
Онгламайин қалб эди, оҳу эди.
Май ичибон базм аро маймун била
Бор эдилар бахт ҳумоюн била.
Базмнинг асбобини айлаб тўқуз
Томса тўқуз оқса дедилар ўтуз⁷⁸.

Сўнгра шоир яна жиддий, яна кескин сўзлар билан кучли контраст орқали бўлиб ўтган воқеаларни жонлантириб боради.

Шоир шеърий асар воқеаларинигина бадний жиҳатдан юксак даражада ёзиб қолмай, сарлавҳаларни наср билан ёзишда ҳам катта санъат кўрсатади.

Достоннинг ҳар бир бобида берилган сарлавҳада тонг, кундуз, осмон, кеча, қуёш, ой, юлдуз усталик билан тасвирланади. Масалан: «Меҳри субҳ содиқ тутуқи уфқдин партави ишқ киби зуҳур қилғонида ва ламаоти таажаллийдин афлок тоғин кўҳи Тур қилғонида Ишқи сипаҳдор шер бешаи корзонларини жамъ этиб, Ҳусни пари — рухсор билан қалъаи Дийдордин чиқиб Хисрави Ховарин, яъни Меҳри сафдарни пеши жанг қилиб, Ақли бефарҳанг ва Фуоди беному нанг устига озим бўлғони»;

Ақли номдор лашкари анжум ғубор ва аскари гардун виқор билан водии Армонда қарор тутуб, муқобала ва муқотала ва мужоҳада ишига жозим бўлғони...»⁷⁹.

Бу каби тасвир кишилар ҳаракати билан қўшилиб, ўша ондаги кайфиятни, ички кечинмаларни ниҳоятда сержило акс эттиради.

Достонда сарлавҳалар баъзан 1—2 бетни ташкил этади. Шоир воқеани шу тасвирланаётган бобда қандай аҳволда бўлишини, табиат тасвири ёки кишилар ҳаяжони орқали ҳам ифода этиб қўя қолади. Масалан, Фуоднинг озодликка эришиб, Ҳиммат билан Шодлик базми, суҳбат қургани шундай иборалар билан бошланади:

«Саҳари меҳри мунаввар гули аҳмар каби равзаи нилуфарда хандон бўлғонида ва машъалаи иқболи давлат, қасри шавкат ва

⁷⁷ Уша асар, 354-бет.

⁷⁸ Уша асар, 274-бет.

⁷⁹ Уша асар, 208-бет.

ҳашаматда, яъни торами соҳиб рифъатда Ферузон бўлғонида Фуоднинг Ҳиммати олий ниҳод била ҳосили мурад этиб, Боғи Вафо ва гулшани сафода саройи умид ва қасри Хуршид ичра гул каби хандон ва шод бўлғони...»⁸⁰.

Нишотий ўз даврининг фарзанди эди. Шунинг учун ҳам, у ўз асарларида ҳар бир масалага диний нуқтаи назардан қаради ва фикрий жиҳатдан чекланганлигини кўрсатди. Лекин бунга қарамай, у XVIII асрнинг энг йирик шоирларидан бири эканлигини ўз асарлари билан исбот этди.

Афсуски, бу зўр талант эгаси турмушда ниҳоятда муҳтожликда, сарсон-саргардонликда кун кечирди. Достон охирида шоир буни қуйидагича тасвирлайди:

Езмоқ эрур пеша манга дамба-дам,
Лек нетай бўйла ёзибдир қалам...
Сўзима саҳван агар этсанг назар,
Тўла хато кўрсанг агар сар-басар...
Нуқсима бордир ўзима эътироф,
Сан доғи этгил анинг айбин маоф...
Мунча била доғи бор эрдим ғариб,
Мулки диёримдин эдим бенасиб⁸¹.

Бирор янги бадий асар ўзидан илгариги бадий кашфиётни такрорламайди, бу асар ўзига янги бадий воқеликни қабул этиб, ҳаётда янги бадий тафаккур яратади, метод рамкасини кенгайтиради, образ бадий потенциални оширади ва интернационал хазинага янги бойлик келтиради. Нишотийнинг «Ҳусн ва Дил» достони шундай асарлардандир. Достон ўзининг романтик, аллегорик ижод бўлиши билан бирга бошқа достонлардан ажралиб туради. Муаллиф эпик шеърятда янги ижобий, салбий аллегорик образлар яратиб, улар орқали жамиятдаги яхшиликка, эзгуликка интилувчи кучларни тасвирлаш билан бирга инсониятга душман бўлган қабиҳ кучларни, юқори табақа феодал, риёкор шайх, руҳонийларни фош қилади. Шоир аллегорик образлар, фантастик манзаралар чизиб, ҳаёт, жамият ҳақидаги фалсафий фикрларини ифодалайди. Достонда мамлакат бирлиги, ягона давлат ғояси тарғиб қилинади. Бу ғоя XVIII асрда, мамлакат уч хонликка бўлиниб кетган бир пайтда энг аҳамиятли эди. Достондаги хотин-қизлар баробарлиги, жамиятда етакчи ўрин тутиши ҳақидаги фикрлар ҳам ўша замонда хаёл, энг яхши орзу эди. Ундаги ҳамма хотин-қизлар Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин»идаги каби шоира, раққоса бўлибгина қолмай, эркаклардан ҳам жасур, оқила аёллардир. Бу шоирнинг ўз даврига кўра илгари кетганлигини кўрсатади.

Достон сюжет, образлар, конфликтнинг ҳал қилиниши жиҳатидан ҳам ўзига хос хусусиятга эгадир. Достонда халқ донолигини акс эттирган мақоллар, ҳикматли сўзлар муаллифнинг халқ оғзаки ижоди билан жуда яқинлигини исботлайди. «Ҳусн ва Дил» достони XVIII аср эпик шеърятда ғоявий-бадий мукамал халқчил асардир.

⁸⁰ Уша асар, 338-бет.

⁸¹ Уша асар, 375—376-бетлар.

«БАҲРОМ ВА ГУЛАНДОМ» — ХАЛҚ ҚАҲРАМОНЛИГИ ДОСТОНИ

Халқчиллик чуқур ижтимоий аҳамиятга эга бўлиб, бадий асарнинг қудратини, ҳаётбахшлигини оширади. Халқ ҳаёти, миллий хусусиятлари, психологияси, илғор урф-одатлари билан мустақкам боғланган бадий асар ўз халқи бадий тафаккурининг маҳсули бўлиши билан ўша халқнинг онгига, руҳига сингиб кетади ва унинг энг сеvimли асари бўлиб қолади. Бундай асарлар халқ характери ни очиш, шахс эркинлигини куйлаш, бахтли, гўзал ҳаёт учун интилиш каби хусусиятлари билан ўз халқи орзуларининг ифодачисига айланади. Утмишда яратилган бадий асарларда идеаллаштиришнинг турли усуллари мавжуд бўлиб, бу идеаллаштириш ўзбек эпик шеърят тарихида муҳим роль ўйнади. Айниқса, инсон, инсон тасавури, халқ қудратига ишонч, эътиқод билан боғланган идеаллаштириш гуманизм ва халқчилликка хизмат қилди. Фольклорнинг энг яхши намуналари билан боғлиб кетган бу идеаллаштириш турмуш ҳаққониятига олиб келиши шак-шубҳасиз эди.

XVIII асрнинг маҳсули «Баҳром ва Гуландом» достонида Баҳром образининг яратилиши ёзувчининг инсоннинг жисмоний ва маънавий қудратга эга эканлигини намойишидир. Унинг олижаноблиги, чекланмаган ботирлиги реалистик адабиётнинг ривожлана боришига замин ҳозирлайди. Биз бу фикрнинг ҳақиқат эканлигини шу асар таҳлилида кўришимиз мумкин.

XVIII асрнинг иккинчи ярмида яшаб ижод этган Собир Сайқалий ўз замонасининг илғор фикрли йирик санъаткоридир.

Сайқалий яшаган замонда мамлакатда ўзаро урушлар авж олиб кетган эди. Бухоро амирлигининг халқ бошига солган зулми, жабр-жафолари беҳад эди. Меҳнаткаш халқ оғир ҳаёт исканжаси остида машаққат билан кун кечирар эди. Бу даврдаги инқирозга юз тутган, феодал-клерикал, сарой, диний-мистик адабиёт намояндалари ўз синфий мавқеини сақлаб қолишга, ўз ҳукмронлигини мустақкамлашга уриниб, энг реакция фикрларни тарғиб қилар, халқни ислом ақидалари билан заҳарлар эди. Шу феодал-клерикал адабиёт вакиллари — Адо, Афғон, Рамзий кабилар реакция феодал ҳукмронлигини кўкларга кўтариб мақтар, дунёнинг

«бебақо»лиги тўғрисида сўзлаб, зулмга қарши бош кўтармасликка ундар эдилар.

Феодал-сарой адабиёти қаршисида халқ манфаатларини кўзловчи ва эркпарварлик ғояларини илгари сурувчи демократик адабиёт ҳам ривожланиб, кенгайиб боради. Бу халқчил, илғор адабиёт вакиллари ўзбек классик адабиётининг энг яхши традицияларини давом эттириш билан бирга халқ ижодиётининг гўзал муваффақиятларидан фойдаланган ҳолда бадиий ижоднинг халққа манзур бўладиган намуналарини яратди. Бу илғор адабиётнинг кўзга кўринган вакиллари Сайқалий, Мужрим Обид каби сўз санъаткорлари оддий инсонни улуғлаб, унинг қайғу-аламларини, орзумидларини куйладилар. Улар ўз асарларида зулм, адолатсизликни қораладилар, эзгу ҳаётни, ҳақ ва адолатни, меҳр ва шафқатни мадҳ этдилар, риёкорликни лаънатладилар, ростгўйликни улуғладилар.

Собир Сайқалий ўзининг қатор асарлари билан ўша давр ёзувчилари орасида алоҳида ўрин тутди. Айниқса, шоирнинг эпик асарлари феодализм шароитидаги ижтимоий тузум ва ундаги инсон ҳуқуқи, ижтимоий ҳаётдаги фожиали воқеалар ва уларнинг сабаблари тўғрисидаги қимматли мулоҳазаларга бой. Шоир бу асарлари билан ватанпарварлик, халқчиллик ғояларини ифодалашга интилади. Сайқалий илғор фикрларни кенг тарғиб қилган асарлари билан XVIII аср ўзбек адабиётида ўзига муносиб ҳайкал қўйди.

Собир Сайқалийнинг асарлари орасида «Баҳром ва Гуландом» кўзга кўринган гўзал монумент асар ҳисобланиб, XVIII аср ўзбек адабиётининг халқчиллик майлларини ёрқин кўрсатадиган энг яхши намуналаридан биридир.

Филология фанлари кандидати Р. Алиев Сайқалийга бағишланган илмий ишида¹ шоирнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида бир қатор фикрларни баён этганлиги учун, биз бу ўринда асосан «Баҳром ва Гуландом» дostonидаги халқчиллик масаласига тўхтаимиз.

Оғир, машаққатли ҳаёт кечирган Сайқалий маънавий жиҳатдан тетик, ҳаётнинг энг мураккаб томонларини мушоҳада қила оладиган, кишиларнинг руҳий кечинмаларини тадқиқ эта оладиган, ўткир фикрли шоир эди. Унинг «Қиссаи Иброҳим бинни Муҳаммад», «Қиссаи шаҳзода Баҳром ва Гуландом», «Қиссаи Ҳамроҳ ва Ҳурлиқо», «Равзат уш-шуҳадо», «Ахталинома», «Вайсул қаран», «Зайнул араб»² каби асарлари бу фикримизнинг далилидир.

Сайқалийнинг «Баҳром ва Гуландом» дostonи XVIII асрда оптимистик руҳни ифодалай олган, инсонларга маънавий куч-қудрат бағишлайдиган, ҳар томонлама мукамал дostonлардан биридир.

«Баҳром ва Гуландом» дostonининг бир неча қўлёзма ва босма нусхалари Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Абу Райҳон

¹ Р. Алиев, Баҳром ва Гуландом (сўз боши), Сайқалий, Баҳром ва Гуландом, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1960.

² Бу асарлар ЎзССР Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида сақланади.

Беруний номидаги Шарқшунослик институтида ва Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейи фондида сақланади. Дostonнинг қўлёзма, тошбосма ва босма нусхалари котиблар томонидан турлича кўчирилгани, турли ноширлар томонидан нашр этилгани яққол кўзга ташланиб туради. Сайқалининг «Баҳром ва Гуландом» дostonи халқ юрагига, тилига яқин бўлгани учун XIX аср бошларида қайта-қайта кўчирилган, бир неча марта нашр этилган.

Форс-тожик адабиётининг улуғ намояндаси Абулқосим Фирдавсий афсона ва ривоятлар асосида яратилган «Шоҳнома» асаридида биринчи бор Баҳром ҳақида дoston яратади. Шоир Баҳромни адолатпаноҳ, ватанин севувчи шоҳ, моҳир паҳлавон, ботир овчи, шу билан бирга, айш-ишратга муккасидан кетган мағрур ҳукмдорлигини турли саргузаштлар орқали тасвирлаб кўрсатади.

XII аср охири ва XIII аср бошларида яшаб ижод қилган улуғ озарбайжон шоири Низомий Ганжавий Фирдавсийдан кейин Баҳром ҳақида «Ҳафт пайкар» дostonини яратди ва хамсачиликнинг традицион образини бошлаб берди. Улуғ шоир бу дostonда адолатли ҳукмдор масаласини, халқ, ватан манфаати учун курашувчи давлат бошлиғи зарурлиғи ғоясини тараннум этади. Низомий Ганжавийнинг «Ҳафт пайкар» дostonида Баҳром ва Фитна саргузаштлари қолипловчи ҳикоя бўлиб, у етти гўзал саргузаштларини ҳикоя қилишдан иборатдир.

Кейинча Ҳиндистонда яшаб ижод этган қалам соҳиби Хусрав Деҳлавий Баҳром ҳақида дoston яратиб, унга «Ҳашт биҳишт» («Саккиз жаннат») номини берди. Бу дostonда ҳам Баҳром саргузаштини тасвирлаган қолипловчи етти подшо қизининг ҳикояси ифодаланади.

Хусрав Деҳлавий Низомий Ганжавий фабуласини сақлаган ҳолда Баҳром ва унинг севгилисининг асосий характерини, хусусиятларини тасвирлаш билан бирга сюжетга ва образлар системасига озми-кўпми ўзгартишлар киритади. Баҳром саргузаштларини қисқартиб воқеани соддалаштиради.

Ўзбек классик адабиётининг даҳоси Алишер Навоийнинг Баҳром ва Дилором ҳақидаги «Сабъан сайёр» дostonи эса ошиқ ва маъшуқнинг севги саргузаштига бағишланган бўлиб, бир неча асрлар давом этиб келган адабий анъаналар ривожига қўшилган янги ва катта ҳисса бўлди.

Шоир Баҳром ва Дилором ҳикоясини янги планда қайтадан кўриб, янги ва оригинал дoston яратишга муваффақ бўлади. Баҳромнинг саргузаштларини асарнинг проблемаси — севги темасига мувофиқлаштириб, образларни янги талқин қилади, дostonга янги образлар киритади.

«Сабъан сайёр» асаридидаги қолипловчи ҳикоя Шарқ классик адабиётидидаги традициялар ривожиди олға қўйилган катта қадам бўлиб, Баҳром ҳақидаги чуқур мазмунга эга бўлган ҳикоядир. Бу ҳикояда ҳаётни тўла бўлмаса ҳам айрим реалистик эпизодлар билан акс эттиришга эришилган.

«Сабъан сайёр» дostonи ҳам Навоийнинг бошқа асарлари ка-

би Ўрта Осиё, Кавказ, Туркия, Эрон ва бошқа мамлакат халқлари орасида кенг тарқалди. У даставвал грузин тилига эркин таржима этилди. «Сабъи сайёр» асари ўзбек халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиётининг ривожланишига катта таъсир кўрсатди. Халқ оғзаки ижодчилари «Баҳром ва Гуландом» достонининг турли вариантларини яратдилар ва уни мароқ билан куйладилар.

«Баҳром ва Дилором», «Баҳром ва Гуландом» сюжетлари гарчи бир-бирига яқин ва бир-биридан таъсирланиш йўли билан ривожланган бўлса-да, улар келиб чиқиши ва эволюцияси жиҳатидан ўзига хос мустақил жараёни ташкил қилади. Сайқалий ошиқ ва маъшуқнинг севги саргузаштларини турли воқеа, ҳодиса ва эпизодлар орқали тасвирлаб, чинакам инсоний ҳислар, эзгу ниятлар билан яшаган, олижаноб ишларга интилган Баҳром ва Гуландом образларини мужассамлантиради. Шу билан бирга, у ҳаётни севган, севги йўлида умид билан яшаган, қийинчиликлар олдида тушкунликка тушмайдиган, энг оғир пайтларда мардлик, жасорат кўрсатишга қодир, рақибни устидан ғалаба қозонган кишилар характери яратишга эришади.

Юксак бадий идрок ва оптимизм кайфиятлари билан ижод этилган бу халқчил асар фақат Собир Сайқалий ижодидагина эмас, балки XVIII аср ўзбек адабиётимизнинг халқ оғзаки ижодиёти билан бирлашиб, халқ орасида ўзлашиб кетган эпик шеърнинг намунасидир. Классик шеъриятимизнинг бу хусусиятини юзага чиқаришда ўзбек классик адабиётининг ютуқларини синчиклаб ўрганган ва унинг традицияларини ўзлаштирган Собир Сайқалийнинг роли бениҳоядир.

Собир Сайқалий «Баҳром ва Гуландом» достонини ҳижрий 1201 (милодий 1786) йилда ёзиб тугатганини баён этади:

Пайғамбар таърихидин икки юз бир
Утиб эрди тамом ўлди бу таҳрир³.

«Баҳром ва Гуландом» достони шоир ижодининг айни камолотга етган даврида ёзилган бўлиб, халқ ижодиётининг энг яхши маҳсулоти бўлмиш эртақлардаги афсона, ривоятлар асосида вужудга келади. Шунинг учун ҳам бу достон кенг омманинг мароқ билан севиб ўқиладиган китобига айланган. Достон қўлёзмаси қайта-қайта кўчирилиб, Бухоро, Тошкент, Қозон шаҳрида нашр этилган. Бу эса достоннинг халқ орасида кенг тарқалгани ва фақат ўзбек халқи орасидагина эмас, балки татар, қozoқ, қирғиз, туркман халқлари ўртасида ҳам тарқалганидан дарак беради. Бу фактлар Сайқалийнинг «Баҳром ва Гуландом» достони эшитувчининг юрагига яқин халқ китоби эканлигини исботлайди.

Сайқалий асарнинг бошланишида қисқача кириш қисмидаги ҳамд ва наътдан сўнг асосий мақсадга кўчади, яъни севги ҳақида бир достон яратиш нияти борлиги тўғрисида сўзлайди:

³ Сайқалий, Баҳром ва Гуландом, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1960, 215-бет (Бундан кейинги мисоллар шу асардан келтирилади).

Десам бир дostonи ошиқона,
Жаҳонда қолса мандин бир нишона⁴.

Шoир дostonнинг бошланиш қисмида тўғридан-тўғри муҳаббат ҳақидаги юрак дардларини куйламоқчи бўлганлигини сўзлайди. Ошиқ ва машуқаларни тилга олиб, улар орқали «Орзу қамар», яна «Нозик билан Офарин Шоҳ» каби халқ орасида машхур бўлмаган севгувчи ва севилувчиларни эслатиб ўтади.

Достон маснавий формасида ёзилган бўлиб, 2515 байтдан, мухаммас, мусаддас, мустазодлар билан 5447 мисрадан иборатдир. Шoир дostonда 35 ғазал, 5 мухаммас, 1 мусаддас, 1 мустазод ва 1 айтишув (савол-жавоб, шoирнинг айтишича рубоиёт) каби формалардан унумли фойдаланган. Бу билан дostonнинг ғоявий-бадий жиҳатдан гўзаллигини, бадий қудратини оширишга муваффақ бўлган ва маълум ютуқларга эришган.

Сайқалийнинг «Баҳром ва Гуландом» дostonи ёзма адабиёт ва халқ оғзаки ижодиётида яратилган шу сюжетдаги дostonлардан тубдан фарқ қилади. Қатор дostonларда, айниқса, ёзма адабиётда Баҳром саргузашти қолипловчи ҳикояни ташкил қилиб бир қанча ҳикояларни ўз ичига олса, Сайқалий дostonида Баҳром ва унинг севгилиси саргузашти ва улар бошидан ўтган воқеалар яхлит ҳикояни ташкил этади.

Сайқалий ўзининг «Баҳром ва Гуландом» дostonида инсоний муҳаббат, гўзал ҳаётга интилиш, севги, вафо каби олижаноб фазилатларни илгари суради. Дostonда ҳаёт ва шахс эркинлиги ҳақидаги идеаллар содда, равон тил билан ифода этилади. Шoир ўз тасавурида мужассамлантирган идеал қаҳрамонларини кўтаринки руҳ билан тасвирлайди. Ёзувчи Баҳром ҳақидаги фожиали афсоналардан юз ўгирмаган ҳолда, унинг бошидан кечирган саргузаштларини оптимистик равишда кўрсатиб, тўғри ҳал қилади. Баҳром, Гуландом, Сайфур ва бошқа образлар юксак бадий образлар даражасига кўтарилади.

Дostonда гуманизм, қаҳрамонлик каби халқчил ғоялар тасвири биринчи ўринга қўйилган. Яхшиликнинг ёмонлик устидан, адолатнинг ҳақсизлик устидан, ёруғликнинг қоронғилик устидан ғалаба қозониши мадҳ этилган.

Сайқалий «Баҳром ва Гуландом» дostonини Баҳромнинг туғилиши билан бошлаб, унинг бутун ҳаёти ва кураш йўлларини, бошидан ўтказган саргузашт ва воқеаларини ҳикоя қилади. Барча масалалар Баҳромнинг ҳаёти, кураши заминида вужудга келади ёки унинг ҳаёт фаолиятига келиб боғланади. Шунинг натижасида халқ тасавурида яратилган Баҳром мукамал эпик образ даражасига кўтарилади.

Баҳром болалик чоғиданоқ яхши тарбияланади, энг яхши олижаноб хислатларга эга бўлади. Мунтазам билим ва яхши тарбия олган Баҳром одобли, хушмуомала бўлиб ўсади. У фақат илм олибгина қолмай, жисмоний жиҳатдан ҳам яхши тарбияланади. Чавандозлик, қиличбозлик, ўқ-ёй отиш каби ҳарбий машқлар би-

⁴ Уша асар, 20-бет.

лан шуғулланади. Баҳром ўзининг чаққонлиги, усталиги билан ўз тенгқурлари орасида ажралиб туради:

Ўтуриб ул тирандозлик қилурди,
Яна ўйнаб қиличбозлик қилурди.
Гаҳи тева миниб ҳар сў чопарди,
Учар қуш ўтгуси санчиб олурди...⁵

Баҳром ниҳоятда одобли, камтар йигит.

Сайқалий тасвирича, адолатпарвар, раиятни ҳурмат қилувчи шоҳ ўғли Баҳромга «раиятпарвар бўлгил» деб салтанатни инъом қилмоқчи бўлади. Лекин худди Навойнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonидаги каби Баҳромни тож-тахт, давлат қизиқтирмайди. Баҳром давлатни идора эта олиш қудратига эга эмаслигини, бунинг учун билим, тажриба орттириш зарурлигини сезади ва камтарлик билан шоҳликдан воз кечади. Бундай тасвир Сайқалий яшаган XVIII асрда тож-тахт, давлат, мансаб талашган ва бир-бирини қатл этаётган, худбин, манфаатпараст хонлар, беклар, зодагонларнинг қилмишларига нафрат уйғотиб, ўз навбатида Баҳромнинг камтарлиги ва хулқ-одобидан намуна олишга, одамийликка чақиради.

Баҳром илмли, ҳунарманд, тадбирли, доно баҳодир бўлиб етишуви билан бирга инсоний фазилатларга эга бўлган камтар, ҳақиқий оддий одамдир. Бу хусусият унинг отасига, аскарларга бўлган муносабатида яққол кўринади. Баҳром энг аввал одамни ва одамзод ҳуқуқини улуғлайди. У одам ҳар нарсадан улуғ, мўътабар деб билади. Одамга ҳурмат билан қарашни талаб этади. Масалан, у:

Манам андоғ забун одам эмасман,
Агар минг бўлса Сайфур ғам эмасман,
Қи ман сўнгок эмом ҳар ит кемура,
Қи ман онойи йўқман, ҳар ким урса⁶,—

деб одамгарчиликни сақлаб, ўзини хор қилмасликни уқтиради. Шоир бундай мисралар билан ўша замондаги меҳнаткаш халқнинг ўз ҳуқуқини, манфаатини мудрофаа қилишга қодир бўлиши зарурлиги тўғрисида сўз юритади.

Сайқалий ҳақсизлик, адолатсизлик ҳукмрон бўлган ўша замондаги реал ҳаётни мажозий сатрларда самимият билан акс эттиради.

Баҳром дostonда ошиқ, ёр йўлида ҳар қандай қийинчиликка бардош берувчи баҳодир сифатида тасвирланади. У идрокли, ақлли, донишманд йигит. Баҳром инсон ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи адолатпарвар, халқпарвар фидокор қаҳрамондир. Баҳром ёруғлик кучларининг типик вакили бўлиб, ёмонлик, қоронғилик, жаҳолат кучларини ер билан яксон қилиш учун қаттиқ кураш олиб боради.

Баҳром бошидан фожиали воқеаларни кечиради, янгидан-янги ҳодисаларга йўлиқади. У отасидан руҳсат олиб овга чиққач, шер-

⁵ Уша асар, 22-бет.

⁶ Уша асар, 43-бет.

га дуч келади. Шерга қарши боришга ҳеч ким юрак бетлай олмайди. Қаҳрамоннинг ўзи шер томон йўл олади. Шоир бу эпизодни шундай тасвирлайди:

Угуруб гурзисин шаҳзода Баҳром
Бу шерни бошига урди у ҳангом.
Неча чарх урди гукраб шер фаррон
Йиқилиб оғзидин оқти қизил қон...
Ки синди зарбидин шер устухони
Бўлубон майда-майда чиқди жони⁷.

Буни кўрган лашкар Баҳромга таҳсин ўқийди. Баҳром бу қаҳрамонликдан сўнг чўлда ов қилиб юрар экан, бир оҳуни кўриб қолади, уни тириклай ушлаш учун кетидан югуради. Шундан бошлаб дostonдаги воқеа ривожлана бориб вафо, садоқат, дўстлик, қаҳрамонлик, фидокорлик ва халқпарварлик каби инсоний, олижаноб фазилатлар Баҳром образида камол топа боради. Шоир баъзан ҳаётӣй, баъзан афсонавий воқеалар, эпизодлар заминида соф самимий севги билан ҳаётни севган, ўз севгиси, мақсад ва умиди йўлида интилган ошиқ ва машуқларнинг инсоний хислатларини куйлайди. Шоир ишқ-муҳаббат ғоят улуғ, машаққатли йўл эканини, у мавж урувчи дарёдек тўлқинли, унга кирганлар ғаввос каби ихлосманд, ҳимматли, жасоратли кишилар экани тўғрисида сўзлайди ва ишқ ошиқлар учун яратувчи эканлигини ўқтиради:

Эрур ишқ мисли дарёйи амиқи,
Ҳама ишқи дақиқини дақиқи
Киролмасдир анга ҳар қайси ғаввос,
Керак ҳиммат таваккал бирла ихлос.
Эрур ошиқлара мисли худо ишқ,
Гадони шаҳ қилур, шаҳни гадо ишқ⁸.

Баҳром садоқатли ошиқ, жасоратли фидокор қаҳрамон сифатида ишқ йўлида курашиб, мақсадга эришиш учун интилган оддий инсон сифатида мужассамланади:

Ки бўлғил хўшачини хирмани ишқ,
Элингдин қўйма, тутгил домани ишқ...
Басе ул шаҳзода йўлга тушти,
Учи йўқ, қуйруғи йўқ чўлга тушти.
Қулотузлар кезар эрди суруб от,
Ўқир эрди ўзидин неча абъёт⁹.

Бу оддий инсон «ишқ шаробидан нўш» этиб, ўз шаҳри-диёридан кечиб, Мажнун каби дашту биёбонларни кезиб юради. У ўз тилаги йўлида жонидан ҳам кечишга тайёр. Уни ҳеч қандай даҳшат, хавфу хатарлар, учуримли қоялар, ҳайқирган дарёлар, кўкка ўрлаган тўфонли денгизлар орқага қайтаролмайди. Бари бир у тинмай олға интилади, ишқ йўлида ғовларни босиб ўтади, ёр висолига эришиш учун курашаверади. У йўлда дев, жинларнинг даҳ-

⁷ بحرام و کلاندام («Баҳром ва Гуландом»), Бухоро, Тошбосма, 1906, 9—10-бетлар (Бундан кейинги мисоллар шу асардан келтирилади).

⁸ Сайқалий, Баҳром ва Гуландом, 69-бет.

⁹ بحرام و کلاندام 19-бет.

шатли ҳамласига, денгизларнинг хавф-хатарли тўлқинларига, наҳангларнинг омонсиз ҳамласига, девнамо махлуқларнинг гурзисига йўлиқади. Уларни кетма-кет енгиб, ўзининг нурли идеали — ёр висоли йўлида ҳаракат қилаверади. Унинг бу интилишида, курашида ирода, мардлик, жасорат, ақл ва тадбир ғалаба йўлларини шамчиноқ каби ёритиб туради. У оғир меҳнат тортиб ниҳоят орзусига етади.

Шоир Баҳромнинг муҳаббат йўлида қатъий жасорат билан ҳаракат қилганини ўз тилидан шундай тасвирлайди:

Бир санамнинг ишқидин туштум қулотузларга ман,
Бул фалак тоқ айлади жоҳи жалолимдин маннинг.
Жоми ғурбатдин ичиб шаҳзодалик тарк айладим
Ком ҳосил ўлса хўбтур бул хаёлимдин маннинг¹⁰.

У мақсад йўлида интилар экан, вафодор ошиқ, садоқатли дўст сифатида намоён бўлади. У жаҳонгашта чол билан қилган суҳбатда ҳам, Сайфурнинг синглиси Сарвосо ва унинг дояси билан сўзлашганида ҳам уларга ҳурмат ва муҳаббат билан муносабатда бўлади. Езувчи, умуман, одамлар орасидаги бир-бирига ҳурмат, дўстона муносабатларни акс эттиради. Сарвосо Баҳромга турли нознеъматлар юбориб, меҳрибонлик қилади. Шунингдек, аввал бир-бирига душманлик қилган, бир-бири билан урушган Баҳром ҳамда Сайфур, унинг инилари орасидаги душманлик қанча уруш ва курашдан кейин самимий дўстликка айланади.

Баҳром дўст тутинган Сайфурни умрбод севиб қолади, Сайфур Баҳромнинг шодлиги, қувончига шерик бўлади. Баҳром Сайфурнинг севгилиси Руҳафзони дев Афруъ бандилигидан халос этганидай, катта кучга эга бўлган Беҳзод ва Нўшод каби душманларни енгилган Сайфур ҳам Баҳромга ёрдам беради.

Баҳромнинг кучига, қудратига қойил қолган Сайфур ўз дардини айтиб, дев Афруъ ҳар йили келиб мамлакатни ҳароб этиб кетаётганини, ундан юртга катта зиён етаётганини сўзлаб Баҳромдан ёрдам сўрайди. Баҳром юртнинг тинчлиги, фаровонлиги учун ёвуз кучларга қарши кураш олиб боради. У дев Афруъ маконига борар экан, унинг ҳайбатидан қўрқмайди, девнинг тасаввурга сиймайди деган ҳолати Баҳромни таҳликага солмайди. Унинг нафасидан кўтарилган ҳовур:

Тумандек ёйилиб бир луд чиқодур
Етиб авжи фалакка печ уродур...¹¹

Шундай даҳшатли махлуқ ёнида оёғига олтин занжир солинган, жамоли чоҳни ёритган Руҳафзони кўради. Иккиси суҳбатлашади. Шунда:

Уёнди эшитиб ул дев малъун,
Солиб шовқун мисоли абр гардун.
Кўториб мисли гунбаздек бошини
Шақирлотиб уруштирди тишини...

¹⁰ Сайқалий, Баҳром ва Гуландом, 40-бет.

¹¹ بحرام و کلاندام 36-бет.

Ани деб хум бўлиб бир оснѐ санг
Олиб шаҳ сори отти ул ҳунук ранг...
Қиличи бирла урди девни ул ҳин
Қаламлаб ташлади ўрта белидин...¹²

Баҳром девни енгиб, Руҳафзони асирликдан халос этиб, Сайфур юртини офатдан сақлаб қолади. У ўзининг бу ҳаракати билан ҳақиқий дўстлик, биродарликнинг намунасини, халқ манфаатини кўзлашини яққол гавдалантиради.

Достонда бир халқнинг бошқа бир халққа биродарона ёрдами, турли халқ вакилларининг дўстона ҳамкорлиги юқори пафос билан куйланади. Бу ғоя бизнинг кунларимизда ҳам адабиётнинг муҳим проблемаси бўлиб қолмоқда.

Баҳромнинг дарёда наҳанг билан олишуви, унинг устидан ғалаба қозонуви ҳам йўловчиларни офатдан сақлаб, инсон бахти, тинчлиги учун курашган баҳодирнинг ёвуз куч устидан ғалаба қозонувидир. Баҳром савдогарлар билан дарёда сузиб бораётганида ўқдек учиб келаётган наҳангга дуч келади. Унинг даҳшатидан савдогарлар ваҳимага тушадилар. Шоир бу ҳолатни шундай тасвирлайди:

Мисоли ғордек оғзини очиб
Сув олиб дарёдин ҳар ёна сочиб...
Наҳанг кишти сари келди яношиб,
Кўзидин урди чоқлаб шоҳи ғолиб...
Ярим белдин бошини сувга солиб,
Думи билан сочарди сувни олиб.
Бўлак-бўлак бўлиб сувлар чу гунбаз.
Чиқор эрди ҳавога икки юз газ...¹³

Шоир бу чиройли муболағали, бадий тўқимада берилган мисраларида қаҳрамоннинг даҳшатли ёвуз куч — наҳангга қарши курашуви ва наҳангнинг қаҳрамон зарбасига учраганидаги жон талвасаси картинасини чизади. Бунда қаҳрамоннинг кучи, қудрати ва душманни енгишдаги маҳорати ёрқин кўринади. Баҳром дарёда хавфу хатар остида қолган йўловчиларга ёрдам беради. Савдогарларни даҳшатли ҳалокатдан қутқариб, уларга ҳаёт бағишлайди. «Баҳодир тинату покиза сурат» Баҳром фақат ташқи кўринишдангина гўзал, паҳлавон бўлибгина қолмай, ички дунёсининг гўзаллиги, бойлиги билан ҳам олижаноб, соф кўнгил йигит эди.

Баҳром ишқ, муҳаббат йўлида оғир машаққатларга бардош бериб, қийинчиликларни енгиб, чиниқиб боради. У ишқ йўлида катта баҳодирлик кўрсатади, ёвуз кучларга қарши рустамона ишлар қилиб, ёрга етишмоқ учун фидокорона кураш олиб боради. Езувчи Чин шаҳри атрофини ўраб олган ва Гуландом учун лашкар йиғиб келиб Фағфур билан урушаётган занги Беҳзоднинг Баҳром билан урушини шундай тасвирлайди:

Яшиндек яшнатиб чандон урарди,
Бериб рад бир-бирини ўткорарди...

¹² Уша асар, 41-бет.

¹³ Уша асар, 47-бет.

Кўрар Баҳромки занги мард бобо
Бу урганларни дарк этмастур асло.
Ғазабдин пайкарини тутти ғайрат,
Тўнига сиғмади аз рўйи ғайрат...
Дамиға тортар эрди аждаҳодек,
Туёқсундин дорилғон бир балодек¹⁴.

Шоир Баҳромнинг урушдаги қаҳрамонлигини бошқалар тилидан айттиради. Баҳром қаҳрамонлигига унинг дўстлари ҳам, душманлари ҳам тасанно айтади. Ҳатто Фағфурнинг вазири Ганжур ҳам Баҳромни кўриб қойил қолади. У Баҳром ҳақида Фағфурга шундай хабар қилади:

Ўзи бир нав ҳуруж, соҳибқирондур
Жаҳон айвонида бир паҳлавондур...
Йиғинда ўзи доно, сўзи яхши,
Бу сурат тарҳ тарзу рўйи яхши
Яна ҳар маслаҳатдин бохабардур
Топилмас ўлкада якто гуҳардур¹⁵.

Баҳромнинг ёрга етишишдаги бирдан-бир йўли зўрлик кўрсатиш эмас. У юксак орзу йўлидаги кўшиш, ҳаракатдан иборатдир. Баҳромдаги бу ҳаракат подшо ва шаҳзодалар муҳитига хос ёки бой ва юқори табақа учун характерли худбинлик хислатлари бўлмай, фақир, фуқаронинг энг яхши фазилатлар билан ёрда меҳр ҳисларини уйғотиш учун интилиши каби кўпчиликка хос бўлган хислатларидир. Бу ҳол дoston қаҳрамонини халқ қаҳрамонига яқинлаштиради. Уни халқ орасидан чиққан, халқ томонидан севилиб куйланган образ эканлигини кўрсатади.

Баҳром ёрга эришиш йўлида беҳуда уринмайди. У дўсти Сайфур ёрдами билан қанча лашкарларни тор-мор қилган бўлса ҳам одоб сақлаб, қаландар бўлиб, Гуландом кўнглини топишга жазм этади.

Утиб кундуз, қоронғи бўлди олам,
Қи бир фикр айлади шаҳзода бул дам.
Қелиб бир тахт айвони Гуландом...
Қаманд ташлаб ёпушиб чиқди анга...
Кўрарким олдида бир қасри олий
Димоғига келур бўйи висоли¹⁶.

Шундай пайтда ҳам Баҳром одоб сақлаб, севгилиси ёнига бормайди. У севгилисини содир бўлаётган ҳамма воқеалардан хабардор бўлишини кутади. Баҳром аҳволини сезган Гуландом:

Қўйиб ойдек юзига руймолин
Тўкарди гул юзига ашк олин¹⁷.

Гуландом канизи Давлат орқали «Отингни, зотингни айт, қайдан келасан, ҳожатинг нима?»— деб сўратганида Баҳром: «Ғари-

¹⁴ Сайқалий, Баҳром ва Гуландом, 72—73-бетлар.

¹⁵ Уша асар, 195—196-бетлар.

¹⁶ 'بحرام وکلاندام' 59-бет.

¹⁷ Уша асар, 64-бет.

бу бекасу дур аз ватан ман»,— деб жавоб беради. У оддий бир киши сифатида ёрга етишмоқни истайди. Баҳром ва Гуландом ёзишмаларида умид ва илтижо, ҳижрон ва алам, висол орзуси, раҳм-шафқат сураш, рад жавоби ва бошқа руҳий ҳолатлар акс этади. Бу хатларда қаҳрамонларнинг ички ва ташқи қиёфаси очила боради, уларнинг ҳаётда тутган ўрни, интилиши, орзу ва умидлари тасвирланади.

Баҳром ва Гуландом айтишуви — савол-жавобида ҳам бир-бирига муҳаббат ва эҳтиром, одоб ва тавозе, оташин севги ва ҳазил, эркалаш ва истиғно, илтимос алмашилиб туради. Ошиқ ва маъшук ўзларининг ҳозиржавоблиги, донолиги билан суҳбат иштирокчиларини қойил қолдирадилар. Ҳар иккисининг айтишуви баландпарвоз сўзлар йиғиндиси бўлмай, улар халқ орасида ишлатиладиган иборалар орқали ифодаланган ошиқ-маъшукларнинг ҳазил ва мутоибаларидир. Унда биз халқ мақоли, унинг фикрлаш усулларини очиқ кўра оламиз. Бу айтишувдаги «Сўзларингни мағзи йуқ, ҳар бири тири паррондур», «Бўлурмиш бир кўрган билиш, бул масалдур эл орасинда икки кўрган таниш» каби халқ сўзлари Баҳромни ҳам, Гуландомни ҳам халқ тасаввуридаги ҳаётини ишқ-муҳаббатнинг тимсоли сифатида гавдалантиради.

Шоирнинг халқ тили дурдоналаридан шу даражада кенг кўламда фойдаланиши қаҳрамонлар психологияси ва характери, хусусиятларини мукамал очишга имконият яратади.

Баҳром образи дostonда самимий ошиқ, вафодор ёр сифатида тасвирланади. Утмиш адабий традициясига кўра Баҳром зиддиятли характерга эга бўлган шахсият тажассумидир. Унда Баҳром адолатли шоҳ ва вафодор ошиқ ҳамда ўз эҳтиросларига берилган, шуҳратпараст, худбин образини гавдалантирса, Сайқалий дostonида ўз мақсади йўлида тинмай интилувчи вафодор, бир сузли, жасур бир сиймони киши кўз ўнгига келтиради.

Бир вақтлар овга чиқиб, кийик кетидан қувиб, тоғ-тошлар, чўлу биёбонлар кезиб, Гуландом суратига дуч келган Баҳром уни бутун борлиғи билан севиб қолади:

Муҳаббат чақмоғи анда чақилди,
Юракда оташи ишқи ёқилди¹⁷.

У Гуландом висолига эришиш учун оғир саргузаштларни бошидан кечиради, энг оғир пайтларда ҳам, шодлик кунларида ҳам Гуландом ёди билан яшайди:

Ичиб май ичра гулгун дилраболар,
Ки фатҳу нозила қоши қаролар...
Туро келиб тузарлар созу раққос,
Эгилиб қўлларни айлаб шараққас.
Туриб хишт устига бози қилурлар,
Ранго-ранг ишвау нози қилурлар.
Вале шаҳзодага хўб ёқмас эрди,
Аларга кўп тикилиб боқмас эрди...

¹⁷ Сайқалий, Баҳром ва Гуландом, 32-бет.

Хаёли фикрида эрди нигори,
Йўқ эрди турголи сабру қарори¹⁸.

Баҳром ўзининг интилиши, ҳаракати билан севги ва висол йўлида курашган вафодор ёрнинг аҳволини тўлалигича акс эттиради. У Сарвосони, Руҳафзони кўрганида ҳам «Хаёл эттиги Гуландом» фикрдан йироқлашмайди. Баҳром Гуландом томонидан қанча хўрланмасин, ғазаб шамшири билан кўрқитилмасин, балога гирифтор бўлганини эслатилмасин, ўзининг асл мақсадидан кечмаслигини билдиради. Гуландом «Булбул каби юз нолаю зор қилсанг ҳам гулзорда сенга тикондан озор етади, парвона каби ўзингни шамга урма, сендан менга нима ғам, халқдан уёл, бу ердан кет»,— деганда ҳам Баҳром ўз севгисида содиқ қолади. У Гуландом хатида келтирган нақлга нақл билан жавоб беради. Маълумки, унинг мактубида нақллар асосида ўтга ўзини урган парвона, Мансур каби дорга осилган дарвеш, шаҳзодага ишқи тушган қаландар, зангизода шайдо эсланади. Гуландом Баҳромга озор бергани учун охирида ўзи уялади:

Қи бўлди анда жону дил била нарм
Яна озор этарни айлади шарм.
Табассум қилди, кўнгли реш бўлди,
Тафаккур бирла дур андеш бўлди...
Жавоби номани қандоқ битарман,
Бу дардингга нечун дармон этарман¹⁹.

Гуландом Баҳром вафодорлигига ва уни ўзи ҳам севиб қолганлигига иқрор бўлади. Баҳром эса бу йўлда қанчадан-қанча азобуқубат чекмайди, таъналарга дучор бўлмайди. У пировардида бошқаларнинг бу ҳаракат натижасига тасанно ўқишига муяссар бўлади. Баҳром сабр-тоқат билан ёрнинг илтифотига эришади. Баҳромнинг дoston воқеалари давомидаги бутун хатти-ҳаракати адолатнинг ҳақсизлик устидан, олижанобликнинг разолат устидан ғалаба қозонишига қаратилган. Баҳром Гуландом мамлақатида тинчлик, осойишталик барпо қилиб, фаровон ҳаёт ўрнатишга интилади. Баҳром образидаги баҳодирлик вафодорлик, халқпарварлик ғояларининг ҳам ифодасидир. Баҳромнинг Руҳафзони қутқариш ва Сайфур мамлақатини талон-торождан халос этиш учун дев Афруъга қарши олиб борган кураши, дарёда савдогарларни мудофаа этиб, наҳангни ўқ ёй билан отиб ўлдириши, Чин халқини Беҳзод ва Нўшод зулмидан сақлаб қолиши бу образ қиёфасидаги халқпарварлик ғоясининг ажойиб намунасидир. Баҳром ўз бошидан кечирган саргузаштларининг ҳар бирини оқилона, лекин оддий киши сифатида мулоҳаза қилади. Инсоний ички кечинмалар ичида яшайди. У Чин шаҳрига кетатуриб, дарё бўйида савдогарларга дуч келганида шаҳзодалиги билан мақтанмайди, аксинча, ўзининг оддий киши экани, йўлда танҳо қолиб, уйқу пайтида молларини олдириб қўйгани тўғрисида сўзлайди. Дарёда наҳангни енгганида савдогарлар:

¹⁸ Уша асар, 56—57-бетлар.

¹⁹ بحرام و کلاندام , 84-бет.

Сув ичра эрлигинг изҳор қилдинг,
Ажойиб рустамона кор қилдинг,—

деганларида:

Деди шаҳзодаким: Баҳромдир отим
Ки Рум фарзандиман булду сифотим.
Фалак солди маннинг бошимга савдо,
Анинг учун кезарман чўл дарё²⁰,—

деб донолик, камтарлик билан ўз ҳолатини ойдинлаштиради. Бу мисралар бизга кўп жиҳатдан Навоий Фарҳодини эсга туширади. Баҳром ўзини афсонавий қаҳрамон ва фақат улуг ишлар учун туғилган ботир, деб ҳисобламайди. Баҳром ўзини ватандан жудо бўлган бир ғариб, бечора деб билади. Шу билан бирга у на мол, на дунёга ихлос қўяди. У ўзини ёр йўлида жонини фидо қилган бир киши, қашшоқ қаландар деб атайди. Ҳақиқатан ҳам у Беҳзоднинг катта қўшини устидан ғалаба қозонгандан кейин ҳам ўзини Рум шаҳзодаси деб эълон қилмайди, балки фақирлик, хоксорлик билан ёрга эришиш йўлини тутади.

Баҳром туфайли дарёдаги наҳанг ҳужумидан халос этилган савдогарлар мукофот тариқасида мол-дунё тақдим этишганда, бу бебаҳо қаҳрамон уни қабул этмайди. Аксинча, у:

Деди шоҳ:— Манга мол даркор эмасдур,
Ки дунё бирла кўнглим ёр эмасдур²¹,—

деб ўзининг юксак бурчи кишиларга олий ҳиммат кўрсатиш эканлигини намойиш қилади. Шоир Баҳром образини яхшилик қилувчи, инсонни ҳалокатлардан сақлаб қолувчи олий ҳиммат, жасур кичи сифатида тасвирлаб китобхонда унга нисбатан муҳаббат уйғотади.

Баҳром ёр висолига етишиш учун хор-зорлик йўлини танлагани, ҳатто шоҳликдан кечиб, гадо бўлиб юргани, Гуландом кимлигини сўраганда ҳам айтмай, жабру жафоларга чидаб, азоб-уқубат ичида ёрга етиш учун фақирлик, бечораликни аъло кўргани тўғрисида гапиради:

Бурун шоҳ эрдиму эмди гадоман,
Азиз бошим йўлингга хокпоман.
Демам отимни санга эй жафокеш
Анинг учун юрагинг қилмагил реш²².

Бунда шоир висолга эришиш бойлик, баланд мартабалик билан ўлчанмаслигини, ҳақиқий одам бўлишлик инсоний хислатларга эга бўлиш билан ўлчаниши зарурлиги масаласини қўяди. Ошиқ ва маъшуқ инсоний фазилатда, хулқ-одоб ва одатда бир-бирига яқин ва ўхшаш бўлиши масаласини илгари суради. Юрагида «муҳаббат чақмоғи чақилган»дан бошлаб дoston охиригача у энг яхши олижаноб хислатларни ўзига сингдира боради. Шундай қилиб Баҳром образи самимий ошиқ, дўст ва меҳрибон киши сифа-

²⁰ Уша асар, 48-бет.

²¹ Уша асар, 49-бет.

²² Уша асар, 82—83-бетлар.

тини ифодалаши билан дostonдаги бошқа образлардан ажралиб туради.

Сайқалий Баҳром образини ўз замонасидаги золим, худбин, фақат ўз шахсий ҳузур-ҳаловатини кўзлайдиган шаҳзодаларга қарши қўйди. Бу образ воситасида самимий севгини улуғловчи, дўстликни қадрловчи вафодор ошиқ, юрт ободонлигини ўйловчи, тинч фаровон ҳаёт учун халқларнинг осойишта яшашини қўриқловчи, турли халқларга меҳр-шафқат ҳисси билан яшовчи матонатли баҳодирни севиб куйлайди. Баҳром сиймосида китобхон инсон ҳуқуқини ҳимоя қила оладиган, камтарлиги, иродасининг мустаҳкамлиги, ўз мақсадини амалга ошириш йўлида қатъий ҳаракати билан бошқаларга намуна бўла оладиган образни кўради.

Баҳром образи орқали шоир инсоний севгини улуғлаб, зоҳидларнинг қуруқ илоҳий «ишқин»га зид бўлган дунёвий, ҳаётий севгини, муҳаббатни самимий тараннум этади. Баҳром образи таркидунё қилувчи, илоҳий ишқини мадҳ этувчи зоҳидларга, фанатикларга қарши, ҳаётни, инсоний муҳаббатни, дўстликни, вафодорликни улуғловчи реал образдир. Хуллас, Сайқалий бу образ воситасида ўз замонига нисбатан илғор фикрларни илгари суради. Севгида эркинлик, инсоний ҳуқуқ, дўстлик, биродарлик, халқлар орасида тотувлик, бир-бирига ҳурмат ва шафқат туйғуларини, олижаноб инсоний фазилатларни тарғиб қилади. Баҳром зулм ҳукм сурган бир даврда китобхонда идеал ҳаёт йўлидаги умид-орзу ҳисларини, келажакка ишонч майлларини уйғотишга хизмат қилган ажойиб образлардан биридир.

Ҳаёт ва шахс ҳақидаги юксак идеалларни ўзида мужассамлантирган ва шу идеаллар учун интилишни ўз мақсади қилиб олган Гуландом дostonнинг асосий қаҳрамонларидан бири бўлиб, шоир бутун дoston давомида унинг ёрқин сиймосини гавдалантиради.

Гуландом дostonдаги шоир идеалининг қаҳрамони, у ҳусн-ла тофатда, сўзу назокатда ўз атрофидагилар орасида тенгсиз:

Кўзини кўрди нарғис бўлди дархоб,
Лабин холига лола қилмади тоб...
Ки айни офтоб эрди гулистон,
Эди гул шавқидин булбул ғазалхон²³.

Гуландом хотин-қизлар ҳуқуқсиз ҳисобланган жамиятда ўзини озод, сарбаст тутати. Лекин у жамият тартибларига кўра ҳукмрон бўлган ота хоҳиши билан ҳисоблашишга мажбур эди.

Шоир Гуландом образида ўзининг инсоний ҳуқуқларини ҳимоя қила олган, дадил, жасоратли аёл образини яратишга муяссар бўлган. Гуландом хотин-қизлар ҳуқуқи поймол этилган жамиятда яшаса ҳам ўша жамият қонун-қоидаларига қарши ўлароқ бошқаларни ўз хоҳиши, истаги билан ҳисоблашишга мажбур эта олган жасур аёлдир. У ишқ йўлида ёнган, висол орзусида хону монидан, диёридан кечиб келган хону бекларга ҳам, шоҳларга ҳам қарамайди. Лекин йиллар ўтгач, унинг висолига етишмоқ учун Чин мамлакатига қарши уруш очган, қанча-қанча талон-торожликлар кел-

²³ Уша асар, 91-бет.

тирган Бехзодни ва унинг лашкарини тор-мор қилган кишига ғойибона қойил қолади, унга кўнглида чексиз эҳтиром сезади.

Гуландом майдонда ётган намадпўшнинг аҳволини эшитгач, унга юракдан майл ҳосил қилади:

Бу сўзга қилди Гуландом табассум,
Деди:— Ошиқ экандур бўлди маълум...
Кўрарким ултурур ёри намадпўш,
Кўзи манзарда ўзидан фаромуш.
Иккиси дийда бо дийда бўлуб чун,
Магар тўшлоша келди ой билан кун²⁴.

Шундан бошлаб, Гуландомнинг Баҳромга бўлган муҳаббати алангалана боради. У канизаги Давлат орқали намадпўш бўлиб олган Баҳромнинг аҳволини, нима талаби борлигини билмоқчи бўлади. Унинг «ғариб, ватандан жудо бўлганлигини билса ҳам, ошиқлик учун лоф уриш назокатдан эмаслигини, шармандаю шармисорликдан ор қилиш кераклигини уқтиради. Баҳромнинг ишқ-муҳаббат йўлида катъийлигини билгач, ўзи ҳам намадпўш муҳаббатига шайдо бўлиб қолганлигига иқрор бўлади:

Ўзим Лайли бўлубман пой то сар,
Эмас ҳожатки Лайли бўлса дарбар.
Санам ишқимда қилғил онча ором,
Ки то бўлғил, саропойнинг Гуландом²⁵.

Гуландом ўз ишқида куйган ошиқдан:— сенда ҳам от, яхши тўн, кийим, аслаҳа, боғ-роғ, экин-тикин борми-ди? Деҳқончилик қилармидинг, қўлингда нима ҳунаринг бор?— деб сўрайди. Гуландом ўз ошиғининг қўлидан иш келадиган, ўз меҳнати билан ўзгаларга фойда келтира оладиган ҳақиқий одам бўлишини ҳам истайди. У бу билан ошиқнинг ташқи кўриниши, қиёфаси, қадди-бастигагина маҳлиё бўлмасликни таъкидлайди.

Гуландом Баҳромнинг садоқатли, матонатли ошиқ эканлигига ишонч ҳосил қилгач, ички кечинмалар, ҳаяжонлар, изтироблар ичида яшайди. Гуландом Баҳромга етишмоқ йўлларини қидиради, лекин халқ орасидаги таънадан қўрқади, туҳмат балосига йўлиқмасликни кўз ўнгига тутиб иш кўради:

Хаёлим ҳар замон кўрсам юзингни,
Начук кўргузойин санга ўзимни.
Басе туҳматга ёндашмоқ забундур.
Ғаразғўйлар тили — юрук, узундур²⁶.

Бу сатрлардаги халқ тажрибасида синалган ҳолат шоир тилида афористик лавҳага айланади. Ҳақиқатан туҳматга йўлиқиш ҳалокатга олиб бориши, бунга тўқувчи ғаразғўйларнинг тили узунлиги ҳар қандай воқеанинг ниҳояси ёмон бўлишига олиб бориши мумкинлигини оқила, бир сўзга Гуландом тилидан берилади. Бу мисраларда Гуландом турмуш тажрибасига эга бўлган, ҳаётдаги ҳар бир воқеага ўткир кўз билан қарай оладиган, мушоҳадали,

²⁴ Уша асар, 63-бет.

²⁵ Уша асар, 81-бет.

²⁶ Уша асар, 85-бет.

ақли расо донишманд аёл сифатида гавдаланади. Аёлларнинг ихтиёри ўзида бўлмаган мудҳиш феодализм замонида яратилган бу дostonда шоир уни ўз тақдирини ўзи ҳал этишга азм қилган жасур, донишманд даражасига кўтаради. У фақат одамийликка, гўзал инсоний фазилатларга эга бўлган вафодор, садоқатли ёр, эл-юртга фойда келтира оладиган ҳунарманд, шу билан бирга билим, заковатда ўзи билан тенг келадиган оқил, доно, меҳрибон йигитгагина кўнгил боғлайди. Лекин у ўзи яшаган шароитдаги қонун-қоидалар, урф-одатларни ҳам ҳисобга олган ҳолда эҳтиётлик билан иш кўради. Ота-она орзусини ҳам ҳисобга олган бўлиб кўринади. Бу ҳолат Гуландомнинг ҳар томонлама ўйлаб иш тутадиган ақлли, тадбирли аёл эканини кўрсатади. Дин-шариат ҳукмронлик қилган бир шароитда бундай тадбирли ва ўз хоҳиши билан иш тутадиган аёллар йўқ даражада ёки камдан-кам учрар эди.

Сайқалий дostonда Гуландом образини яратиш билан инсон манфаатларига зид турган урф-одатларга зарба беришга интилди.

Гуландом севгилиси Баҳромнинг вафодор шахс эканлигини билгач, унга ўз майлини изҳор қилади. Лекин унинг булбул каби хор-зорлиги Гуландомни ўйлатиб қўяди:

Кўнгил бўлди санинг ишқингга мойил,
Вале бордир арода неча ҳойил...
Агарчанди қабул этсам сани ман,
Қабул этмас отам фикр айлагил сан.
Руҳи гул орзу қилсанг чу булбул,
Таҳаммул қил, таҳаммул қил, таҳаммул²⁷.

Юқоридаги сатрлар халқимизнинг ўтмишдаги одати, ота, она, ўғил, қиз муносабатини акс эттиради.

Баҳромнинг тадбирли ишларига қойил қолган Фағфур ўз қизини Баҳромга никоҳ қилиб беришга мойил бўлса ҳам қизининг ўз хоҳиши билан иш тутишини ўйлаб шундай дейди:

Вале манинг қизим бадхў эрур бас,
Бу сўзларни анга еткурса бўлмас,
Агар берсам ани шаҳзодага ман,
Ҳалок айлар ўзини қаҳри билан²⁸.

Совчилар Фағфур билан маслаҳатлашиб, қизнинг ҳузурига Сарвосо билан Руҳафзони юбормоқчи бўладилар. Бунда биз ҳатто ҳукмдор ота — подшо Фағфурнинг ўз қизининг бир сўзли эканини эътироф этиб, унинг истагига қараб иш тутишини кўраимиз. Шоирнинг талқинича, подшо ҳам қизининг ихтиёри ва хоҳишини эътиборга олиши ва унинг ҳаққи-ҳуқуқига йўл қўйиши зарур. Ҳақиқатан Гуландом ўз ихтиёри билан эркин ва озод ҳаракат қилади. Шу билан бирга ўз даври фарзанди, ўша шароит кишиси сифатида қонун-қоидаларини ҳам кўзда тутати.

²⁷ Уша ерда.

²⁸ Уша асар, 133-бет.

Гуландом келган совчилар, яъни Сарвосо ва Руҳафзо билан сўзлашиб, уэр сифатида эрга тегмоқчи эмаслигини айтади ҳамда шундай жавоб беради:

Гуландом айди:— Сўз бизга эмасдур,
Басе завчи деган қизга кемасдур.
Атосига эрур қиз ихтиёри,
Берур ҳар кимса бўлса бахт ёри²⁹.

Гуландом гўё отаси ихтиёри билан эрга тегаетган қиз бўлиб кўринади. Ваҳолонки, аслида севгани вафодор ошиқ йигитга ўз раъйи билан қўшилмоқда эди.

Гуландом шоира ҳамдир. У Баҳромга ёзган ва Давлат орқали юборган хатларида ғазаллар ҳам битади. У ички кечинмалари, ҳиссиёти, дунёга қарашини нафис ғазалларда ифода этади. У сўзамол, бошқаларни сўз билан ҳам мот эта олади, ўзининг ажойиб фикрлари билан одамларни қойил қилади. Шу билан бирга унда халқ кайфиятига хос юморга майл ҳам мавжуддир. У ўзи билан сўзлашган, суҳбатлашган кишилар билан ҳазил-мутоиба қилади. Унинг Баҳром билан айтишувидаги «ўзга қизди қўй, ўртада бизни кўзлагил» каби иборалар, юракка бориб сингадиган оддий сўзлар, унинг халқ ибораларини ҳам ишлатишга қодир, юмор уйғотишга моҳир бир қиз эканидан дарак беради. Гуландом Баҳромга қарата: «ҳалво деган бирлан бўлур оғзинг чучук» деб ҳазил қилади ва:

Аввал-аввал сўзларингни мағзи андак бор эди,
Эмди чиқди сўзларингни орасидан латта бў.

ёки:

Шунда ҳам уэр айтайин сангоки кўнглинг қолмасун,
Шунда ўлсанг ҳам қилай ису чироғ гўру кафан³⁰,—

деса, сўнгроқ:

Мандин ўзга қиз қурубтуму агар олур бўлсанг
Ай фалони, билмам отинг Миршарифму Мирбадал

каби ифодадалар қўллайди. Халқ юмори сингдирилиб юборилган бу сатрлар Гуландомнинг сўзга чечан, ақлли қиз эканлигидан дарак беради. Сарвосо ва Руҳафзолар унга совчи бўлиб келишганида ҳам Гуландом кулиб:

Ҳар кими шаҳзодага завқи бўса тегсун бориб,
Жинлар урсун мен андин зарра парво айласам³¹,—

деб жиддий айтади. Қизлар ҳам ҳазилга доно ҳазил билан жавоб бериб унинг розилигини оладилар.

Сайқалий ўзини эркин, сарбаст тутган, ҳаёт тарзини ўз ихтиёри билан бошқаришга интилган Гуландом образини шу зайлда уста-

²⁹ Уша асар, 140-бет.

³⁰ Сайқалий, Баҳром ва Гуландом, 132—133-бетлар.

³¹ Уша асар, 193-бет.

лик билан чизади. Гуландом ўзбек адабиётида яратилган аёл образининг гўзал намунаси. У ўзининг феъл-атвори, табиати, ақли, фаросати, назокат ва латофати билан юксак инсоний фазилатларни ўзида намойиш эттира олган, ўз ҳаққи-ҳуқуқини ҳимоя эта оладиган, хотин-қизларга ибрат бўларли даражадаги образдир. Бу образ ўзининг хатти-ҳаракати билан халқ оғзаки ижодида яратилган, севганига вафодор, дадил аёл образига яқин туради ва ўшандай образларнинг намунаси сифатида намоён бўлади. Бу образ Сайқалийнинг халқнинг энг яхши фазилатларини ўзида мужассамлантирган халқчил, илғор фикрларни илгари сурган образларни ярата олган адиб эканини кўрсатади.

Достонда иштирок этган Сарвосо, Руҳафзо ва Давлат каби хотин-қизлар образлари ўзларининг гўзалликлари, самимийликлари, чин инсоний хислатлари билан таҳсинга сазовордирлар. Сайқалий бу образларга ҳам ўз даврининг прогрессив кишии сифатида қарайди. У яратган хотин-қизлар ҳаёт гўзалликларини кўра билган, ҳаётда тинчлик, осойишталик, дўстлик, садоқат каби хусусиятларни ўзларида мужассамлантирган образлар галереяси. Улар ўзларининг меҳрибонликлари, одамга нисбатан ғамхўрликлари билан гуманизм шиорига содиқ қоладилар.

Сарвосо ва Руҳафзо фақат гўзалликдагина эмас, бутун хатти-ҳаракатлари, кишиларга муносабатлари билан китобхонга яқин, лобар аёллардир. Масалан, достонда Сарвосо таърифида шуларни ўқиймиз:

Кўрарким, бир ажаб соҳиб жамоли,
Юзи гул, қадди чун гулни ниҳоли.
Қалам тортган қоши сармашқи устод,
Терилган кифриги пайкони фўлод...
Даҳони ғунчадек бир-бир очилур,
Сўзиндин шаҳду шаккарлар сочилур³².

Сарвосо Баҳром билан ўз оғалари орасида дўстлик, биродарлик аҳду паймонларини боғлайди. Сарвосо душманларни ҳам дўстликка ундайди, ўртадаги муносабатларни юмшатиб осойишталик учун курашади. Биз Сарвосони ғамхўр ҳамшира сифатида кўраимиз. У достоннинг кейинги қисмларида меҳрибон, самимий дугона. Гуландомга маслаҳатгўй парн. Шоир уни парилар сарвари деса ҳам бутун ҳулқи, одоби, гўзал фазилатлари билан ҳақиқий инсоний хислатларга эга бўлган ажойиб хуштаъб аёлдир.

Руҳафзо эса дев қўлига тушган асира, лекин у тадбир, сабрматонат билан дев бандидан озод бўлишга умид боғлайди. Ўзи дев бандида бўлганига қарамай, чоҳда пайдо бўлган Баҳромга раҳми келиб, йиғлаб, кетишга маслаҳат беради. Лекин Баҳром уни юпатади. Руҳафзони дев олиб қочганига уч йил бўлган. Қиз девни ёнига йўлатмайди. Баҳромнинг ёрдами билан у Афруъ дев бандидан халос бўлади. Руҳафзо сабру матонати билан ўтмишдаги мудҳиш феодализм исканжаси остида дев сифат ҳукмдорлар истибдодида қийналган, жабру жафо чеккан ўзбек аёлининг тимсо-

³² Уша асар, 51-бет.

лидир. У ўзининг назокати билан ўз халқининг гўзал фарзанди эди. Гуландом, Сарвосо ва Руҳафзолар суҳбатда ҳам, латифа айтишда ҳам, гўзалликда ҳам бир-биридан қолишмас эдилар:

Учи ҳам жумла маҳвашлар сароси,
Учи ҳам дилраболар интиҳоси...
Ажаб нозук бадан гул пираҳанлар,
Ажаб тўти такаллум хушсуханлар³³.

Бу сатрларда ҳар уч қизнинг ақли, заковати, бир-бирига ҳурмати ва унга мувофиқ дилбарлиги мадҳ этилади. Бу билан шоир ҳаётга умид руҳи билан қараган аёллар образини чизади.

Достон воқеалари давомида Гуландом, Руҳафзо ва Сарвосоларнинг суҳбатлари, ҳазил аралаш сўзлари китобхонда табассум уйғотади. Достондаги бу образлар воситасида берилган чиройли юмористик лавҳалар халқ оғзаки ижодидаги аёлларнинг жонли тилида тез-тез учраб турадиган юмористик ҳолатларга жуда ўхшаб кетади. Шоир тасвиридаги аёллар достонда юқори табақа вакиллари бўлиб гавдаланса-да, лекин уларнинг образида халқ фарзандларининг психологияси ва характери халқ йўлига хос равишда ифода этилганлиги диққатни тортади.

Достонда тасвирланган Давлат Гуландомнинг ҳамма яширин сирларидан воқиф дугонасидир. Давлат Гуландомга афсонавий Баҳром ҳақида ўйлашдан кўра ҳаётдаги оддий киши тўғрисида ўйлаш ва қайғуриш афзаллигини уқтиради:

Эй гулим, кел, ул йигитга ваъдаи хомингни қўй,
Сарфароз айлаб, ани сорига чун гомингни қўй.
Беш юз йиллик фалак комида Баҳромингни қўй,
Бўлса Баҳром шулдурур ўзга Баҳромингни қўй³⁴.

Шоирнинг таъбирича, Давлат осмонда беш юз йиллик йўлда турган фалак Баҳромига кўз тутишдан кўра, шу ҳаётдаги сенинг ишқинг ўтида ёниб турган Баҳромга муҳаббат боғлашни ва илтифот қилишни бахт деб билади. Мазлума Давлатнинг тушунчаси реал ҳаёт ҳодисаларига асосланганлиги муҳим белги сифатида кўзга ташланади. У ҳаётдаги оддий инсон мулоҳазаларини тўғри акс эттиради. Давлат Гуландомнинг садоқатли, қадрдон дугоналаридан биридир. Гуландом кўпинча унинг фикри, маслаҳати билан иш тутади. Бу образ ҳам меҳнаткаш хотин-қизлар вакили сифатида достонда етакчи ўринга эга.

«Баҳром ва Гуландом» достонидаги воқеаларнинг ривожиди муҳим ўрин тутган ижобий образлардан бири Сайфурдир. У баҳодир, олижаноб. Гарчи у «паризодлар амири» бўлса ҳам ўз фаолияти билан инсонга хос хислатларни, ўзида энг яхши сифатларни мужассамлаштиради. У даставвал Баҳромга инилари билан душманлик қилган бўлса, кейинча унга содиқ дўст бўлиб қолади. Сайфур достонда ҳақиқий дўстлик ва садоқатнинг ажойиб тимсоли сифатида гавдаланади. У Баҳромнинг энг яқин дўсти, оғир соат-

³³ Уша асар, 189-бет.

³⁴ بحرام و کلاندام, 89-бет.

ларда, даҳшатли курашларда бош қаҳрамоннинг қадрдон кўмакчиси бўлиб хизмат қилади.

Сайфур меҳнат билан парвариш топган йигит. У табиатнинг ранг-баранг гуллари очилган ерда яшайди. Бу ерга улар ҳечкимни йўлатмайдилар:

Наҳанглар бул гузардан ўта билмас,
Паланглар келса мундин кета билмас.
Бу ерларга келолмас шеру қоплон,
Агар келса бўлур ер бирла яксон³⁵.

Сайфур ўзининг шижоати, қаҳрамонлиги, инилари олдида ибратли ишлар кўрсатганлиги туфайли ҳамма унга ишонар эди. Сайфур тоғ каби баланд бўйли, жуссаси келишган, улуғ баҳодир, Баҳром унга яқинлашиб келганда гўё Қоф тоғи билан ёндашгандай бўлади. Сайфур ва Баҳром курашининг манзараси ҳаммани, жумладан Сарвосони ҳайрон қолдиради:

Ғиқитиб билмади бир-бирин асло,
Тамошо айлар эрди Сарвосо.
Дер эрди ул икки арслона таҳсин,
Хусусан ул йигит меҳмона таҳсин...
Басе шаҳ эрди андин етти газ пас,
Узотса гарданиға қўли етмас³⁶.

Сайфур синглиси Сарвосони аралашуви билан Баҳром ва Сайфур ўртасида дўстлик бошланади. Сайфур Баҳромни дилдан севиб қолади, унинг «кишига манфаатинг тегсун» деган сўзига амал қилади. У Баҳромнинг одамийлигига яхшилик билан жавоб беради. Оғаси каби дўстлик аҳд-паймонини боғлаган Шаммос Баҳромга: «бошингизга оғир иш тушганда, шуни тутатинг», деб тутатқи беради. Бу Баҳромга Сайфур ва Шаммос дўстлигининг нишонаси эди. Уларни афсонавий равишда тутатқи орқали чақириш реал ҳаётдан йироқда бўлса ҳам Сайфур ва Шаммос дўстлигини ва уларнинг садоқатини намоён этишда бир восита бўлиб хизмат этар эди.

Баҳром Гуландом мамлакатига фалокат тошнини ёғдираётган Беҳзод ва Нўшод лашкарларига қарши курашда Сайфур ва Шаммосни чақиради. Сайфур инилари билан бирга лашкар тўплаб, Баҳром ёнига етиб келиб, Беҳзодга қарши жангга киради. Шоир Сайфурнинг сўнгги урушда Нўшоднинг ҳужумини қайтаришга етиб келганини:

Қизил, ёшил бўлуб Сайфур етушти
Булутдек осмондин ерга тушти³⁷

каби образли сўзлар орқали жуда таъсирли равишда гавдалантиради. Достонда тасвирланишича, Сайфур душманга нисбатан қаҳру ғазабга тўла. У икки душман жангариларини осмонга отувчи тоғлар остидан кўкка учуриб юборувчи баҳодир сифатида кўрса-

³⁵ Сайқалий, Баҳром ва Гуландом, 45-бет.

³⁶ بحر ام و کلاندام, 27-бет.

³⁷ Уша асар, 117-бет.

тилади. Унинг наърасидан душман ўти ёрилиб, ҳарён тарқалиб кетади. У Нўшод қўшинидаги паҳлавон Шерафган билан олишар экан, зарб билан қилич уриб арра тортгандек, унинг оти билан ўзини икки бўлиб йиқитади. Паризод ҳам, одамзод ҳам бу қаҳрамонликка қойил қолади. Бу жангда Сайфур адолат томонида туриб, ноҳақ урушга қарши Баҳром билан бирга фидокорлик кўрсатади. Шоирнинг бундай муболағали тасвири унинг феодализм давридаги ўзаро уруш, қирғинларда, талашувлар орасида қолиб, оғир машаққатли кунларни бошидан кечирганини эслатади.

Сайқалий дostonда жанг тасвирини усталик билан чизар экан, дўстликни улуғлаган, садоқатли Сайфур шижоатини ҳаяжон билан тасвирлаб, уруш эпизодини шундай кўрсатади:

Шоқурлотиб соларди бир-бирини,
Талотўблар қилиб майдон сарини.
Берурди бир-бирини рад икки мард,
Икки аждар, икки йўлбарс, икки бабр³⁸.

Бу ўриндаги халқ иборалари, жумлалари шоирнинг халқ тилида ижод этганини, халққа етиб борадиган даражада асар ёзганини таъкидлайди. Сайқалий Сайфур ва Шаммос орқали Баҳромнинг ҳақиқий дўстлари образларини яратади. Булар дўстлари бошига оғир, машаққатли кун тушган пайтларда дадил ёрдам бериш, уни ғам-ғуссадан қутултириш, бахт-саодатга эриштириш учун интиладилар. Сайфур Баҳром билан боғланган ҳолда дoston давомида янги сифат ва хислатлар касб этиб, зулм ва зўрликка қарши курашувчи кучга айланади. Бу образ воқеалар давомида ривожлана бориб, ечимда актив қатнашади ва ҳал этувчи роль ўйнайди. Дostonда кишилар, халқлар дўстлиги, муҳаббати, бир-бирига ҳурмати, шу билан бирга эл-юртни фалокатдан сақлаш учун кураш ғояси илгари сурилади.

Баҳром ва Сайфур бирлашиб Чин мамлакатини Беҳзод ва Нўшод зулмидан қутқариб қоладилар. Халқлар, элатлар дўстлиги дostonнинг Баҳром, Сайфур, Гуландом, Сарвосо, Руҳафзо образларида ёрқин тасвирланади. Румлик Баҳром, ҳўтанлик Гуландом ва Руҳафзо, шунингдек, Сайфур, Сарвосо орасидаги дўстлик, яқинлик, бир-бирига садоқат ва ҳомийлик каби хислатлар уларни қонқардош бўлишга, бирлашишга чақириб ғоясидир. Бу ғоя Урта Осиё халқларининг бошқа халқларга бўлган ҳурмати, дўстона муносабатлари қадим замонлардан бери давом этиб келганини кўрсатади. Бу, улуғ ғояни куйлаб келган Лутфий, Навоий, Нишотий каби шоирларимизнинг, шунингдек, Сайқалийнинг ҳам гўзал орзуси эди. Баҳром ва Гуландом, Сайфур ва Руҳафзо, Сарвосолар қайси миллат, қайси халқдан чиққан бўлмасинлар, улар энг яхши, олижаноб инсоний фазилатларга эга бўлиб, тинчлик, дўстлик, инсон ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилиш учун курашган образлардир. Сайфур ва Сарвосо паризод бўлсалар ҳам энг яхши инсоний хислатларга эга.

³⁸ Сайқалий, Баҳром ва Гуландом, 167-бет.

Достоннинг бошланишида Рум шоҳининг фарзанди йўқлиги ва унинг қирқ ёшларга етганида фарзанд кўриши ҳақида ҳикоя қилинади. Рум шоҳи достонда етакчи образлардан бири сифатида тилга олинади. У асардаги воқеалар ривожда муҳим нуқта ҳисобланади. У одил, доно ҳукмдор, фуқаропарвар подшо сифатида кўзга ташланади. Унинг бойлиги, мол-мулки беҳадду ҳисобдир. У фарзанд кўргач, уни меҳру муҳаббат билан тарбиялаб вояга стказади. У меҳрибон, шафқатли, маърифатпарвар ота. Уғлини яхши тарбиялайди. Баҳром бутун илмларни эгаллаб, камолотга эришгач, ота унга шундай насиҳат қилади:

Адолат қил раиятпарвар ўлғил,
Қи то халқи жаҳонга сарвар ўлғил.
Қи мискинларни сўзин англоғил боз,
Асирларни яна қилғил сарафроз.
Тараҳҳум қил етнимлар ҳолига сан,
Амал қил яхшилар афъолига сан³⁹.

Баҳром отасининг насиҳатини қабул этади. Ҳаё ва одоб билан сўзлаб, отасининг ўз тахтига ўзи барқарор бўлиши ҳақида оқилона фикрлар айтиб овга боришга руҳсат сўрайди. Сайқалий достонда адолатпарвар, маърифатпарвар, фуқаро ҳолидан хабар олувчи подшо учун кураш гоясини тарғиб этади. У ўзаро уруш-талашлар, қирғинлар ҳукм сурган мудҳиш феодализм шароитидаги бир-бирига ёв бўлиб юрган ҳукмдорлар орасида Баҳром ва унинг отаси каби аҳил ва иттифоқ шахсларни кўришни орзу қилади. Улуғ устоз Алишер Навоий «Фарҳод ва Ширин» достонидаги хоқон образи орқали тож-тахт талашиб юрган Ҳусайн Бойқаро ва унинг ўғилларига насиҳат қилгани сингари, Сайқалий ҳам ўз достонида бир-бирига душман бўлгани ҳолда бойлик, давлат, тож-тахт талашиб юрган хон-бекларни иттифоқ бўлишга чақиради. Бу билан ўз замонидаги халқчил фикрларни адабиёт орқали тараннум этишда алоҳида маҳорат кўрсатади.

Достондаги Жаҳонгард образи Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонидаги замонасининг Суқроти ҳисобланган, беш юз йил умр кўрган олим Сухайлни эслатади. Лекин Жаҳонгард халқ эртакларида афсонавий равишда тасвирланган суратпараст шахс сифатида намоён бўлади. Бу ўтмишдаги афсоналарда ифодалангани каби катта турмуш тажрибасига эга бўлган, дунёнинг аччиқ-чучугини татиган, замона золимларидан жабру зулмларни кўришга сабру тоқати қолмаган, шунинг учун тоғ-тошларда, ғорларда яшашга мажбур бўлган шахс образидир. Баҳромнинг Гуландом ишқидан қайтара билмаслигини сезган Жаҳонгард:

Ўзимни куйгоним бир сори эрди,
Муниинг дарди яна ортиқча бўлди⁴⁰,—

³⁹ بحرَام و كَلاندام 7—8-бетлар.

⁴⁰ Уша асар, 18-бет.

деб Баҳромга мадад тилайди. Бу эса Жаҳонгарднинг фақат ўз дарди билангина эмас, бошқалар дарди билан ҳам ёнадиган раҳмдил, шафқатли киши эканлигини кўрсатади.

Жаҳонгард образи халқ эртаклари, афсоналарида куйланиб келинган олим, қора кучларга қарши ёруғликнинг ғалаба қозониши учун йўл кўрсатувчи донишманд кекса образини эслатади.

Ижобий образнинг ишига ёрдам берадиган ва дoston воқеасининг ривожига озми-кўпми ҳисса қўшадиган Дастур, Ганжур, Шабранг образлари айрим эпизодларда актив роль ўйнайди ва дoston воқеалари давомида ўзига ўқувчи эътиборини жалб этади. Дастур дostonда ёзувчининг тасаввурича, адолатли, фуқаропарвар Рум шоҳининг вазири. Шоҳ ҳар бир масалада у билан кенгашиб иш қилади.

Ёзувчи талқинича, дostonдаги Фағфур образи жафокор шоҳларга қарши ўлароқ ҳар бир ишда мулоҳаза юритувчи, вазминлик билан иш қилувчи шоҳ сифатида гавдаланади. Фағфур феодализм шаронтидаги қонун-қондалар, урф-одатларга риоя қилмаган ҳолда қизи Гуландомни ўз эркига қўяди, унинг хоҳишига қараб иш тутади. Фағфурнинг ҳар бир ишда ёнидаги вазирлар билан маслаҳатлашиб иш тутишини ранг-баранг лавҳалар орқали ифодаланган шоир дostonда мулоҳаза билан иш тутувчи ҳукмдорларни мустабиб, худбин подшоларга қарши қўяди.

«Баҳром ва Гуландом» дostonида яхшилик билан ёмонлик, олижаноб фазилат билан разиллик орасидаги кураш, чин инсоний муҳаббат учун интилиш акс эттирилади. Унда Баҳром, Гуландом, сўнг Сайфур ва унинг инилари, Сарвосо, Руҳафзо образлари сиймосида яхшилик кучларининг олижаноб хислатлари, интилишлари тасвирланса, дев Афруъ, Беҳзод, Нўшод, Шерафган каби образларда тинчлик, фаровонлик душманлари, обод юртларни харобага айлантирувчилар, инсоният бошига офат ва балолар ёғдирган қора кучлар гавдалантирилади. Бу ёвуз кучлар инсониятнинг олижаноб фазилатларига қарши, ўзларининг қора мақсадлари учун ҳар қандай разилликдан, ифлосликдан қайтмайдилар. Улар яшнаб турган қишлоқ ва шаҳарларни хароб қиладилар, тинч меҳнат билан яшаётган аҳолининг бошига фалокат тошларини ёғдирадилар, халққа чексиз жабру зулм қиладилар, гуноҳсиз кишиларни азоб-уқубатга соладилар. Бу салбий образлар орқали шоир ўз замонидаги зolim ва манфур кучларнинг — феодализмнинг жабру зулмларини, гуноҳсиз халққа берган азоб-уқубатларини қоралади.

Дostonдаги салбий образлар афсонавий тарзда талқин этилса ҳам реалистик моҳият касб этади. Сайқалий XVIII асрдаги мамлакат ҳаётида юз бериб турган талончилик урушларини яққол кўрсатади. Шоир қаламида ифодаланган жанг тасвирларининг реалистик ҳаққоний равишда берилиши ёзувчининг бундай талон-торож урушларини ўз кўзи билан кўрганлигидан, нотинчлик замонида яшаб, ундаги азоб-уқубатларни ўз бошидан кечирганлигидан дарак беради. Бундай сатрлар шоирнинг реал воқеаларни реалистик равишда чизишга интилганини кўрсатади.

Дев Афруъ озод инсоннинг эркини бўғувчи, уни тутқинликда сақловчи ёвуз куч. У разиллик билан мамлакатларни вайронага айлантириб, халқни талайди. Ҳўтан шоҳининг қизи Руҳафзони чоғга қамаб унга ҳам руҳий, ҳам жисмоний азоб беради.

Шоир дев Афруъ маконини чоҳ деб кўрсатиш билан жамиятдаги ёвуз кучларнинг яшаш жойи ҳам, юраги ҳам қоронғиликдан иборат, деб кўрсатади. У зиндан маҳрум бўлган жойда нурни — инсоний, озод ҳур фикрни кўришни орзу қилган.

Беҳзод ўз манфаатини кўзловчи, золим подшо. У ўзининг шахсий ҳузур-ҳаловати учун бошқалар манфаатини оёқ ости қилишга тайёр турган манфаатпараст. У Гуландом гўзаллигини эшитиб, унинг севги ҳислари билан ҳисоблашмай туриб, уйланиш мақсадини кўзлайди. Таажжубланарли жойи шундаки, у Гуландом ватанига лашкар тортиб келади. Зўрлик йўли билан Чин халқининг мол-мулкни талон-торож қилмоқчи бўлади. У инсоний ҳуқуқларни топтовчи, шахс эркинлигини бўғувчи мустабид. Сайқалий Беҳзод образи орқали феодализм шароитида қанча-қанча бегуноҳ кишилар қонининг тўкилишига сабабчи бўлган нодон хон-бекларнинг қиёфасини гавдалантиради. Беҳзоднинг салбий образ сифатида уруш очувчи, халқларга қирғин келтирувчи киши сифатида тасвирланиши дostonнинг реалистик моҳиятга эга эканлигини кўрсатади. Шоир бу образ орқали ўз замонидagi манфур ҳукмдорларнинг разил ҳаракатларини фош қилади.

Нўшод Беҳзоднинг ўчини олиш, унинг ишини давом эттириш учун Чинга лашкар тўплаб келади. «Киши кўrsa қабоҳатдин қабоҳат» бўлиб кўринади. Нўшод, Шерафган ёвуз кучларнинг намояндалари бўлиб, халқ тинчлигини бузишга, мамлакатларни вайрон, халқларни қул қилишга интилган шахслардир. Лекин бундай худбин, мақтанчоқ, бошқаларни менсимайдиган ҳукмдорларнинг тезда енгилиши, ўзининг тож-тахтидан ажралиши тарихда бир неча бор синалган эди.

«Баҳром ва Гуландом» дostonининг бош қаҳрамони Баҳромнинг ҳаёти, бошидан кечирган саргузаштлари, хатти-ҳаракати, курашлари асарнинг асосини ташкил этади. Асарда тасвирланган барча воқеалар, тўқнашув ва курашлар Баҳром образи билан мустаҳкам боғланган ҳолда ривожланиб боради.

«Баҳром ва Гуландом» дostonи ҳаётда бўладиган оддий воқеа билан бошланади. Унда халқ эртақларидагидек фарзандсизлик мотиви куйланади. Хонадонда янги фарзанд туғилиши туфайли шодиёналар бу ерда ҳам бор. Баҳром эртақлардагидек ўн икки ёшида «тир андоз», «қиличбоз» бўлади. У ўн саккиз ёшида «ажаб эр», «забардасти замон» бўлади. У овга чиқиб, шерни енгиб, кийик кетидан қувиб кетади. Тоғу тош кезиб, тоғдаги бир гумбазга яқинлашади. Унинг ичиди тахт устида бир суратни кўради. Шоир бу эпизодни халқ ифодаси билан шундай тасвирлайди:

Ки ул тахт устида бир қизни кўрди,
Юзи гул, лаблари қирмизни кўрди.
Қайилғон қошлари, кўзлар чу бодом,
Анга боқтию ҳайрон бўлди Баҳром.

Яқинлаб борди анга сўз қотай деб,
Агар уйқуда бўлса уйғотай деб.
Кўрарким жони йўқ сурат эрур ул.
Агарчи сурат ул олдирди кўнгул⁴¹.

Баҳром суратга маҳлиё бўлиб, уни севиб қолади ва ҳушидан кетади. Узига келгач, шу жонсиз сурат туфайли ишқ ўтида ёнаётганлигини ҳис этади. Шу эпизодда дoston тугуни бошланади. Асарнинг реалистик моҳияти очила бoриб, Баҳром образининг одамшавандалик, халқпарварлик каби хислатлари ривожлана бoради. Ундаги баҳодирлик хислатлари тобора кўрина бошлайди: шерни енгади, афсонавий дев Афруъни парчалайди, дарёда савдогарларни наҳанг ҳамласидан қутултиради. Баҳром янгидан-янги воқеаларга дуч келади, тўқнашув ва курашларда ғалаба қозонади. Бу воқеаларда Баҳром ва Сайфур, Баҳром ва Гуландом, Баҳром ва Беҳзод, Гуландом ва Сарвосо, Руҳафзо, Ҳоқон ва Дастур, Баҳром ва Нўшод ҳамда Шабранг каби образларнинг тўқнашуви воқеалар силсиласини ташкил этади. Булар барчаси бирлашиб, бир-бирини тўлдириб, дostonнинг тўлиқ композициясини вужудга келтиради. Дostonнинг ҳар бир бўлими ва эпизодлари ягона композициянинг муҳим бир қисмини ташкил этади.

Баҳром ва унинг тарафида бўлган кишилар билан дев Афруъ, Беҳзод, Нўшод каби салбий образлар орасидаги омонсиз кураш асарнинг асосий конфликтидир. Бу конфликтда кульминация Баҳром билан Нўшод орасидаги жанг эпизодидир. Баҳром тинчликнинг душмани Нўшодни енгади ва унинг устидан ғалаба қозонади. Дoston тугуни Баҳром ва Гуландомнинг тўйи, халқлар орасида адолат, тинчлик, осойишталик ўрнатилиши билан ечилади. Дoston севишганлар — Баҳром ва Гуландомнинг мурод-мақсадга етишуви билан тугалланади. Бу оптимистик кўтаринкилик халқ ижодига хос бўлган хусусиятдир. Халқ эртаклари, афсоналаридаги қаҳрамонлар каби «Баҳром ва Гуландом» дostonининг қаҳрамонлари ҳам тинч-осойишта ҳаётга эришадилар. Дostonнинг туб хусусиятлари халқ оғзаки ижоди билан мустаҳкам, чамбарчас боғланган бўлиб, унда икки традиция таъсири бир-бири билан тўқилишиб, чатишиб кетгандир. Шу асосда Баҳром характери ҳартомонлама очилиб бoради. Дostonда яратилган образлар воқеанинг ўзи билан бирга пайдо бўлиб, тўқнашув, изланишлар жараёнида ўсиб, ривожланиб бoради. Бу ҳолни биз бош қаҳрамон Баҳромнинг интилиши, кураши, феъли-атворининг мустаҳкамлана бoришида яққол кўра оламиз. Дostonда тасвирланган ҳар бир образ ўзининг индивидуал ҳаракати, кўриниши, ўзини тутиши, феъли-атвори, мақсад ва интилиши, дунёқараши, одамларга, атрофида бўлиб турган ҳодисаларга муносабати билан бир-бирдан ажралиб туради. Баҳром ўзининг ақли, ҳунармандлиги, ўйлаб иш тутишлиги, бошқаларга ҳурмат-эҳтиром билан муомала қилиши, ҳарбий машқларда усталлиги, қаҳрамонлиги билан атрофидаги кишилардан ажралиб туради. Гуландом эса ғоят гўзаллиги, ўзини эркин

⁴¹ С а й қ а л и й, Баҳром ва Гуландом, 29—30-бетлар.

тутиши, хотин-қизларнинг ҳақ-ҳуқуқини улуғловчи шоирона табиати билан китобхонни ўзига мафтун этади. Шунингдек, Сарвосо ва Руҳафзо каби образлар ҳам гўзал фазилатларга эга бўлган, кишиларга ғамхўрлиги, юракларга яқин ва илиқ назокати билан муҳаббат ва олқишга сазовор бўлган образлардир. Дев Афруъ, Беҳзод, Нўшод каби салбий образлар золим, худбин, раҳм-шафқатдан бенасиб бўлиб, кишида ғазаб туйғуларини қўзғайди. Девнинг хунук башараси, жирканч қиёфаси инсоният душмани эканлигини аниқ тасаввур этишга ёрдам беради. Достондаги ҳар бир образ индивидуал характерга эга, ҳар бирининг ўзига хос психологияси, фазилати бор. Бу ҳолат, айниқса Баҳром ва Гуландом образлари тасвирида ҳамда қаҳрамонлар бир-бирлари билан учрашганларида очилади.

Сайқалий достонда яратилган образларнинг ташқи қиёфаси билан бирга ички кечинмалари, руҳий ҳолатлари, изтироб ва аламлари ҳам тўлиқ тасвирланади. Бу ҳолатни Баҳромнинг тоғдаги гунбаз ичида тахт устидаги Гуландом суратини кўрган пайтидаги манзара, Гуландом қасри қаршисида Баҳромнинг намадпўш бўлиб ўтириши манзараси, уларнинг бир-бирига кетма-кет ёзган хатлари, ғазаллари ёрқин ифодалайди. Масалан, Давлат Гуландом ёнига келиб, майдонда ётган намадпўш баркашга узук солганини сўзлайди. Гуландом табассум қилиб қаср дарчасидан қарайди.

У ерга кўп турорни кўрмади эб,
 Баногоҳ бир маломат бўлмағой деб...
 Боқиб қизларга қилди чини абруъ,
 Кўриб тарзини қизлар кетти ҳар сў.
 Қолиб ул уйда танҳо моҳи анвар,
 Куюб ишқ ўтига жисми чу мужмар⁴².

Бунда шоир ошиқ ва маъшуқнинг бир-бирига кўзи тушувини ой билан қуёшнинг тўшлаша келганига таққослаб, Гуландомнинг ички кечинмаларини, руҳий ҳолатини тасвирлайди. Ўзига бу ҳолдан келадиган маломатни эб кўрмаган Гуландом ичкарига кириб кетади, атрофидаги қизларга қошини чимириб, ёлғиз қолади, вужуди ишқ ўтида тутатқи каби ўртаниб, ой юзини рўмол билан ўраб йиғлайди. Бу нақадар гўзал ва реал тасвир. Бунда шоир воқеликни ҳаққоний равишда худди ҳаётдагидай ифодалайди. Илгари севгига эътиборсиз қараган, ҳечкимни ёқтирмаган қизнинг характери бирдан ўзгаради, шон-шавкатлар билан ном чиқарган шахзодаларни хоҳламаган Гуландом намадпўш бенаво бир «гадо»ни севиб қолади. Сайқалий Гуландом ҳолатини, ишқ-муҳаббат оташида ёнганини тасвирлаш билан бирга унинг бирор маломатга дучор бўлмасликни ўйлаб, уйда танҳо ўтириб, эҳтирос оловлари ичида тутганини содда, равон сатрларда ифодалаб, реал картина чизади.

XVI асрда яшаб ижод этган улуғ озарбайжон шоири Муҳаммад Фузулий (1498—1556) халқ оғзаки ижоди традицияларидан

⁴² بحر ام و کلاندام

бахраманд бўлган ва ундан унумли фойдаланган ҳолда ўзининг «Лайли ва Мажнун» дostonига ғазал жанрини киритган эди. Маълумки, Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» ва Ғузулийнинг «Лайли ва Мажнун» каби классик дostonларига лирик муқаддима, лирик чекиниш, лирик хотималар мавжуд. Бу лирик парчалар воқеаларнинг мазмуни, ғоявий йўналишини бир-бирига боғлайди, шу билан дostonнинг муҳим таркибий қисмларини мустаҳкамлаб, бадий гўзаллигини мукамаллаштиради. Шоирнинг ўзи тасвирланаётган воқеа, ҳодиса ва образларга бўлган муносабатини ўзининг ички руҳий кечинмалари орқали ифода этади ва шу йўл билан ҳам эпизодларни бир-бирига боғлайди. Сайқалий ўз салафларининг бу анъанасига ижодий ёндашиб дoston структурасига ғазал, мухаммас, мусаддас, мустазод каби формаларни киритиб юбориши шоирнинг катта бадий маҳоратга эга бўлганлигини кўрсатади. Маснавий орасида келтирилган ҳар бир ғазал, мухаммас ёки мусаддас асарнинг мазмуни, сюжети билан мустаҳкам, чамбарчас боғланиб кетади, унинг ажралмас, узвий бир қисмига айланади. У воқеа моҳиятини, қаҳрамоннинг кайфиятини чуқур акс эттиради. Бундай гўзал, мухаммас, мусаддаслар дostonдан олиб ташланса, воқеада изчиллик йўқолади.

Дostonда Баҳромнинг маъшуқанинг қасрини қидириб топиб, дарчадан ёр жамолига кўзи тушиб беҳуш йиқилган, сўнгра ўзига келган ҳолати содда, равон битилган шундай ғазал билан ифодаланади:

Маҳв бўлдим, эй пари-пайкар, жамолингни кўриб,
Бул ажаб бир ой қошинда қўш ҳилолингни кўриб.
Мардуми кўзлар тикилса лола узра доғдек,
Ким зилолинг устида бир дона холингни кўриб⁴³.

«Бир ой қошидаги қўш ҳилол, яъни икки қайрилма қош, кўз қорачигининг лола доғидек тикилиши» каби образли ифодалар билан шоир Баҳромнинг висол чоғидаги ички ҳаяжони ва маъшуқа қарашидан ларзага тушган қалб садосини усталик билан тасвирлаб беради. Шу тариқа шоир Баҳромнинг севгиси, юрак ҳароратини ифодалаш учун ғазал жанридан истаганча фойдаланади. Унинг ҳиссиётини, ёрга бўлган эҳтирос ва садоқатини ғазаллар, мухаммаслар билан тараннум этади.

Сайқалий ошиқнинг маъшуқага, маъшуқанинг ошиққа бўлган муҳаббатини ифодалаш учун бир эпизоднинг ўзида икки, уч ғазал қўллайди. Масаян, Баҳром Гуландомни биринчи кўришида икки ғазал айтилса, қолган ҳар бир учрашув ёки эпизодларда қаҳрамонларнинг ички ҳиссиётларини ифодалаш учун кетма-кет ғазаллар келтирилади.

Гуландом даричадан боқиб Баҳромга кўзи тушгач, юрак интилишини ғазалда шундай ифодалайди:

Кошки килки азал тақдира ёзса бу рақам,
Ман канизанг бўлсаму сан анда султоним менинг.

⁴³ Сайқалий, Баҳром ва Гуландом, 81—82-бетлар.

Кўзларим чиқсунки сандин ўзга султон изласам,
Кўр бўлай бўлгонда ёлгон аҳду паймоним менинг⁴⁴.

Ғазалда Гуландом Баҳромни биринчи кўришдаёқ севиб қолгани ва унга етишиш учун қатъий аҳду паймон қилгани тасвирланади. Агар дostonдан бу ғазал тушиб қолса, унда тасвирланган вафодор Гуландом образининг тўлалиги, муфассаллигига халақит этади.

Шоир «Баҳром ва Гуландом» дostonида ошиқ ва маъшуқанинг бир-бирига хат ёзиши ва унда нақллар ишлатилиши усулларида ҳам фойдаланади.

Аввал Гуландом Баҳромга аҳволини, кимлигини, нима учун бундай ҳолга тушганини арз қилиб нома ёзади. Гуландомнинг икки хатидан, Баҳромнинг бир хатидан ташқари ҳамма хатларда нақл ишлатилиши характерлидир. Гуландом ишлатган нақлларида маъшуқанинг забун аҳволи, ошиқнинг унча эътибор этмаслиги айтилса, Баҳром нақлларида ошиқ дарвеш, қаландар, Фарҳод каби ишқ йўлида жонини фидо қилувчи ёр сифатида гавдаланади.

«Баҳром ва Гуландом» дostonи ҳақиқатан ўз тили, услуби билан халқ дostonларини эслатиб туради. Ундаги ғазал, мухаммас, мустазодлар анча содда бўлиб, китобхонга тез таъсир этади. Асарда араб, форс сўзлари ўша замонда ёзилган асарларга нисбатан кам учрайди. Шоир дostonни халқ тилида ёзгани туфайли қаҳрамонларнинг тилига аҳамият бериб, уларнинг мулоҳазаларини тушунарли содда ифода қилади. Бу эса қаҳрамонларнинг маънавий қиёфасини атрофлича ёритиб беришга ёрдам беради.

Дostonда бадий тасвир воситалари усталик билан ишлатилади. Унда киши образларигина эмас, табиатнинг гўзал манзаралари катта маҳорат билан тасвирланади. Масалан, чўлу биёбон кезиб чарчаган Баҳром бир боққа тушади. Бу манзара дostonда шундай ифодланади:

Тўшалган атласу кимхоби заррин,
Келурди ҳар тарафдин бўйи мушқин.
Хиёбонлар, чаманлар, мурғзорлар,
Раёҳин ёсуманлар лоззорлар...
Кўруб ул барчасин шаҳзода фил ҳол,
Келибон завқи тушти анди дарҳол.
Югонин олди отин ўтга қўйди,
Ўзи ул ҳавзнинг олдига келди⁴⁵.

Бу ерда боғ манзараси, гулзорлар, хиёбонлар нақадар гўзал тасвирланган. Бунинг устига йўловчи отдан тушиб юганини олиши ва ўтга қўйиши табиий ва ҳаётий, яъни бу ҳаётнинг бир кўриниши, реал товланишидир.

Дostonда учрайдиган бадий фантазия халқ оғзаки ижодининг бақувват қанотли кенг уфқларидан илҳомланиб ёзилганлигини кўрсатади. Овда кийикни ушлаш ҳақида лашкарларга буйруқ бериш, кийикнинг даврандан чиқиб кетиши, Баҳромнинг кийик изидан

⁴⁴ Уша асар, 90-бет.

⁴⁵ Уша асар, 40—41-бетлар.

қувиши, қанча йўл босгандан кейин бир тоғдаги гунбаз ва унинг тагидаги тахтада қизнинг суратини кўриши, жаҳонганшта чол ва унинг ҳикояси, Баҳромнинг дев Афруъга қарши кураши ва уни енгиши, дарёда учраган наҳангни қиличлаб ташлаши ва савдогарларни ҳалокатдан қутқариши, Баҳромнинг Беҳзод, Нўшодларга қарши олиб борган жанги ва бошқа эпизодлар, воқеа ва ҳодисалар тасвирий жиҳатдан халқ эртаклари ва афсоналаридаги бадий образлар орқали ифодаланган мароқли ажойиб манзараларни эслатиб туради. Булар китобхонда зўр қизиқиш, уйғотади, жонли манзаралар яратади.

Шоир дostonда турли бадий воситалардан усталик билан фойдаланади. Dostonда тазод, қаршилантириш, ҳусни таълил, масал, мумтакеъ, жонлантириш каби бадий усулларнинг, ўхшатиш, муболаға ва мажоз каби бадий тил воситаларининг хилма-хил, гўзал намуналарини учратиш мумкин. Бу бадий воситалар орқали фалсафий фикрлар, ҳаёт жараёнида тажрибадан ўтказилган мулоҳаза ва мушоҳадалар ифодаланади. Ҳаётини эпизод ва лавҳалар, орзу ва умидлар реалистик равишда тасвирланади. Бундай реал ҳаётни акс эттириш ўша давр санъаткорлари орасида камдан-кам учрайдиган ҳодиса эди. Масалан: Баҳромни жанг майдонидан эсон-омон чиққани шундай тасвирланади:

Саломат чиқти андоқ ёнғон ўтдин,
Магарким офтоб чиқти булутдин⁴⁶.

Шоир бу ерда Баҳромнинг жанг оловлари орасидан соғ-саломат чиқишини булут орасидан чиққан қуёшга ўхшатиб китобхонни эсида қоладиган гўзал бадий образ яратади.

Сайқалий Баҳром тилидан нома ёзар экан, унинг севгилисига абадий ҳаёт тилаб, дунёда ҳеч ўзгармайдиган тўрт унсурни тилга олади: «Борича обу оташ, хок ила бод, бақойин умр толгил эй паризод»,— деб фалсафий мушоҳадаларни ҳам ёдга солади. Шоир «Манам андоқ забун одам эмасман», «Ки ман сўнгатк эмом ҳар ит кемурса, ки ман гўдак эмом ҳар кимки урса» каби чуқур ижтимоий фикрларни ифода қилиш билан бирга «Басе туҳматга ёндашмоқ забундир, ғаразгўйлар тили югрук узундур» каби турмуш тажрибасидан келиб чиққан мушоҳадаларини баён этади ва афористик сатрлар яратади. У асарда ахлоқ, камтарлик, раҳм-шафқат, меҳрибонлик тўғрисида фикр юритади.

Dostonдаги ғазал, мухаммас, мусаддаслар шоирнинг ҳақиқий бадий сўз устаси эканлигини, киши қалбига етиб борувчи асар ярата олганлигини кўрсатади.

Сарв бўстонингмудур ё қадди ларзонингмудур,
Ё ниҳоли гулмудур ё хуш хиромонингмудур?...
Ғунчай гулшанмукин машқи табассум айлабон,
Ё манинг ҳолимга қилган лаъли хандонингмудур?...
Раъди гардунму кўкроб олама ўтлар сочан,
Сайқалий ёки шарори барқи афғонингмудур?⁴⁷

⁴⁶ Уша асар, 183-бет.

⁴⁷ Уша асар, 125-бет.

Қандай гўзал бадиалар? Бўстон сарвими ёки ларзон урган қадми? Сенинг хиромонинг гул ниҳолику. Гул атрофини ўраб олган гулларми ёки паришон бўлган зулфингми? Табассуминг гулшан ғунчасимикан ёки менинг ҳолимга кулганингми? Нима ўзи? Қошларингдан тиг билан урилган ошиқлар бошими ёки жавлонгоҳингда чавгон ўйинингдаги тўпми? Чарх-гардуннинг алангасими кукраб оламга ўтлар сочган ёки Сайқалий афғонини оловларидан чиққан шарорадир. Бу ғазалнинг охириги байти Бобирдан илҳомланиб ёзилган бўлиб бир қанча нозик, чуқур мушоҳадаларни ўзини ташийди, табиатдаги лавҳа билан севгилининг гўзаллигини қаршилантириш йўли билан гўзал манзара чизилади, бадий образлар орқали жонли тасаввур яратилади.

Шоир ҳаётда бўлган воқеаларни ўз ҳолича, тўғри, аниқ кўрсатишга ва тасвирланаётган манзара ҳақида тўла тасаввур қолдиришга эришади. Масалан, Нўшод билан Баҳром орасида бўлган жанг майдонини тасвирлар экан, уруш олдидан бўлган аҳволни шундай ифодалайди:

Ики лашкар эмас, гўё ики кўҳ,
Ки бир-бирдин эди анбуҳ-анбуҳ...
Ғаҳи дарёга ўхшаб мавж урурди,
Ғаҳи тоғдек бўлиб баржо турурди...
Қиличлар учидин чақмоқ чоқилур.
Оловлар гурзи найзадин ёқилур⁴⁸

каби мисралар билан уруш олдидаги манзара, икки томондаги лашкарнинг ҳаракати, дарё каби илгарига оқиши ёки тоғ каби мустаҳкам туриши чизиб кўрсатилса, кишиларнинг ички ҳаяжонлари, баъзиларнинг жангга киришга интилиши берилса, баъзиларнинг қочиб кетишга, нима бўлса ҳам урушмасликка ҳаракат қилиши реалистик бўёқларда тасвирланади. Бундай манзараларни шоир содда, равон услубда тасвирлаб, ўқувчида ўша замондаги уруш ҳақида аниқ тасаввур қолдиради. Бу эса ёзувчининг воқеаларни реал чизиқларда тасвирлаш учун интилганини кўрсатади. Шунингдек, Беҳзод билан Баҳром орасидаги уруш ҳам воқеликдагидай акс эттирилади:

Яшиндек яшнатиб чандон урарди,
Бериб рад бир-бирини ўткарурди.
Урарди бир-бирини наъра тортиб,
Қиличлар ўти кўзларни яшартиб⁴⁹.

Бунда урушдаги ҳолат, икки томоннинг ҳаракати, ҳатто қиличлардан чиққан оловлар кўзни қамаштирарли даражада экани акс эттирилади.

Шоир маҳорат билан ҳаёт картинасини чизади, унинг гўзаллигини табиат манзараси каби тасаввурда қолдиради. Масалан, Сарвосо билан Руҳафзо Гуландомнинг Баҳромга нисбатан кўнглини билиш ва розилигини олиш учун келганларида, Гуландомга ҳазил қилишади ва у ҳам ўз навбатида улғога жавоб қайтаради:

⁴⁸ Уша асар, 175—176, 181-бетлар.

⁴⁹ Уша асар, 72-бет.

Аё гул, берсангиз бизга суюнчи,
Келибмиз иккимиз сизга жавчи...
Гуландом ноз ила юзни ўгуруб,
Уёлиб ғамза бирла деди:— эй хўб...
Ман айдимки, булар кўргони келмиш,
Наки мандин савол сўргони келмиш.
Бу сўзларни дедюю тек турди,
Қўлига зулфини ўйнаб ўтурди⁵⁰.

Бу гўзал манзара кишида завқ уйғотади, ҳаёт манзарасининг нақадар таъсирчан эканлигини исботлайди. Достонда ишлатилган бадий тасвир, образли сўзлар шоирнинг савияси кенглигини, ҳар бир фикр, ҳар бир сўзни ўрнида ишлата оладиган санъаткор эканлигини кўрсатиб беради.

Чуқур маъноли ифодалар ва уларни тасвирлаш усули оддий халқ ҳаётини тинмай ўрганган ва ўша ҳаётда қайнаган донишманд сўзларининг ифодасидир. Унда табиат ҳодисалари таъсирчан ифода қилинганидай, инсоний муносабат ва алоқалар ҳам нафис акс эттирилади.

Инсонлар орасидаги муносабатлар табиат ҳодисаларига таққосланади:

Етиб мақсудига ул икки муштоқ,
Фалакни тоқини ғамдин қилиб тоқ⁵¹.

Бунда шоир икки ошиқ ва маъшуқанинг, бир-бирига интизор бўлиб, охирида висолга эришганини оригинал бадий образлар орқали ифодалаб, ҳатто бутун борлиқ ҳам ғамдан озод бўлди, деб муболаға қилади.

Достонда ижтимоий муҳит, халқнинг турмуши, орзу-умидлари, фаровон ҳаёт тўғрисидаги ўйлари, ҳақиқат ва адолат ҳақидаги тилақлари ўз ифодасини топгандир. Бу эса достон мазмуни халқчиллик руҳи билан суғорилганлигини кўрсатади. Унинг халқчиллик хусусиятларидан бири оддий халқ турмуши, турмуш эпизодларининг тасвирланишидир. Масалан, достонда бир ўринда:

«Ароға тушти дўстлуқ ҳам қудолиқ,
Худойим солмағай ҳаргиз жудолиқ»⁵²,

тарзда халқ орасида бир-бирига бўлган меҳр-муҳаббат ифодаланса; иккинчи бир жойда қизларнинг учрашуви, суҳбати: «қиқир-қиқир қулишарди парилар, хуморлардан чиқиб, ўйнаб гапуруб», деб қизларга хос шўх, ўйноқи ҳолат гавдалантирилади.

Маълумки, ўтмишда тўй куни куёв ва келин устидан сочқи ва танга сочиларди. Шу ҳаёт эпизодини шоир Баҳром ва Гуландом тўйида эслаб, шундай картинани чизади:

Сочиб йўлларга тилло тангаларни,
Қувонтуруб тамомий янгаларни.
Поёндозлар солиб янголари ҳам,
Олиб шаҳзодани бордилар ул дам⁵³.

⁵⁰ Уша асар, 191-бет.

⁵¹ Уша асар, 200-бет.

⁵² Уша асар, 205-бет.

⁵³ Уша асар, 198-бет.

Янга сўзининг ишлатилиши ҳам ўтмишдаги ўзбек халқининг этнографик одатини эслатади. Бу мисраларда шоир халқ турмуши ва одатини реал тасвирлаган.

Шунингдек, ўтмиш одатига кўра бирор яхшилик, қувончли хабар келтирган кишига суюнчи берилар ва шу билан қувонч ва миннатдорлик изҳор қилинар эди. Достонда ҳам худди шу халқ одати тасвирланади. Масалан, Чин шаҳрида Баҳромни бир неча вақт қидириб топиша олмайдилар. Охирида Шабранг топиб, подшо Фағфур ва Рум шоҳининг вазири Дастурга унинг дарагини айтади. Шунда:

Суюнчи берсангиз Баҳромни кўрдим,
Суюнгандин, шаҳо, сизга югурдим.
Чиқориб эгнидин кийгонларини,
Икиси берди Шабрангга борини⁵⁴.

Биз бундай тасвирларда дoston муаллифи ижтимоий муносабатларни, турмушдаги оддий воқеаларни тасвирлаб, асарнинг халқчиллигини оширганини кўрамиз.

Маълумки, мақол ҳар бир халқнинг ўз турмуш тажрибасидан келиб-чиқиб айтилган ва унинг фикр, мулоҳаза ва фалсафий қарашларини ифодалаган халқ оғзаки ижодидаги суюкли жанрлардан биридир.

Рус олими М. А. Рибников ўзининг рус халқ мақоллари ҳақида ёзган китобида уларга таъриф бериб шундай деган эди:

«Мақол жонли тилга киритилиб, равшанлиги, бадний образларда жонланган фикр қулайлиги ва хушоҳанглиги билан ажралиб туради. Мақол, бу маъноси ва шаклининг қимматига кўра бадний асардир. Мақол такомиллашган муҳокама, тугалланган фикрдир»⁵⁵.

Биз Сайқалий асарида ана шундай мақол, ҳикматли сўзлар, афористик сатрлар ишлатилганини кўрамиз.

Достон саҳифаларида кетма-кет учраб турадиган халқ ибораси, мақоллар усталик билан ўз ўрнида ишлатилади ва воқеа мазмунига сингдириб юборилади. Шоир табиат ва жамият ҳақидаги фикр ва мулоҳазаларини баён этар экан, уни халқ мақоллари, халқ таъбирлари билан ифодалайди. Масалан:

Айди шаҳзода: Бўлурмиш чунки бир кўрғон билиш,
Бул масалдур эл аросида: икки кўрғон таниш⁵⁶

каби сатрларда халқ мақоли ва масалларни ишлатади. «Бир йигитдур ким қошиқлик сув била ичса бўлур» каби сатрлар халқнинг: «бир қошиқ сув билан ичса бўлади» деган мақолининг дoston мазмунига сингдириб юборилганини кўрсатади.

Дастур ва Сайфур подшо Фағфур ҳузурига Гуландом учун совчи бўлиб борганида, шоҳ узатмай нима қилардик, дейиш ўрнига:

⁵⁴ Уша асар, 152-бет.

⁵⁵ М. А. Рибников, Русские пословицы и поговорки, М: Изд-во АН СССР, 1961, стр. 16—17.

⁵⁶ Сайқалий, Баҳром ва Гуландом, 131-бет.

Деди Фағфур:— бале, тайёр эрурмиз:
Фалохун тошидур ҳар сў тушар қиз⁵⁷,—

деб ўтмишдаги «қиз палақмон тоши» деган мақолни эслатиб, уни узатишга тайёр эканлигини билдиради. Шунингдек, «осмон баланду ер сахт» деб, «осмон узоқ, ер қаттиқ» деган халқ мақолини ишлатиб, маъшуқа азоб-уқубат чеккан ошиқнинг севгилисига етишуви ва унинг висолидан баҳраманд бўлуви ғоят оғир эканини ифодалайди. «Ки бил, ғам заҳрини тарёк эрур сабр», «ки ушшоқ аҳлини ошом эрур сабр», «сафарлар қариди, қайтиб сафар тут», «Ҳалво деган бирла бўлур оғзинг чучук», «мандин ўзга қиз қуруб-гуму агар олур бўлсанг», «тақдири азал», «Добон: ҳай, ҳай, ана майдон, ана жой», «эритиб тош юракларни навоси», «Бу суратни кўриб олдирди кўнгил», «учи йўқ, қуйруги йўқ тушти чўлга» каби халқ мақоллари, иборалари, ифодалаш йўсинлари дostonда кўплаб учрайди ва асарнинг асосий мазмунини бойитишга, халқчиллигини оширишга хизмат қилади.

Баъзи эпизодни тугаллашда ёки бошқа воқеани тасвирлашга ўтишда шоир ўзига хитоб қилиб, май ичиш, чанг, рубоб чалишга, ҳаёт лаззатидан завқланишга чақиради. Dostonда соз, куй, ашула, рақс эпизоди хилма-хил бўёқлар билан тасвирланиб ҳаёт нашидаси улуғланади: созни, куйни, умуман санъатни ман этган феодализм шароитида шоир созни, куйни улуғлайди, уни ҳунарларнинг ҳунари деб, мутаассиб руҳонийларнинг қарашларига зарба беради ва бутун соз хилларини санаб чиқади⁵⁸. Бу эса шоирнинг соз, куй ва умуман санъатга ҳурмат ва эҳтиром билан қараганини кўрсатади. Бунда биз унинг кенг халқ оммаси фикрини, қарашини акс эттирганини кўраимиз.

Dostonда халқ фикри, истаги, фаровон ҳаётга бўлган интилиши ифодаланар экан, ватанпарварлик ғоялари ҳам илгари сурилади. Шоир баъзан қаҳрамон тилидан, баъзан ўз тилидан ватанга бўлган меҳру муҳаббат, чексиз садоқат туйғуларини изҳор этади. Китобхонда ватанга севги, ҳурмат ҳиссини уйғотади.

Шоир дoston қаҳрамони Баҳромнинг муҳаббат йўлида чеккан дард-аламлари, азоб-уқубатлари, ички кечинмаларини ифода этар экан:

Эшитким, неча арз ила суханман,
Ғарибу бекасу дур аз ватан ман.
Ажаб ҳайрону саргардон эрурман,
Баёди рўй ул жонон эрурман⁵⁹

каби мисраларни ижод этади, ватандан жудо бўлиб, ёр куйида ёниб юрган ошиқнинг аҳволи орқали ўз ҳиссиётини мужассамлантиради. Ватан табиатидан, унинг роҳатидан бенасиб бўлиб яшаган ғариб кишиларнинг аҳволини, дард-аламларини ифодалайди. Шунингдек, ватан дарди билан азоб-уқубатда, хор-зорликда яшаган, оғир ҳаёт кечирган шоир ўзига шундай хитоб қилади:

⁵⁷ Уша асар, 205-бет.

⁵⁸ Уша асар, 161-бет.

⁵⁹ بحرَام و کلاندام , 68-бет.

Кел эмди Собирий, азми сафар қил,
Неча кун сайри тоғу баҳру бар қил.
Ватанининг кулфатин токай чекарсан?
Ютарсан табакай хуни жигарсан?⁶⁰

Бунда шоирнинг ўз ватани учун доимо қайғургани ва унинг истиқ-боли учун тинмай дард-алам чеккани кўриниб турибди.

Собир Сайқалий ўзининг «Баҳром ва Гуландом» дostonи билан прогрессив фикрларни илгари сурган, ўз халқининг, ватанининг тинч-осойишта яшашини хоҳлаган шоир эканини кўрсатди. Унинг бу асари кенг омма тушунадиган тилда ёзилган бўлиб, услуби равон, кишига ҳузур бахш этадиган халқчил асарлардан биридир. Шоир ўзининг бу асари билан ўз даврида ва ўзидан кейинги яшаган дoston мухлислари орасида машҳур бўлди ва уларнинг муҳаббатини ва ҳурматини қозонди.

«Баҳром ва Гуландом» дostonи халқ орасида машҳур бўлган ва кенг тарқалган асарлардан бўлиб, унинг турли вариантлари мавжуддир. «Баҳром ва Гуландом» дostonининг Сайқалий дostonига яқин турган икки нусхаси бор. Улардан бири халқ шоири Фозил Йўлдош ўғлининг «Баҳром ва Гуландом» дostonи бўлиб⁶¹, иккинчиси эса форс тилида наср ва назм билан ёзилган, 1901 йилда Ҳожа Сиддиқ Хўжандий томонидан Ҳиндистоннинг Лакнау шаҳрида нашр этилган нусхадир.

Фозил Йўлдош томонидан айтилган «Баҳром ва Гуландом» ҳам наср ва назмдан иборат бўлиб, Сайқалий дostonига мазмунан ниҳоятда яқиндир. Ҳар иккисида асосан бир хил эпизодлар тасвирланади. Айрим персонажларнинг исмлари бир-бирига мувофиқ келса ҳам баъзан фарқ қилади. Эпизодларда эса баъзан айрим кичик фарқлар учрайди. Баъзи салбий образларнинг кирдикорлари, золимлик, талончилик хислатлари мукамалроқ тасвирланади. Бу халқ дostonи Сайқалийнинг «Баҳром ва Гуландом» дostonи каби севги, муҳаббат, инсонни улуғлаш, шахснинг ҳуқуқини ҳимоя қилиш каби мотивларни олға суради. У ғоявий мазмун, сюжет, композиция жиҳатидан Сайқалий дostonига яқин туради.

Ёзма адабиёт ва унинг вакиллари халқ оғзаки ижодиёти чашмасидан баҳраманд бўлиб келганлар, унинг ғоявий мазмунидан, бадний образларидан илҳомланиб, халқ асарларидаги сюжет, композициялардан фойдаланган ҳолда ажойиб образлар яратиб, унга сайқал бериб, халқ юрагига ором бағишлаганлар. Халқ ижодиёти ҳам ўз навбатида ёзма адабиётнинг ютуқлари ҳисобига бойиб, тобора кенгайиб борган. Баъзан айрим халқ шоирлари ёзма адабиётда мавжуд бўлиб келган дostonларни куйлаб, ўзларининг ижодий маҳоратларини оширганлар. Улар бундай дostonларни саводли, ўқинишли кишилар орқали ўрганиб олиб, уни халқ орасида куйлаб келганлар. Шунингдек, халқ шоири Фозил Йўлдош ўғли фақат халқ дostonларинигина куйлаш билан чекланибгина қол-

⁶⁰ Уша асар, 19-бет.

⁶¹ «Баҳром ва Гуландом», айтувчи Фозил Йўлдош (нашрга тайёрловчи М. Муродов), Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1964.

май, ёзма адабиётда мавжуд бўлган «Баҳром ва Гуландом» каби дostonларни ҳам куйлаб келган.

Фозил Йўлдош ўгли томонидан куйланиб келинган «Баҳром ва Гуландом» дostonи чуқур оптимизм руҳи билан суғорилган бўлиб, ундаги ижобий қаҳрамонлар ўз мақсадлари — тилак ва орзулари йўлида кескин кураш олиб борадилар, оғир қийинчиликларни жасорат билан енгадилар.

Дoston сюжет, композиция ва ундаги мотивлар, образлар жиҳатидан Сайқалийнинг «Баҳром ва Гуландом»ини яққол эслатиб туради. Лекин бадий ифода, тасвирлаш йўсини жиҳатидан оригинал, ўзига хос хусусиятга эга бўлган, ўзининг ижобий, янада халқчил фазилатлари билан гўзал асардир.

Биз қуйида қисқача бўлса ҳам ҳар икки дostonнинг бир-бирдан фарқланиши, ўзига хос ижобий фазилати ҳақида фақат айрим эпизодлар мисолида бир-икки оғиз сўзлаш ниятидамиз. Ёзма адабиётдаги «Баҳром ва Гуландом» бошидан охиригача шеър билан маснавий тарзида ёзилган бўлса, халқ оғзаки ижодидаги «Баҳром ва Гуландом» наср ва назм билан айтилган.

Сайқалий асарида қаҳрамон Рум шоҳи деб айтилса, Фозил Йўлдош дostonида Рум шоҳи Хисрав деб, подшонинг номи конкретлаштирилади. Ёзма адабиётда Рум шоҳи «Одил, оқил, доно, хуштакаллум», қирқ ёшда фарзанд кўрди дейилса, халқ оғзаки ижодида шоҳнинг ёши элликдан ошганда ўғил кўрди, дейилади.

Сайқалий дostonида Баҳром ўқиб, билимли тирандоз бўлиб етишгач, 18 га кирганда отасининг рухсати билан овга кетади. Фозил Йўлдош дostonида эса, Баҳром ёшлигиданоқ «қушнинг кўзини урадиган мерган» бўлади, 9 ёшида «одамлар инонмай «уни ўн бешга» борди, дейди. Шунда у овга чиқади:

Ҳар далага энди тушиб кетади,
Алқор кийик кўрса қувиб ўтади.
Баҳром кўзлаганин қўймай отади.
Бошлаб овга чиққан эди бу Баҳром,
Жўралари бўлди кўп шоду ҳуррам⁶².

Овдан қайтгач, подшо эшитиб, кўнгли шод бўлади. Ёзма адабиётдаги дostonда Баҳром «мулла бўлди» деб, отаси бошига тож қўйиб «адолат қил, раиятпарвар бўлғил» дейилса, халқ оғзаки ижодидаги дostonда «менинг ўғлим овбоши отиб келди» деб, «онг гўштига» чулак қилиб беради. Баҳром иккинчи марта овга чиққанда йўлбарсга дуч келади. Ёзма адабиёт нусхасида халқ эртакларидаги каби Баҳром ўз атрофидагиларга «ўзини ман баҳодирман деганлар; бориб олсин бу шерни эмди якка; чу бўлғай эрлиги тахти фалакка; эшитиб барча одам бўлди хомуш; қилиб бир нечаси ақли фаромуш»⁶³ дейилса, оғзаки адабиётда Баҳром ёнидагиларга бундай шарт қўймайди ва уларни мулзам ҳам қилмайди. У:

Ушбу дамдан ўзга дамни дам деманг,
Мана йўлбарс дебон сира ғам еманг,

⁶² «Баҳром ва Гуландом», 14—15-бетлар.

⁶³ بحرَام و کلاندَام, 9-бет.

Бу Баҳромни йўлбарслардан кам деманг.
Душман кўрсам кесиб бағрин тузлайман,
Аслим шерман, ўзим йўлбарс излайман⁶⁴,—

деб ёнидаги сипоҳиларга далда беради. Ушбу эпизод ҳар икки вариантдан бутунлай ажралади. Бирида халқ эртақларидагидай бошқаларнинг ботирлигини синаш масаласи қўйилса, иккинчисида бу масала қўйилмай четлаб ўтилади. Биринчи дoston, яъни Сайқалининг «Баҳром ва Гуландом» асарида шер билан олишув саҳнаси ҳам, иккинчи дoston, яъни Фозил Йўлдош томонидан айтилган «Баҳром ва Гуландом» дostonидаги йўлбарс билан олишув саҳнаси ҳам турли ифодалар билан тақрибан бир тасвирланади:

Урубон наъра ул шоҳи диловар,
Тутиб ул шер аёғиндин саросар.
Угуруб бошидин бир неча навбат,
Ки тўлғоб ерга урди бо сиёсат.
Ки шаҳни зарбидин шер устихони,
Бўлбон майда-майда чиқти жони⁶⁵.

Биринчи дostonда Баҳром баҳодирлиги куйланса, шернинг суяклари майда-майда бўлганлиги айтилса, иккинчи дostonда бу картина шундай чизилади:

Икки оёғин ушлаб жуппак қиб тутди,
Қуйруғидан қўшиб ушлаб беркитди.
Ғайрат билан наъра тортиб Шобаҳром
Бошидан айлантириб ҳавога отди...
Қўринмай осмонда анча айланиб,
Қелиб тушди оғзини ерга урди.
Суяклари ушалиб энди кул бўлди⁶⁶.

Эпизоддаги воқеа асосан бир хил тасвирга эга. Лекин иккинчи мисолда халқ фантазияси таъсири яққол кўриниб турибди. Биринчи мисолда ерга урилиб устихони майда бўлган шер кўз ўнгимизда гавдаланса, иккинчисида паҳлавон зарбидан осмонга отилиб, кўринмай кетган, сўнгра ерга тушиб суяклари кулга айланган шер тасвирланади. Бу ҳар икки мисолда эпизод, воқеа бир хил бўлса ҳам тасвирий воситалар, бадий ифодалар турличадир. Бунда авторларнинг масалага ёндашуви, услуби, ифода йўсини хилма-хил экани кўриниб турибди.

Ҳар икки вариантда ҳам йўлбарс подшога тортиқ қилинади. Иккинчи дostonда Баҳром овдан қайтади. Бир неча кун хушвақтликдан кейин отасидан овга рухсат сўрайди. Отаси етти пушти тулпор ўтган отини эгарлатиб жўнатади. Биринчи дostonда Баҳром шерни ўлдиргач, оҳу кетидан қувиб кетади, иккинчисида эса учинчи марта овга чиққанда ҳечбир ов йўлиқмайди, охири маслаҳатлашиб, овсиз, қуруқ бориш уят, «ов боши қилиб бораёйик» деб беш-ўнтадан бўлиниб ов қидиришади, бир-биридан узоқлашишади. Баҳром ёлғиз ўзи «ўтдай туташиб, бедовга қамчи босганда, бир

⁶⁴ «Баҳром ва Гуландом», 18-бет.

⁶⁵ بحر ام و کلاندم , 9—10-бетлар.

⁶⁶ «Баҳром ва Гуландом», 19—20-бетлар.

кийик олдидан чиқиб қочади, уни қувиб кетади. Охири кийик тоғдаги гумбазга бориб йўқ бўлади. Бу орадаги манзара ҳар икки дostonда бир хил тасвирланади. Лекин биринчи дostonда ёши анчага бориб қолган Жаҳонгард — 110 ёшда дейилса, иккинчи нухада у Кўҳансол аталиб, ёши 750 да дейилади.

Биринчи дostonда Баҳром аввал гунбаз ичига кириб, заррин тахт устидаги қизни кўради, сўнг Жаҳонгардга йўлиқади.

Иккинчи дostonда аввал мўйсафид Кўҳансолни кўради, суҳбатлашиб, бир-бирига бошидан кечирган саргузаштларини айтишишади. Бундаги суҳбат бошқа кўпгина халқ дostonларида учрайдиган такрорий услубда айтилади. Кўҳансол:

Жамолинг ўхшайди осмонда ойга,
Қошинг келишибди қўлингда ёйга.
Жасадинг ўхшайди бўз қарчиғайга
Парвоз қилиб болам қайдан келасан?⁶⁷

деса, Баҳром:

Баҳорда очилган боғнинг гулиман,
Чаманнинг сайраган мен булбулиман.
Отам ҳам энамнинг жони дилиман,
Рум элида Хисрав шохнинг улиман,
Насиб тортиб бу ерларда юрибман⁶⁸,—

деб жавоб беради. Бундаги содда, равон сатрлар, халқ ифодалари бошқа халқ дostonларидаги каби жаранглаб турибди. Биринчи дostonда эса, Сайқалий ифодаси, услуби, юрак садоси жаранглайди. Шоир унда Жаҳонгард ва Баҳром суҳбатини тасвирлашда ғазал, мухаммас жанридан усталик билан фойдаланган.

Агар иккинчи дostonда:

Гуландомдай қизни кўрдим,
Мен ҳам унга ишқим тушиб,
Неча вақтлар унда ётдим⁶⁹,—

дейилса, биринчи дostonда бу ҳол шундай ифодаланади:

Муҳаббат чақмоғи анда чақилди,
Юракда оташи ишқи ёқилди⁷⁰.

Иккинчи дostonда кўпинча оддий турмуш воқеалари наср билан ифодаланиб, кишилар орасидаги суҳбат, айтишув, йўл манзараси, жанг майдонидаги кураш, умуман образларнинг ички ҳиссиёти, кечинмалари, ҳаяжонли воқеа ва ҳодисалар шеър билан айтилади ва тингловчида шавқ ва мароқ уйғотишга интилинади.

Биринчи дostonда Сайфур яшайдиган жой — чорбоғ дейилса, иккинчи вариантда Гулистон юрти деб аталади. Биринчи дostonда Сарвосо дояси Баҳром олдига дастурхон ёзса, иккинчисида учтўрт канизак дастурхон ёзади.

⁶⁷ «Баҳром ва Гуландом», 37-бет.

⁶⁸ Уша асар, 38-бет.

⁶⁹ Уша асар, 32-бет.

⁷⁰ Са й қ а л и й, Баҳром ва Гуландом, 40-бет.

Биринчи дostonда овқат тугагач, дoя бу неъматни Сайфурнинг синглиси Сарвосо юборганини сўзлайди ва унинг номидан тезроқ жўнашини сўрайди:

Мабода келсалар ул олти аждар
Ки хира бўлмагай бу шамъи анвар.
Ки зеро одами бирлан паризод,
Билурмизки кам-кам улфат бўлганин ёд⁷¹.

Иккинчи дostonда эса, икки-уч канизак меҳмон қилади, «Овқатланиб бўлса, энди жўнасин» дейди. Баҳром: «Биз индамасак, бизга ким индайди»,— дейди. Ичкаридан майин товуш чиқади:

Бу шаҳарни билсанг жинлар шаҳари,
Бу шаҳарга тўлган жин билан пари.
Йўлиқса одамга тегар асари,
Одамзодман феъли тўғри келмайди⁷².

Ҳар икки дostonдаги мазмун бир хил, фикрни англатиш йўли ҳар хил. Сайқалий вариантыда Сайфур синглиси Сарвосо тилга олинмай, фақат ичкаридан майин товуш чиқди, дейилади. Баҳром ҳар икки дostonда ҳам ноҳақ ҳужумга, одамнинг ҳақ-ҳуқуқини топташга, шахс эркинлигини поймол қилишга қарши курашади. Биринчи дostonда Баҳром:

Манам андоқ забун одам эмасман,
Агар минг бўлса Сайфур ғам эмасман⁷³,—

деса, Фозил Йўлдош дostonида Баҳром Сайфур синглисининг таклифига шундай жавоб беради:

Шу аждаҳо зўрни излаб келаман,
Ким бўлса майдонда туриш бераман...
Бурун кетсам, энди сира кетмайман,
Аканг билан бир тепишмай ўтмайман⁷⁴.

Ҳар икки дostonда ҳам Баҳром баҳодирлиги, зулмга, ҳақсизликка қарши курашуви ёрқин бўёқларда чизилади. Биринчи дostonда Баҳром «ерга урадиган даражадаги одам эмасман» desa, иккинчи вариантда халқ ибораси билан «аканг билан бир тепишмай кетмайман», деб ўзига ишонган қатъий бир сўзли йигит портрети яққол гавдалантирилади. Бу ибора оддий халқ орасида ишлатиладиган, аниқ, равшан тасаввур қолдирадиган жумладир. Бунда қаҳрамоннинг ўз йўлидаги ғовларни бартараф қилиб, мақсадга интиладиган жасорат эгаси эканлиги кўрсатилади.

Сайқалийнинг «Баҳром ва Гуландом» дostonида Беҳзод талон-торожга ўчлиги, Гуландом баҳонаси билан Чин шаҳрини талаш учун келганлиги мавҳумроқ ифодаланса, Фозил Йўлдош айтган «Баҳром ва Гуландом» дostonида, Беҳзод золимлиги, манфатпарастлиги, юртга жафокорлиги унинг Фағфурга ёзган номасида фош қилинади:

⁷¹ Уша асар, 43-бет.

⁷² «Баҳром ва Гуландом», 29-бет.

⁷³ بحر ام و کلاندام, 23-бет.

⁷⁴ «Баҳром ва Гуландом», 52-бет.

Мен ҳам бунга золимлигим билдирай
Сўз сўзласам айтганимга кўндирай...
Чиндайн мулкни вайрон қиларман,
Гуландом қизини тортиб оларман⁷⁵.

Биринчи дostonга нисбатан бунда воқеага аниқлик киритилиб, Беҳзод образи конкрет бўёқлар орқали гавдалантирилган.

Биринчи дostonда Гуландом билан Баҳром орасида анчагина хат, ғазал, мухаммас, айтишувлар бўлиб, уларда Гуландом Баҳромнинг ақл ва фаросати, дунёқараши, бадий диди қай даражада эканлигини, фикри қанчалик тўғри эканлигини билган бўлса, иккинчи дostonда бир марта хат ёзишганидаёқ Баҳромнинг донолигини билиб тасанно ўқийди: «Бу намадпўш жуда бало, ўзгалардан ақли зиёд, доно», деб кулиб ўйнаб, анча чақ-чақлар қилди⁷⁶.

Биринчи дostonда чўл, биёбон ва унда ҳориб, чарчаб юришлар кўп тасвирланмайди, тасвирланса ҳам керакли жойда ғоят қисқа берилади. Иккинчи дostonда эса, йўл тортган қаҳрамон ёки уни қидириб чиққан кишилар юрган чўл, биёбон, унда кетиб бораётган персонажларнинг хатти-ҳаракати, кайфияти, интилиши атрофлича тасвирланади⁷⁷.

Ҳар икки дostonда бадий ифода, турлича бўлса ҳам маъноси бир хил бўлган воқеа ва ҳодисалар шу тарзда кўпгинадир.

Бошқа эпизод, воқеаларда ҳам айрим кичик деталлар, лавҳалар бир хил, баъзан олдинма-кейин тасвирланади. Ёки Фағфур тилидан: «қиз палақмон тошидир» дейилган бўлса, иккинчи вариантда, Гуландом тилидан: «Қиз бола деганинг палақмон тоши» деган тарзда ишлатилади. Баъзан айрим деталь лавҳаларга аниқлик, равшанлик киритилади. Масалан, дoston охирида қаҳрамонлар мурод-мақсадига эришгач, Фағфур билан Сарвосо никоҳ қилинади, биринчи дostonда бунинг сабаби кўрсатилмайди. Лекин иккинчи дostonда эса, бунинг сабаби аниқлаб ўтилади. Гуландом совчиларга шундай шарт қўяди: «...менинг энам ёшлигимда ўлиб кетган, отам мени андиша қилиб, шундан бери уйланмай юрган менинг сўзимни Сайфурга айтинглар. Сайфурнинг синглиси бор, шу синглисини отамга берсин, мен кетган сўнг отамнинг ёлғиз боши қолмасин, Сайфур билан отам қадрдон бўлсин, бир-бирига мудо қатнашиб турсин»⁷⁸.

Шундай қилиб, юқоридаги мисолларда биз Фозил Йўлдош ўғли томонидан айтилган «Баҳром ва Гуландом» дostonи асосан Собир Сайқалийнинг «Баҳром ва Гуландом» дostonига мазмунан ниҳоят яқин бўлиб, ҳар иккисида ҳам бир хил воқеа тасвирланганлигини кўраимиз. Баҳром, Гуландом, Сайфур, Руҳафзо, Фағфур, Дастур каби асардаги асосий образларнинг исмлари бир хил ёки бир-бирига мувофиқ келади. Айрим персонажларнинг исмларигина баъзан фарқланади. Масалан, биринчисида дев Афруъ дейилса, ик-

⁷⁵ Уша асар, 81—82-бетлар.

⁷⁶ Уша асар, 90-бет.

⁷⁷ Уша асар, 28—36, 94—97-бетлар.

⁷⁸ Уша асар, 125-бет.

кинчисида Акрат дев дейилади. Фағфур вазири Ганжур исми эса тилга ҳам олинмайди.

Фозил Йўлдош томонидан айtilган «Баҳром ва Гуландом» достони ўзига хос хусусиятлари, гўзал фазилатлари, оптимистик руҳи, қаҳрамонларининг аниқ мақсади, орзу йўлида астойдил ҳаракатлари мардонавор курашлари билан Сайқалийнинг «Баҳром ва Гуландом» достонини эслатиб туради. Шу билан бирга бу достон ўз услуби, айтилиш йўсини, содда халқ тили билан ифодаланиши, халқ достонларидаги традицион ўхшатиш, муболага, бадий тасвирий воситаларни ўринли, таъсирчан қилиб ишлатилиши билан мустақил, оригинал достон эканлиги билиниб туради. Бу достон ўзининг таъсирчанлиги, жозибаси билан гўзал фазилатларни ўзда тўплаган асардир.

Фозил Йўлдош ўғлининг «Баҳром ва Гуландом» достони сюжет линиясининг Сайқалий достонидаги воқеалар тараққиётига нисбатан ўхшашлиги, шоирнинг ёзма адабиётдан ўрганганлиги ва тўғрироғи ундаги воқеа, сюжет, композицион қурилишни атрофлича билиб, ўзлаштирилиб, ўзининг савияси билан уни қайтадан ижод этганлигини ва шу билан мустақил, оригинал асар яратганлигини кўрсатади.

Бу ҳол ёзма адабиёт вакиллари ўз навбатида халқ оғзаки ижодиётдан фойдаланиб, ундаги асарларнинг сюжет, образ ва мотивларини ўз асарларида жонлантириб, унга гўзаллик, зиё бахш этган бўлсалар, халқ достончилари ҳам ўз навбатида ёзма адабиётдан ва ундаги эпик асарлардан фойдаланиб, халқ манфаати учун жонини фидо этувчи қаҳрамонларнинг образини яратганлар ва уларни халқ орасида айтиб юрганлар, деган фикрни исботлайди.

Халқ шоири Фозил Йўлдош томонидан айtilган бу достонда ҳам Сайқалийнинг «Баҳром ва Гуландом»идаги каби маълум даражадаги чекланишлар, айрим диний эътиқодлар ўз аксини топган. Лекин шунга қарамай, бу достон ўзининг гоёвий ва бадий кучи жиҳатидан ўзбек халқ достонларининг намуналаридан биридир.

«Баҳром ва Гуландом» достонининг яна бошқа бир варианты — форс тилида наср, назм аралаш ҳолда ёзилган ва 1901 йилда Ҳожи Сиддиқий Хўжандий томонидан Ҳиндистондаги Лакнау шаҳрида нашр этилган нусхадир. Бу достон ўз сюжети, композицион қурилиши билан Сайқалий достонига яқин бўлиб, мазмун жиҳатидан кўп фарқ қилмайди. Унда фақат Баҳром ва Гуландом орасидаги ёзишмалар назм билан берилган. Балки бу нусха Сайқалий достонининг бирмунча ўзгартирилган таржимасидир. Ҳожа Сиддиқий Сайқалий достонига ижодий равишда ёндашиб, насрий таржима қилиб, оммага тақдим этгандир. Ҳар ҳолда муаллифнинг бу иштилиши унинг халқ орасида «Баҳром ва Гуландом» достонини тарқатиш, маърифий ва эстетик завқ уйғотиш учун ҳаракат қилганини кўрсатади. Шу билан бирга, ўзбек халқи орасида машҳур бўлган «Баҳром ва Гуландом» достонини форс тилида кенгроқ тарқалиши учун хизмат қилганини билдиради.

Собир Сайқалий ижодида салмоқли ўрин тутган «Баҳром ва Гуландом» дostonи ўзининг ғоявий-бадий йўналиши билан шоир ижодидагина эмас, балки XVIII аср адабиёти тарихида ҳам ўзига муносиб ўрин эгаллади. Достон турли котиблар томонидан қайта-қайта кўчирилди. XIX аср охири ва XX аср бошларида эса Тошкент, Бухоро шаҳарларида, шунингдек, Қозонда бир неча бор нашр этилди.

ЎзССР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида «Баҳром ва Гуландом» дostonининг бир неча нусхаси бор. 3430, 5030, 8705 — сонли инвентарь қўлёзмалар турли даврларда кўчирилган. Шунингдек, Ўзбекистон Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейи фондида 1906 йилда Бухоро шаҳрида Эшон хўжа Бухорий томонидан нашр этилган 308-инвентарь тошбосма, Қозон шаҳрида нашр этилган босма китоблар бор. Биз юқорида бу қўлёзмалар ва нашрлар бирмунча хато ва камчиликлардан ҳоли эмаслигини айтган эдик.

Биз хоҳ тошбосма нашрида, хоҳ 1960 йилдаги нашрда йўл қўйилган камчиликлар, ёки араб алифбосидан рус графикаси асосидаги алифбога айрим сўзларни кўчиришдаги камчиликлар, ёки тушириб қолдирилган бир қатор воқеа, лавҳа, эпизодлар, айрим мисралар тўғрисида сўзлашни лозим топмадик.

Озод, ҳур севгини тараннум этган Собир Сайқалий ўзининг «Баҳром ва Гуландом» дostonи билан XVIII асрда яшаб ижод этган халқчил, ватанпарвар шоир сифатида майдонга чиқди. Унинг асарида айрим чекланишларни кўрамиз.

Лекин бунга қарамай, шоир монументал асари «Баҳром ва Гуландом»да ҳаёт ва шахс ҳақидаги идеалларни, ўз тасавурида мужассамлантирган идеал қаҳрамонларини кўтаринки руҳ билан куйлайди. Муаллиф бунда Баҳром ҳақидаги афсоналардан юз ўгирмаган ҳолда, унинг бошидан кечирган саргузаштларини ва у билан боғлиқ бўлган воқеаларни оптимистик руҳда тараннум этиб, реал ҳаёт фониди тўғри ҳал қилади.

Сайқалийнинг «Баҳром ва Гуландом» дostonи мазмун ва бадий жиҳатдан пухта ишланган асар бўлиб, XVIII асрнинг гўзал обидаларидан бирidir. Халқ афсоналарига яқин турган «Баҳром ва Гуландом» дostonи ўзининг халқчил ғояларни илгари суриши, халқнинг орзу-истакларини тараннум этиши, севги, қаҳрамонлик мотивларини улуғлаши билан халқ юрагидан чуқур жой олди. Шунинг учун ҳам халқ китобига айланиб, халқимиз бадий меросининг ноёб асарларидан бири бўлиб қолди.

«ҲАФТ ГУЛШАН» ДОСТОНИДА СЕВГИ, АДОЛАТ, САХОВАТ ТАРОНАСИ

Маълумки, ҳаётни бадий акс эттириш қарама-қаршиликдан иборатдир. Ёзувчининг ижодий жараёнида икки куч — объектив, субъектив ҳолат курашади. Агар асарда объектив оқим устунлик қилса, у реалистик асар сифатида қабул қилинади. Агар унда субъектив бошланғич устунлик қилса уни романтик асар дейилади. Бадий тафаккурнинг реалистик, романтик типлари бадий билиш жараёнининг туб моҳияти икки томонни гавдалантиради. Шунинг учун адабиётда уларни мусаффо ҳолда учратиш мумкин эмас. Романтик кайфиятли ёзувчи воқеликдан алоқасини узган ҳолда унинг бирор томонини тасвирламай тура олмайди. Шунингдек, объектив реалист ёзувчи дунёга лоқайд муносабатда бўлолмайди. Бунинг ёрқин мисолини «Ҳафт гулшан» асарида кўриш мумкин.

XIX асрда ўзбек ёзма адабиётида эпик шеърят XVII—XVIII асрлардаги каби ўзига хос хусусиятларга эга бўлган йўлда ривожланиб борди. Шу билан бирга, у халқ ҳаётини кенгроқ акс эттириб, халқчиллик ғояларини янада тўқисроқ қамраб олишга интилди. Олдинги дostonларда адолат, аҳиллик, дўстлик, инсон эркинлиги куйланди. Бу халқчиллик ғоялари XIX асрнинг биринчи ярмида яратилган Нодирнинг «Ҳафт гулшан» дostonида ҳам фантастик ёки реал воқеалар фонида тасвирланиб, янада ёрқинроқ ифодаланди. Бу дostonларда ўтмишда яратилган эпик шеърятнинг ўзига хос хусусиятлари ўзининг қонуний тадрижий давомини топди. Улардаги сюжет ва воқеалар фольклор асарларидан олинди ҳамда унинг фантазиясидан озиқланиб яратилди.

Нодирнинг «Ҳафт гулшан» («Етти гулшан»)и ўзининг тузилиши, тил хусусиятлари, сюжетининг халқ оғзаки ижодидаги сюжетларга яқин туриши, халқнинг орзу-истакларини акс эттириши жиҳатидан эътиборга сазовор дostonлардандир. Дидактик-таълимий аҳамиятга эга бўлган бу афсоналар тўплами садоқат, инсонпарварлик, адолат каби энг яхши олижаноб фазилатларни куйлайди. Шунинг учун ҳам ўтган асрдан бери халқ орасида севиб ўқилиб келади.

«Ҳафт гулшан» достонининг икки қўлёзма нусхаси (инв. № 1801, 10114) Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланади. Унинг тавсифи филология фанлари доктори А. П. Қаюмовнинг «Қўқон адабий муҳити»¹ асарида муфассал баён этилган. Шунингдек, бу китоб 1910 йилда Тошкент шаҳрида тошбосма усулида ҳам чоп қилинган. Бундан ташқари, «Ҳафт гулшан» асарининг икки ҳикояси қисқартирилган ҳолда 1945 йилда «Ўзбек адабиёт тарихи» хрестоматиясида² ва бир ҳикояси 1959 йилда «Ўзбек адабиёти» хрестоматиясида³ нашр этилган. 1961 йилда эса «Ҳафт гулшан» асари А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти томонидан Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланаётган 1801 қўлёзма нусха асосида нашр этилди⁴.

XIX асрнинг биринчи ярмида Қўқон шаҳрида яшаб ижод этган, ўз даврининг таниқли шоир ва олимларидан бўлган Нодирнинг ҳаёти ҳақида биринчи бор «Мажмуатуш шуаро» ва унинг ўз асари «Ҳафт гулшан»нинг кириш қисмида қисқача маълумот берилган. Фазлий «Мажмуатуш шуаро» китобида Нодирнинг камолга етган шоир, олим киши бўлиб, етмиш ёшга борган бўлса ҳам чиройли шеърлар ёза олишини, Қўқоннинг номдор кишиларидан эканлигини сўзлайди⁵.

Нодир ва унинг «Ҳафт гулшан» асари ҳақида адабиётшунос олим Азиз Қаюмов «Қўқон адабий муҳити»⁶ китобида бир қатор қимматли фикрлар айтган бўлса, ёш олима Т. Гафуржонова «Нодир ва унинг «Ҳафт гулшан» достони темасида диссертация ёзиб, Нодир ижодига юқори баҳо берди⁷.

А. Қаюмов «Нодирнинг «Ҳафт гулшан» асарини XIX аср биринчи ярмида Қўқон адабий муҳитидаги кўзга кўринган воқеа ҳамда ўзбек адабиёти тарихига қўшилган бир ҳисса деб қараш кераклигини⁸», ўринли қайд этади.

Ҳақиқатан, Нодирнинг бизгача етиб келган «Ҳафт гулшан» асари унинг ўз давридаги воқеликларни чуқур мушоҳада қилиб, адолатсизликни кўриб, уни йўқотиш ва мамлакатда осойишталик ўрнатиш учун халқпарварлик, меҳр ва муҳаббат, адолат ва мурувват каби ғояларни тарғиб қилиш учун интилганини кўрсатади. Шоир бу афсоналар тўплами билан жамиятдаги ҳукмрон табақалар орасида одоб, кишиларга ҳурмат, мурувват ва саховат каби фазилатларни тавсия этади.

¹ А. Қаюмов, Қўқон адабий муҳити (XVIII—XIX асрлар), Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1961.

² «Ўзбек адабиёти тарихи» хрестоматияси, Тошкент, 1945, 253—288-бетлар.

³ «Ўзбек адабиёти» хрестоматияси, Тошкент, 1959, 579—587-бетлар.

⁴ Нодир, Ҳафт гулшан, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1961.

⁵ *مجموعت الشّع* («Мажмуатуш шуаро»), Тошкент, В. М. Ильин тошбосмаси, 1900, 7-бет. ЎзССР Фанлар академиясининг Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейи фонди, инв. № 3.

⁶ А. Қаюмов, Қўқон адабий муҳити, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1961.

⁷ Т. Гафурджанова, Нодир и его поэма «Ҳафт гулшан», канд. дисс., Ташкент, 1965, ее же автореферат канд. дисс., Ташкент, 1965.

⁸ А. Қаюмов, Қўқон адабий муҳити, 1961.

«Хафт гулшан» асари XIX асрнинг биринчи ярмида уч хонлик орасида ҳокимиятни қўлда сақлаш ва устунлик қилиш учун шиддатли жанглар бораётган даврда яратилган. Масалан, Хўжанд, Уратепа, Жиззах каби шаҳарлар кетма-кет таланар эди. Бунинг устига Қўқон хонлигининг ўзида феодаллар орасида хонлик учун талашув, ҳукмронликни қўлга олиш учун доимо ўзаро жанжаллар бўлиб турар эди. Бир ердан иккинчи ерга, ундан учинчи жойга лашкар тортишлар, шаҳар, қишлоқларни хароб қилишлар мамлакат экономикасига салбий таъсир қилмай қолмас эди.

Мамлакатдаги бу феодал тарқоқлик, ўзаро низолар меҳнаткаш халқнинг тинчасини тобора қуритиб, уларнинг оғир шароитда кун кечиришларига сабаб бўлар эди. Бу уруш-талашларни ўз кўзи билан кўрган, уларга объектив равишда баҳо берган тарихчи олим Ҳакимхон Маъсумхон ўғли ўзининг «Мунтахаббут-таворих» асарида ўша замонда «одил» деб мақталган Амир Умархоннинг ҳижрий 1235 (милодий 1820) йилда Уратепага қилган юриши ва деҳқонларнинг етиштирган галласига беиболик билан ўт қўйганлиги ҳақида шундай деб ёзган эди:

«...эртаси кўчиб Уратепа устидаги тоғ тарафига ўтиб тушти. Буғдой ва арпалар пишиб ҳамма тайёр экан. Баякбор фармони олий судур бўлдимки: ўт қўйсинлар. Тамоми... лашкар тўрт жиҳатдан ўт ёқтилар. Тамоми буғдой ва арпа ва зироат ва дарахтлар хўл, қуруқ андоқ куйдиким, тамоми оламни ўт олди. Ҳеч барг ва дарахт қолмади, кууб кул бўлди»⁹. Бундай аҳвол мамлакатда тез-тез рўй бериб турган.

Бу аҳволни ўз кўзи билан кўрган Нодир тинчлик, аҳиллик туфайли мамлакатда ободонлик ва фаровонлик ўрнатилишини орзу қиларди. Шу ниятда, у халқнинг орзу-умидларини тарғиб қилувчи асар ёзишни ўйлаб юрган. Қўқон хони Умархон вафот этгач, тахтга унинг ўғли Муҳаммадалихон ўтиради, мамлакатда ўзаро низолар жуда авж олиб кетади. Шоир бундай келишмовчиликлардан ташвишланган хоннинг снаси Моҳлар ойимга — Нодирага тасалли бериш ва шу йўл билан ҳукмдорларга насихат қилиш учун асар ёзишга жазм этади.

Чунки, Муҳаммадалихон ўз ҳукмронлиги даврида феодал интригаси орасида ўралашиб қолди. Шу туфайли илгаридан саройда ишлаб келган амалдорлардан баъзиларини тез-тез қатл этар ва айримларини ншдан четлаштираар эди.

Муҳаммадалихоннинг зулми ва хотин-қизларни зўрлаб саройга олиб келиниши каби номуссизлик, ҳаёсизликнинг авж олдирилиши, эксплуатациянинг зўрайиши халқнинг ғазаб тугёнини қўзғатиб юборади. Хонларнинг шафқатсиз зулми қонуний ҳамда қонунсиз солиқларнинг муттасил ўсиб бориши, амалдорларнинг ўзбошимчалиги, бекларнинг разилона қилмишлари эзилган халқнинг оммавий қўзғолонлар кўтаришига олиб келарди.

⁹ Ҳакимхон Маъсумхон ўғли, Мунтахаббут-таворих, ЎзССР ФАШИ, Қўлёзма, инв. № 594, в. 294 а, б.

Ана шундай фожнона аҳволдан мутаассир бўлган ва мамлакат тинчлигини ўйлаган Моҳлар ойим — Нодира ўз атрофига бирмунча маданият ва адабиёт аҳллари тўплаб, юрт ободонлигини яхшилаш ва маданий ишларни ривожлантириш учун бир қатор тадбирларни амалга оширишга интилади. Қарвон саройлар, мадрасалар бино қилади. Нодиранинг бундай олижаноб ишларини:

Солиб бир мадраса ул моҳи офоқ,
Бошини кўкка еткурган икки тоқ.
Аниқ ҳар кунгири боргон фалакка,
Бўлубон ошён фавжи малакка¹⁰,—

деб олқишлаган Нодир унга бағишлаб «Ҳафт гулшан» достонини ёзади. Достоннинг охирида шоир бу китобни 1824—1825 йилларда ёзганини баён этади.

«Ҳафт гулшан» асари ўтмишдаги адабий анъанага кўра ҳамд, наът ва чаҳор ёр таърифи билан бошланади. Ундан сўнг шоир ўзи ҳақида сўзлаб, муҳтожликда қийналиб яшаганини айтади. Нодир ўз достонининг кириш қисмида «аҳли суҳан ҳолидан огоҳ бўлган», «Саховатда тенги йўқ», «карам қилувчи» олижаноб инсон образини тараннум этади. Табиийки, бу образ энг яхши инсоний фазилатларни куйловчи шоира, нозик қалб эгаси Нодира эди. Шоир Нодиранинг гўзал образини чизишга ва уни ўз замонининг ақлли, доно, етук давлат арбоби, маданиятнинг ривожланишига катта ҳисса қўшган, адолат ва меҳру шафқат учун интилган олижаноб бир сиймо сифатида гавдалантиришга ҳаракат қилади. Достоннинг кириш қисмида, шоир Моҳлар ойимни, хоннинг онаси, «улуғ зот», шаҳаншоҳлар авлодига мансуб бўлган сиймо сифатида таърифламайди. Балки уни донишманд, ғарибларнинг ғамхўри, шафқатли ва меҳрибон бир аёл сифатида тасвирлайди.

Асарининг Нодирага бағишланиши унинг ўз замонида катта ҳурматга эга эканини, ҳатто давлатни идора қилиб турган ўғли Муҳаммадалихондан ҳам катта обрў қозонганини кўрсатади. Унинг мамлакатни идора қилиш, ижтимоий-иқтисодий, маданий ишларни бошқариш, мадраса, мактаб, қарвон саройлар бино қилиш каби ишларда катта роль ўйнагани, мамлакат ободонлигини ва маданиятини ривожлантиришда ўзига яраша муносиб ўрин эгаллаганини кўрсатади. Феодал зодагонлар орасида ўзаро низолар авж олган шароитда Нодирадай истеъдодли шоирага асар бағишлаш, уни мадҳ этиш илғор тенденцияни ифодаловчи, ўз замонасига нисбатан прогрессив бир воқеа эди. Бу эса қоронғилик салтанатида инсонпарварлик, адолат учун интилган, хотин-қизларнинг ҳақ-ҳуқуқини, эркини куйлашга азм қилган ҳассос шоиранинг хатти-ҳаракатини, давлатни идора қилиш ишларида эркин ҳаракат қилишга интилган донишманд аёлнинг фикрларини қувватлаш эди.

Шоир Нодиранинг ақл ва тадбир билан иш кўришини шундай таърифлайди:

¹⁰ Нодир, Ҳафт гулшан, ЎзССР Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, Қўлёзма, инв. № 1801, в. 7 б (Бундан кейинги мисоллар шу қўлёзмадан олинди).

Ҳама бошдин оёғи эрди идрок,
Жаҳон ичра анингдек келмагай пок
Агар ҳар ишни ул этса ирода,
Қарам бобида юз эрдин зиёда¹¹.

Бу мисраларда биз Нодиранинг зеҳн ва идрок эгаси, ўз замонининг етук сиймоси, ҳар қандай мушкул ишларни ҳал эта олувчи иродали, меҳрибон шахс эканини кўраимиз. Шоир Нодири образида халқ ва унинг фаровон ҳаёти учун интилувчи аёл ҳукмдорни кўради. Бу эса шоирнинг халқчил ғояларни ва фикрларни илгари сурганини ва ҳукмдор Нодири каби халқ манфаатини кўзловчи донишманд бўлиши кераклигини орзу қилади. Шоир фақат давлат арбоби, камолатга эришган етук шоира сиймосини улуғлабгина қолмайди. Балки у ислом дини ва унинг пешволари реакция руҳонийлар, шайхлар, уламолар томонидан хўрланган, жамият ҳаётида камситилган, таҳқирланган «Ноқисил ақл» деб ҳуқуқлари поймол этилган хотин-қизларни юксак дид, ақлда эркаклардан ҳам юқори эканликларини таърифлайди. У Нодиранинг ҳамсуҳбат, ҳамфикрлари назокатдагина эмас, балки илмда жамиятдаги худбин, бепаросат феодал, амир, беклардан юз марта юқори эканликларини ифтихор билан куйлади. Хуштаъб, ўткир фаҳмга эга бўлган Нодиранинг ҳамсуҳбатларини шундай таърифлади:

Ҳама фаҳму фаросат ичра якраг...
Бари Зебуннисодек эрди шоир,
Бари Марям каби зухд ичра моҳир,
Барининг фаҳми бир-бирдин фузунроқ,
Барининг илми бир-бирдин узунроқ¹².

Бунда биз шоир томонидан хотин-қизларнинг асрлар бўйи куйлаиб келинган гўзаллиги ўрнига уларнинг умумбашарий аҳамиятга эга бўлган ақл-идроки ва ижобий фазилатларини олқишланганини кўраимиз. Нодир шариат пешволари томонидан ҳуқуқлари чеклаб қўйилган, жамиятда тўрт девор орасида чўри сифатида сақланиб, инсоний ҳуқуқлардан маҳрум этилган аёлларнинг давлат ишларини бошқаришгача қодир эканликларини уқтиради. Шоир ўзининг бу фикрлари билан хотин-қизларга паст назар билан қараган, уларни жамият ҳаётидаги аҳамиятини инкор этган, шариат раҳнамоларининг қарашларига зарба беради. Бу феодализм истибдоди остида илгарига қўйилган қадам эди.

Нодир «Ҳафт гулшан» асарининг кириш қисмидан кейин «гулшанлар»га кириш олдидан, яъни ҳикояларни назм қилишга бошламасдан илгари, Моҳлар ойим мадҳини давом эттириб шундай дейди:

«Бул вофирул илхос... Ҳазрат ойимнинг кўнгуллари кўзгуси ғуборини кўтармоққа етти гулшан бино қилибдурким, фусул арбаа анда мусовийдур»¹³.

¹¹ Уша қўлёзма, в. 4 б.

¹² Уша жойда.

¹³ Уша қўлёзма, в. 8 б.

«Ҳафт гулшан» асосан еттита катта ва кичик дostonлардан иборатдир. Бу «...dostonлар ўзининг тузилиши, сюжет характери билан кўпроқ шеърий йўл билан ёзилган ҳикоялар ёки эртакларга ўхшаб кетади»¹⁴.

Асар яхшиликнинг ёмонлик устидан, ёруғликнинг қоронғилик устидан ғалаба қозониши, адолатнинг ҳақсизлик устидан тантана қилиши билан тамомланади. Dostonларда инсонпарварлик, адолат, меҳру шафқат ҳақидаги фикрлар кенг тарғиб қилинади. Уларда ҳаётга муҳаббат, инсонлар орасидаги бир-бирига ҳурмат, тинчлик, осойишталик учун кураш ғоялари мадҳ этилади.

Нодир dostonларга киришмасдан илгари Нодира «кўнгли кўзгуси ғуборини кўтармоқ» учун икки кичик ҳикоя назм қилади. Биринчи ҳикояда кишининг номи абадий қолиши учун улуғ обида яратиш зарурлиги ҳақида сўз боради. Ҳикоячининг хулосаси сифатида шоир Нодирага қарата шундай дейди:

На абётки эрди етти гулшан,
Гуҳар янглиғ латофат ичра равшан.
Очилғон ҳар бирида лола у гул,
Муанбар атрила райҳону сулбул.
Суйи эрур анинг ҳикмат зулоли,
Дарахтидур ҳикоятнинг ниҳоли¹⁵.

Ҳақиқатан шоирнинг бу ўлмас гулшани халқ ижоди боғига ўз вақтида ғўзал зийнат бўлиб тушди, унинг чиройини оширишга хизмат қилди. Нодир ўз асарини бордию кучсиз чиққан бўлса, эҳсон-мурувват пардаси билан беркитишни илтимос қилиб, Моҳлар ойимдан уэр сўрайди.

Шоир у ерда ўз асарини етти гулшандан иборатлигини айтади ва бу асарни мақбул топилишини ва абадийлаштирилишини иштайди. Чунки шоирнинг замондоши бўлган давлат арбоби — Моҳлар ойим ҳукмдор бўлиши билан бирга нозик табиатли, ҳассос шоира ҳам эди. У ҳар қандай асарни мақбул қилиши осон эмас эди. Шунинг учун ҳам Нодир ўз асарини кўп меҳнат сарф қилиб, ҳаяжонланиб ёзган эди. У асари учун хижолат чекмасликни жону дилдан истарди. Шунинг учун ҳам кириш қисмида кўнги тўлқинлари ичра изтироб билан Моҳлар ойимга мурожаат қилиб, ўз асарининг мазмуни, ғоявий йўналиши, ўзининг орзу-умидларини баён қилган эди. Етти гулшандаги ҳикматли фикрлар, тиниқ ибрат ойинаси бўлган панду насиҳатлар инсон ғўзаллиги, эл-юртнинг фаровонлиги учун хизмат қилишга қаратилган эди.

Нодирнинг «Ҳафт гулшан» асари XIX асрнинг биринчи ярмидаги эпик шеъриятнинг тобора ҳаётга яқинлашиб бораётганини кўрсатади. Эпик шеъриятимиз XIX аср ярмидаги ҳаётдан илҳомланган ҳолда реал воқеа ва ҳодисалар фонида инсоний фазилатларни тасвирлаб кишиларни орзу-умид йўлида тинмай курашишга чақиради. Бу даврдаги эпик шеърият халқ дард-аламларини акс эттириб, бахтли, фаровон ҳаёт учун интилган инсон образини яратиб, унинг олижаноб фазилатларини тарғиб қилади.

¹⁴ А. Қ а ю м о в, Қўқон адабий муҳити, 259-бет.

¹⁵ Н о д и р, Ҳафт гулшан, в. 9 а.

«Ҳафт гулшан» ҳикоятларининг биринчиси — «Аввалги гулшан» эҳсон, мурувват ва севиб севилганларнинг баробар бўлиши мотивидан иборатдир. Шоир оғир аҳволда қолиб, хор-зорликда яшаган бечора, ғариб кишиларга ёрдам қўлини чўзган, халқ манфаатини ўйлаб иш қилган шоҳни мадҳ этади. Нодир фикрича, севгида баробарлик, мол дунёга қараб эмас, балки икки томондан бўлган ҳароратли муҳаббатга қараб ўлчаниши керак. Шоир давлатманд кишининг қизи билан меҳнаткаш ғишт қуювчининг ўғли орасида чин севги бўлса, ҳар иккиси ҳам ҳаётда бахт-саодатга эришади, деган фикрни илгари суради. Бу шоирнинг орзуси ва халққа бўлган муҳаббатининг ифодаси эди.

Ҳикояда тасвирланишича, Рум мамлакатидан Адан мамлакатига келиб қолган ғишт қуювчининг ўғли камбағал йигит ҳар ерда сарсон бўлиб юрар эди. У яшайдиган маҳалладаги ёш бир аёлни яри билан яраштириб қўймоқчи бўладилар. Ислом дини ақидасига биноан аёл бирор кишига никоҳланиб чиққан бўлиши зарур эди. Оқсоқоллар уни ғишт қуювчи ўғли билан никоҳлаб қўядилар. Эртасига йигит қиз билан тил бириктириб иккиси ҳам ажралмасликларини айтадилар. Йигит ўзининг ҳам бойнинг ўғли эканлигини, лекин йўлда қароқчига учраганлигини гапиради. Бир ой муҳлат беришади. Подшо хабардор бўлиб, йигитга ёрдам қилади. Йигит ва аёл бахтли бўлиб яшашади.

Ҳикояда шоир инсонпарварлик, кишиларга яхшилик қилиш каби олижаноб ғояларни илгари суради. Бу билан подшо, давлат тепасида турган ҳукмдорларни раҳм-шафқатга, адолатли бўлишга чақиради. Езувчи бойларнинг камбағалларга қилган зулмлари одиллик йўли билан бартараф бўлиши мумкин, деб ўйлайди. Лекин феодализм шароитидаги синфий курашни, бойлар, руҳонийлар, умуман эксплуататорлар томонидан меҳнаткашларнинг аёвсиз эксплуатация қилиниши сабабларини тушуна олмайди. Нодир ўз асирида одил шоҳ ва унинг халқ учун раҳмдил бўлишини тарғиб этиш учун халқ ҳаётини ва жамият ҳаётида содир бўлиб турган камбағаллар, бойлар орасидаги муносабатни тасвирлайди ва улар ўртасидаги чуқур тенгсизликни ёрқин ҳодисалар орқали кўрсатиб беради. Йигитнинг дағаллиги ва қўполлиги натижасида бузилган никоҳни тиклаш ниятидаги бадавлат кишилар ўз обрўларини сақлаш учун камбағал йигитни йўлдан урмоқчи, уни ўз мақсадлари йўлида қўғирчоқ сифатида ишга солмоқчи бўладилар. Йигит билан аёл севги, муҳаббат ҳарорати билан яшай бошлагач, эртасига тонг отмасданок уни уйғотиб, ўз хотинини талоқ этишни ва бу ердан тезроқ жўнаб кетишни маслаҳат берадилар.

Йигит шарият йўли билан қилинган никоҳдан кейин «бераҳм саркашнинг асири» бўлиб, уни талоқ қилишга кўнмайди. Бундан ғазабланган бадавлат кишилар йиғилишиб, шарият ҳукмини андиша қилган ҳолда айёрлик билан йигитни алдаб, бой қизи билан

камбағал йигит бир-бирига муносиб эмаслигини йигитга «мантқиқий» равишда тушунтирмоқчи ва шу йўл билан севгилисидан маҳрум этмоқчи бўладилар:

Шариат ҳукмини андиша айлаб,
Дедилар яхшилиғни пеша айлаб:
Ғани эрур баче қизнинг атоси
Неча ҳотам эрур анинг гадоси.
Анинг қизи била ҳамкуфв эмассан.
Анинг бирла баробарман демассан¹⁶.

Шоир бу сатрларда меҳнаткаш халқни менсимаган ва уни одам ўрнида санамаган бойларнинг жирканч башараларини очиб кўрсатади.

Камбағал йигитга бўлган бундай муносабат феодализм жамиятида учрайдиган оддий ҳодисалардан бири эди. Муаллиф кимсасиз, мол-мулксиз йигит, яъни меҳнати эвазига доимо хўрланиб, бу ўринда ҳам ҳақоратланиб келган кишиларни қўллаб-қувватловчи одил шоҳ кераклигини Адан шоҳи мисолида кўрсатиб, у ҳақда шундай ёзади.

Адолат мулкининг султони эрди,
Саховат кишварининг хони эрди...
Нечук эл золим эрур, қайси мазлум,
Бўлур эрди бу ишлар анга маълум¹⁷.

Бу мисраларда шоир подшонинг халқ ҳаётини ўрганиши зарурлигини уқтиради, саховат, карамни севувчи адолатли ҳукмдорни мадҳ этади. Шу билан бирга, у ўз замонидаги хону бекларни хайрли ишлар қилишга чақиради.

Шоир эртақларда асрлардан асрларга куйланиб келинган адолатли шоҳнинг кечалари халқнинг ҳолини билиш учун ёлғиз ўзи кийимини ўзгартиб, халқ гавжум жойларда, кўча-куйларда кезиб юриши мотивини ўз дostonига киритган. Бу мотив халқ эртақларида, «Чор дарвиш» ҳикоясида ҳам тасвирланган. «Биринчи гулшан»да тасвирланган шоҳ юрт аҳволидан хабар олиш учун кечалари кезиб юради.

Ки ҳар тун суратин тағйир айлаб
Юрурди кеча бу тазвир айлаб.
Бу янглиғ ҳол ила ул соҳиб асрор,
Бўлур эрди вилоятдин хабардор¹⁸.

Подшо бу ишлари билан мамлакат осойишталиги учун курашади. Халқнинг аҳволини билиб, шунга қараб иш тутаяди, у ҳатто айрим кишиларнинг шахсий ҳаётида рўй берган бахтсизликка ўз хайрихоҳлигини билдириб, уларга бахт-саодат бағишлар эди. Шундай ҳодисалардан бири ғишт қуювчи ўғлининг бахтиёр бўлиши учун ёрдам беришидир. Воқеа подшонинг кечаси йигитнинг оҳноласини тинглаб қолишидан бошланади:

¹⁶ Уша қўлёзма, в. 14 а, б.

¹⁷ Уша қўлёзма, в. 15 б.

¹⁸ Уша жойда.

Шоҳ анинг ҳолатини сўрди бир-бир
Йигит аввалдан охир этди тақрир
Ки шоҳнинг ҳолати бўлди дигаргун
Юраги бўлди пора, кўзлари хун...¹⁹.

Бунда Адан шоҳининг фуқаропарварлиги, бир одамнинг дарди, ғам-андуҳини билиб, унинг учун ёниши, аҳволини яхшилаш учун чора кўриши тасвирланиб, шундай мурувватли шоҳлар мамлакатни идора этиши зарур, деб ҳукмдорларга яхши фазилатларни ўзлаштириш тавсия этилади.

Шоир бу асарда барчага баробар қаровчи халқпарвар шоҳ жамиятдаги тенгсизликни йўқотиши, тинч яшаш тартибларини жорий қилиши мумкин, деб фикр юритади.

У ўзининг бундай мулоҳазаси билан ўзбошимчалик қилаётган хону бекларни Адан шоҳидан ибрат олишга ва унинг саҳийлигини, халқпарварлигини ибрат қилиб олишга тарғиб этади.

«Биринчи гулшан»нинг асосий қаҳрамонларидан бири камбағал ғишт қуювчининг ўғли дostonдаги асосий конфликтнинг марказида туради. Асарда камбағаллар ва бойлар орасидаги қатъий муросасизлик шу камбағал йигитнинг хатти-ҳаракати орқали кўрсатилади.

Йигит қашшоқликдан чиқишга, меҳнат билан янгича ҳаёт кечиршга, бахтли бўлишга интилади.

Рум мамлакатаида қашшоқлик билан кун кечирган ғишт қуювчининг ўғли отаси вафотидан кейин оғир аҳволда қолади, ғам-аламлар ичида кун кечиради. Шоир унинг ички ҳаяжонларини ифодалаб шундай сатрларни чизади:

Тани офат қушига эрди дона,
Ҳаводис ўқиға кўнгли нишона...
Ғам аҳли хотира янглиғ бузулгон
Анинг тўрт гўшаси ҳар ён узулгон²⁰.

Бу мисралар ҳаёт ҳодисалари ўқидан кўнгли яраланган йигитнинг машаққатли ҳаётдан чиқиш йўлини дадил қидириб, тадбир билан иш кўрганини тасвирлайди. Бир бой қизини шариат ҳукми билан ҳалола қилиш учун вақтинчалик унга никоҳлаб беришганида йигит аёлнинг мафтунни бўлиб қолади. У аёлга ўзининг севиб қолганини, юрак дардини, муҳаббат, вафо ва садоқат ҳақидаги фикрларини айтади. Йигитнинг у аёлни биринчи кўришидаёқ ҳаяжонга тушиб қолганини шоир шундай тасвирлайди:

Назар қилди: кўринди бир париваш
Кўнглини офати бераҳм саркаш.
Анингдек кўрмаган ҳаргиз тушида,
Гаҳи беҳуш эди гаҳи ўзида²¹.

Йигит аёлга илгариги ҳаётининг доимий келишмовчилик билан ўтганлигини эслатади, ўйлаб иш тутишини, ўз ҳаётини жанжалез ўтказиш учун шу пайтда кескин ҳаракат қилишини, севгини ҳурмат қилмайдиган одамдан воз кечишини тавсия қилади:

¹⁹ Уша қўлёзма, в. 16 а.

²⁰ Уша қўлёзма, в. 11 б.

²¹ Уша қўлёзма, в. 13 б.

На кўрдинг ул қадимги бевафодин,
Кўнгил уйинда жуз жабру жафодин²².

Аёл ҳам йигитнинг оқилона мулоҳазаларини ўйлаб, қўпол, дил-озор бойнинг ўғли билан ўтказган бир йиллик умрини кўз олдига келтириб, йигит сўзларини тасдиқлайди ва иккиси орасида муҳаббатга садоқат, вафодорликка аҳду паймон иплари боғланади. Шоир бу лавҳани жуда қисқа, лекин ўткир афористик сўзлар орқали тасвирлаб, асар иштирокчиларининг фикрларини ихчам, аниқ мисраларда жонлантириб беради.

Саҳарлаб, тонг ёришмасданоқ келиб, йигитни уйғотиб, «Бу зебо санамни талоқ қилиб узоқ юртга жўнаб қол», деган кишига йигит ўз фикрини айтади:

Деди: надин мани уйим бузорсиз?
Тазаввуж ақдини қайдин узорсиз?
Шариат бирла истехком топган
Бу ишдин жону дил ором топган²³.

Бунда биз ўйлаб иш қиладиган, дўқлардан кўрқмайдиган, ўз мақсади йўлида дадил қадам ташлаган навқирон йигитни кўрамиз. У ўз хатти-ҳаракатини феодализм шароитидаги разил «қонунларга» ўз маслагига хос инсоний қонунларни қарши қўйиб юксак имон билан гапиради. Бунда ўз ҳаққи-ҳуқуқини ҳимоя қилиш учун фикр юрита олувчи йигитнинг мантиқий мулоҳазаларини ўқишимиз мумкин. Йигит шариатга асосланиб, бойлар, эксплуататорларнинг меҳнаткаш халққа паст назар билан қарашларига, масхарабозликларига, бир-бирларини самимий севган икки ёшнинг муҳаббатига тўсқинлик қилишларига қарши қонуний равишда зарба беради. Давлатмандлар эса ўз кирдикорларини давом эттирадилар. Ана шу конфликтни тасвирлаган Нодир камбағал йигитнинг бу оғир аҳволдан чиқишига йўл қидиради. Лекин на чора? Феодализм шароитидаги тенгсизлик, мол-дунёни ҳисобга олиш бу икки ёшнинг самимий муҳаббатларига, тинч-тотув оила тузишларига йўл қўймас эди. Синфий жамиятдаги тенгсизлик йигитни ўйлатиб қўяди. Ҳақиқатан ўзи яшаб турган шароитда буни ҳисобга олмаслик мумкин эмас эди.

Тамом ўлди анга бозин шатранж,
Яқиндур мот ўлғой ул сухансанж²⁴.

У жамиятдаги бундай найранг, юзсизликларга қарши ҳийла билан жавоб бермоқчи бўлади: ўзини катта карвонбошининг ўғли эканлини, йўлда қароқчилар учраб таланганини сўзлайди. Улар йигитнинг сўзидан ҳайрон бўладилар:

Агар такзиб бўлса ушбу атвор,
Жудо қилмоқ эрур сандин сазовор,
Бу янглиғ шарт ила ул эл била бой,
Қи мухлат айладилар анга бир ой²⁵.

²² Уша қўлёзма, в. 13 б.

²³ Уша қўлёзма, в. 14 а.

²⁴ Уша қўлёзма, в. 14 б.

²⁵ Уша қўлёзма, в. 15 а.

Амалдорлар йигитга бир ой мухлат бериб, агар ёлгон гапирган бўлса, аёл билан йигитни бир-бирларидан ажратишларини айтдилар. Йигит висол айёмида ҳусн нурларига ғарқ бўлиб, ўтган кунларини сезмаса-да, ғам-изтироб, ҳаяжон ичида яшайди. Унингча, шодлик чақмоқлари ниҳоясиз қоронғиликка яқин бўлиб кўри-нардн.

Йигитнинг бахтига Адан шоҳи ғоят сахий, раҳмдил бўлади-ю, унинг ҳолини билиб, отаси номидан мол-дунё юборади. Уни қизнинг отаси, қариндош — уруғлари табриклашади. Лекин йигит бе-ниҳоя изтиробда, ички азоб-уқубатда яшайди. Шоирнинг йигит об-разини талқин этган мисраларида ўз қаҳрамонининг ғоят сезгир, ҳар бир нарсани қалбан ҳис эта олувчи эканини кўрамиз. Шоҳ-нинг юборган нарсалари қаердан эканлиги сабабини билолмаган ва бошқаларнинг табриклашидан ўнгғайсизланган йигит оғир аҳ-волга тушади:

Йигит бу шеваға айлаб тафаккур
Топибон ҳар замон ҳоли тағайюр²⁶.

Ақллилиги билан найрангбозликка қарши ҳийла ишлатган йи-гит ўз севгилиси ва унинг муҳаббати учун садоқат билан жавоб бериш йўлидаги биринчи ғовни бартараф қилади. Севгилисининг эътиборига мушарраф бўлади. Шунинг натижасида, одил ва сахо-ватли шоҳ муруввати билан бахт-саодатга, севгилиси билан умр-бод яшашга эришади.

Шоир ўзининг «Биринчи гулшан»ида бахтга эришиш учун да-дил, мардонавор курашиш зарурлиги ва меҳнаткашнинг бундай хатти-ҳаракатини фақат адолатли подшо қўллаши лозимлигини уқтиради. Шоир дунёқарашининг чекланганлиги, бахтга эришиш-нинг ҳоким синфларнинг ёрдамсиз, фақат меҳнаткаш омманинг кескин кураши билангина бўлиши мумкинлигини тушуниб етма-ганлиги, эксплуататор синфларнинг вакили одил шоҳга умид боғ-лашидадир. Бу чекланганлик шоир яшаган давр билан изоҳла-нади.

«Биринчи гулшан»нинг асосий қаҳрамонларидан яна бири аёл образидир. Шоир бу ҳикоятда ўтмишдаги мудҳиш феодализм за-монида тўрт девор орасида, азоб-уқубат исканжасида эзилган хо-тин-қизларнинг ҳуқуқсизлиги, эрксизлиги картинасида бир лав-ҳани тасвишлаб кўрсатади. Ҳикоятда бизнинг кўзимиз ўнгида гав-даланган аёл нақадар олий ҳис-туйғуга эга бўлмасин, бой эрининг қўлига муте эди. Ҳукмрон гуруҳлардан бўлган жоҳил эр ўз хоти-нига бир чўри сифатида қарар, унга чексиз азоб-уқубатлар берар эди. Феодал ҳукмронлиги авж олган бир даврда ҳимоясиз аёл жоҳил эр томонидан ўтказилган барча зулмга, хўрланишга бар-дosh бериши шарт эди.

Оилада ҳукмрон эр ўз хотинини хўрлаши, чўри сифатида иш-латиши, азоблаши, ҳайдаб юбориши ва яна у билан ярашиши мум-кин. Лекин хотин-қизларнинг истаги, юрак дардлари ҳисобга олин-

²⁶ Уша қўлёзма, в. 17 а.

майди. Уларнинг қалбларида яширинган муқаддас туйғулари кузги япроқдай хазон бўлиши аниқ. Ана шундай ҳолатни ўз кўзи билан кўрган, қалбидан куйиб-ёнган шоир ўз орзу-истагидан маҳрум этилган аёлнинг қиёфаси ва аҳволини чизишга интилган.

Аёл қанча гўзал, латофатли ва назокатли бўлмасин худбин эри томонидан хўрланади. Лекин у ўзининг инсоний фазилатини ардоқлайди, шахс эркинлиги учун курашади. Шоир унинг ҳолати ва кечинмаларини шундай ифодалайди:

На ой ул офтоби ховаридек,
Икки лаб икки гул барги таридек.
Эди бошдин аёғи ганж илоҳи,
Ики аждар ики зулфи сиёҳи...
Эди ул бир гани ўғлига тазвиж,
Иков моли баробар ила тадриж,
Утиб бир йил аларнинг рўзгори
Уруш эрди жамеъи кори бори.
Мувофиқ ишлари эрди муҳолиф
Мубаддал амният мулкига хоиф²⁷.

Бу мисраларда шоир аёлнинг мустақил фикрга эга экани, лекин тўғри ишлари эрига нотўғри бўлиб кўрингани ҳақида сўзлаб, унинг аҳволига ачинади ва шу ҳолга туширган кишиларга нафратини изҳор этади.

Шоир қизнинг ихтиёрига қарамай яна бой эрнинг хоҳиши билан унга яраштирамоқчи бўлган ҳукмрон гуруҳларга қарши нафратини жиддий суратда ифодалайди. Қиз йигитнинг муҳаббати, илтижосига ўйлаб жавоб беради ва садоқат билдиради:

Пари пайкар этиб бу сўзни таҳқиқ,
Тасаввур айладию қилди тасдиқ²⁸.

Хотин-қизлар отаси, эри томонидан берилган маслаҳатга риоя қилиши, буйруқни сўзсиз бажариши зарур эди. Лекин аёл феодализм тузумидаги тартибга, урф-одатга қарши чиқиб, камбағал йигитга кўнгил беради ва ўз аҳду вафосида содиқ қолади. Унинг бу ҳаракати феодализм шароитидаги қонун-қоидага қарши исён эди. Аёл ўзининг бу қарори ва аҳди билан зулм исканжасида эзилган хотин-қизларнинг интилишини, шахс эркинлигига бўлган ҳаракатини кўрсатди. Нодир эса бу ҳаёт манзараси орқали ҳуқуқсиз ўзбек хотин-қизларининг эрк ва ҳуқуқлари билан ҳисоблашиш зарурлигини уқтирди.

Маълумки, шахс эркинлиги, хотин-қизларнинг ўз хоҳиши учун кураши илғор ёзувчи, шоирлар томонидан самимият билан куйланиб келди. Буюк шоир Лутфий, улуғ мутафаккир Навоий, озарбайжон классиги Фузулий, ўзбек адабиётининг илғор намояндалари Нишотий, Сайқалий каби шоирлар шахе эркинлиги, хотин-қизлар ҳуқуқи тўғрисида тўлқинланиб асарлар ёздилар. Қолаверса, Нодир ҳам феодализм тузумининг хотин-қизларни тўрт девор ора-

²⁷ Уша қўлёзма, в. 12 а, б.

²⁸ Уша қўлёзма, в. 13 б.

сида эрксизликда сақлашига қарши баъзи имо-ишоралар билан бўлса ҳам ўз фикрини баён қилди.

Достон қисқа, ихчам бўлиб анча равон тилда ёзилгандир. Шоир табиат манзараларини тасвирлар экан, гоят қисқа, сиқик сатрлар ишлатади: Масалан, у тонг ёриша бошлаганини шундай тасвирлайди:

Чу қилди бу қаро тун зоғи парвоз,
Баланд этти хуруси субҳ овоз²⁹.

Нодир Қуёш чиқиб, олам равшан бўлганини шундай ифода қилади:

Чу тун зулматларин қилмоқ учун гум,
Фалак тахтига чиқди шоҳи анжум.
Жаҳон аҳлига партавдин зару сийм
Қарам айлаб баробар қилди тақсим³⁰.

Шоир достонда ибратомуз, афористик сатрлар ишлатади ва китобхон онгида ўчмас из қолдиришга интилади:

Узуқ ипга улоқдур раҳнамуни,
Ва лекин ўртада қолғай тугуни³¹.

Еки

Хижолат суйини ер узра тўкма,
Назокат пардасин чокини сўкма³².

Бу келтирилган мисралар шоирнинг чуқур мушоҳадали, бадий тасвирларни ўз ўрнида ишлата оладиган санъаткор эканини яққол намойиш этади. Бундай содда, равон, халқ ифодаси билан айтилган фикрлар шоирнинг реал ҳаётни, кундалик ҳодисаларни ва улар ҳақидаги халқнинг фикр, мулоҳазаларини ифодалаши унинг халқ фикри билан яшаган халқчил шоир эканини ва халқчил достон яратганини кўрсатади.

Нодирнинг «Биринчи гулшан»идаги мавзу, сюжет, композицияни қардош халқлар адабиётида ҳам учратиш мумкин. Масалан, бундай ҳикояни озарбайжон адабиётида XIX асрнинг биринчи ярмида шакллана бошлаган танқидий реализмнинг илк намояндalarидан бири Қосим Зокир (1784—1857) ижодида учратамиз.

Қосим Зокир ҳақида «Озарбайжон адабиёти тарихи» китобида шундай дейилади: «Баъзи чекланган томонларига ва зиддиятларига қарамай, Зокир феодализм жамиятининг маразларини очиб ташлаган, нуқсонларини фош қилган, энг яхши асарлари билан меҳнаткаш халққа яқинлашиб, уни ҳимоя қилган санъаткордир»³³.

Феодализм жамиятининг бутун камчиликларини фош этиб, меҳнаткаш халқнинг фикрларини ифода қилган Зокир «Завжи

²⁹ Уша қўлёзма, в. 16 б.

³⁰ Уша қўлёзма, в. 16 а.

³¹ Уша қўлёзма, в. 13 б.

³² Уша қўлёзма, в. 10 а.

³³ Озарбайжон адабиёти тарихи, Иккинчи китоб, Озарбайжон Фаңлар академияси нашриёти, Боку, 1960, 99-бет (озарбайжон тилида).

охар»³⁴ ҳикоясида Нодир каби феодализм жамиятидаги тенгсизлик натижасида юз берган можарони тасвирлайди. Ҳикояда, «севгида севувчи ва севилувчи бир-бирига баробар бўлиши керак» деган мотив талқин этилади ва кескин равишда қўйилиб ҳал қилинади. Эртакка ўхшаган бу ҳикоя шоир яшаган замонда бўлаётган кундалик типик ҳодисаларни ўз ичига олади.

«Биринчи гулшан»даги каби «Завжи охар» ҳикоясининг сюжети, композицион қурилиши ҳамда ундаги ҳодиса, воқеалар бир-бирига ўхшаш ва бир хил дейиш мумкин. Ҳикоянинг мазмуни асосан бир хил бўлса ҳам Зокир темага ижодий ёндашиб, баъзи эпизодларга янгилıklar киритган.

Нодир ҳикоясининг бош қаҳрамон Рум мамлакатада яшовчи ғоят камбағал ғишт қуёвчининг ўғли бўлса, Зокирнинг ҳикоясида исфаҳонлик ямоқчининг ўғлидир. Ҳар икки ҳикояда йигит бахт қидириб, карвонга қўшилиб сафарга чиқади.

«Биринчи гулшан»да йигит хор-зорлик билан Адан мамлакатага бориб, муҳтожликдан гадолик қилса «Завжи охар»да бирга кетаётган карвон қароқчиларга йўлиқади. У йўлда қолади. Уни бир савдогар Бағдодга олиб келиб парвариш қилиб тузатади. У биринчи суҳбатдаёқ катта бойнинг ўғли эканини айтади.

Биринчи ҳикояда йигитга ҳалола учун бир кунлик никоҳни таклиф этишса, иккинчисида савдогарнинг ўзи бадбахт бўлиб қолган қизини никоҳлаб беришни айтиб, бир ҳафтадан кейин қўйиб юборишини илтимос қилади.

Биринчи ҳикояда йигит назокатли, ифбатли қизни кўриши биланок севиб қолади, қиз ҳам унга кўнгли беради. Орада аҳду паймон бўлади. Иккинчи ҳикояда, яъни «Завжи охар»да қиз ямоқчи йигитни гўзал ва яхши одатлари учун севиб қолади.

Ҳар икки ҳикояда қўйилган масала ва уни ҳал этиш маъно жиҳатидан бир хил бўлса ҳам, яъни биринчисида, ёш бонунинг аввалги эри қўпол, уруш-жанжал чиқарувчи, жоҳил, худбин сифатида тасаввур қолдирса ва икки эру хотин характер жиҳатидан тўғри келмаганлиги ҳақида сўзланса, «Завжи охар»да ёш қизнинг аввалги эри бой бўлса ҳам анча ёшга бориб қолган қари, севгига севи билан жавоб бера олмаслиги очиқдан-очиқ айтилади.

Бунда ўтмишнинг бир кўриниши, яъни ёш қизни қари чолга узатилиши воқеаси кўрсатилади. Маълумки, феодализм жамиятида хотин-қизларнинг хоҳишини ҳисобга олмаслик, уларни чўри сифатида узатиб юбориш одат тусига кириб қолган эди. Қосим Зокир феодализм тузумидаги ана шу ярамас одатга, эски қонун-қондаларга қарши исёнкор қиз образини яратади. Ҳар икки ҳикоя йигит ва қизнинг бир-бирига муносабати, севи, муҳаббат ва садоқат изҳор қилинишида айрича ҳолатларни кўраимиз. Биринчисида, сокинлик, ҳаё ва ибо иккинчисида, жўшқинлик, очиқ ва кескин ҳаракат. Лекин ҳар иккисида бир хил натижа — севи ва садоқат. Ҳар икки ҳикояда бу қўшилув, севи ва муҳаббатнинг натижаси

³⁴ Қ. Зокир, Асарлар, Боку, Озарбайжон Фанлар академиясининг нашриёти, 1964, 313—324-бетлар (озарбайжон тилида).

яқин ва бир хил тасвирий воситалар орқали гавдалантирилади. Масалан, «Биринчи гулшан»да:

Арода аҳду паймон бўлди маҳкам,
Гадо бўлди бу ишдан шоду ҳуррам³⁵,—

дейилса «Завжи охар»да:

Аҳду мийсоқ ўлиб арода маҳкам
Бир ҳафта ўтоқда дилшоду ҳуррам³⁶.

Бири Ўрта Осиёда, иккинчиси Кавказда яшаган Нодир ва Зокир икки севгувчининг аҳду паймонини шунчалик яқин бадий воситалар орқали бир хил қофияда ифодаладилар. Бу жуда қизиқarli ҳолатдир.

Ҳар икки байтда ҳам бир хил «маҳкам-ҳуррам» қофиялари. Бу эса, менимча, феодализм тузумида яшаган ҳар икки шоир хотин-қизлар ҳуқуқсизлиги, эрксизлиги учун тинмай қайғурган, лекин уларнинг севгида, ҳаётда эркаклар билан баробар бўлишларини истаган. Шунинг учун ҳам очиқ, равшан фикрлари бир хил ифода топган бўлса керак.

Эртакнамо мазмунга эга бўлган бу ҳикоялар Нодир ва Зокир каби шоирлар яшаган жамиятда юз бериб турган ҳодисалардан бири эди. Нодир асарида ҳам, Зокир асарида ҳам севгида баробарлик масаласи қўйилади.

Ҳар икки ҳикоянинг тугалланиши адолатли, саховатли шоҳнинг халқпарварлиги орзусидан иборат. Нодир ҳам, Зокир ҳам ўз замонидаги ҳукмрон гуруҳларга сахийлик, адолат, халқпарварлик масалаларини тавсия этиб, уларни мурувватли бўлишга тарғиб этади.

Ҳар икки асар ўзининг ёзилиш услуби, образларни талқин қилиши, тасвирий воситалари жиҳатидан ўзига хос оригинал асарлардир. Лекин тема бир хиллиги, ғоявий йўналиш, кузатилган мақсаднинг ҳар икки асарда бир-бирига ўхшашлиги, бир асрда, бошқа-бошқа мамлакатларда яшаган икки шоир қаламида жилоланиши икки қардош халқнинг яқин алоқалари ва адабий-бадий муносабатлари тарихи билан изоҳланса керак. Ўзбек ва озарбайжон халқлари тил, дунёқараш, турмуш шароитлари жиҳатидан бир-бирига ғоят яқин бўлганлиги туфайли ҳар икки асарда тасвирланган воқеа, ҳар икки халқ орасида эртақ сифатида оғиздан-оғизга кўчиб юрган бўлиши ва ҳар икки шоир ҳам шу эртақ асосида ана шундай асар яратган бўлиши мумкин.

Феодализм тузуми шароитида хотин-қизларнинг тутқунликда, эрксизликда яшашларига норозилик билан қараган ва уларнинг тақдири, бахтсизлигига қайғурган Нодир ва Зокир шу халқ эртаги асосида ҳикоя ёзиб, феодализм тузумига, ундаги ярамасликларга, урф-одатларга ўз нафратларини баён этганлар. Бизнингча, бу асарлар маншалари халқ эртақларидадир.

³⁵ Нодир, Ҳафт гулшан, 1961, 29-бет.

³⁶ Қ. Зокир, Асарлар, 317-бет.

Нодир ўзининг «Биринчи гулшан» асарин билан ўзбек адабиётида ҳуқуқсиз, эркисиз хотин-қизларнинг фожина ҳаётини, феодализм шароитида ҳар қадамда юз бериши мумкин бўлган аҳволини кўрсатиб, уларнинг ўз хоҳишларига ҳамда ўз тақдирларини ўзлари ҳал қилиш учун интилишларига йўл қўйиш кераклигини уқтирди ва бу билан мазлум аёлларнинг ҳуқуқларини ҳимоя этиб шариат пешволарининг хатти-ҳаракатига ўз нафратини баён этди.

Иккинчидан, севгида бойлик, мол-мулк ҳал қилувчи аҳамиятга эга эмас, балки ақл, идрок, ҳаётни тушуна билиш, шу билан бирга қиз ва йигитнинг характери, феъл-атвори, одоби, бир-бирини тушуна олиши, ҳурмат эта билиши, муҳаббат, вафо ва садоқат катта роль ўйнаши керак деб ўйлади. Шоир оила қуриш масаласини шу нуқтаи назардан ҳал этиш зарурлигини уқтирди. Бир-бирига муносиб ёшларни олқишлади ва уларга бахт-саодат тилади.

Учинчидан, Нодир севги, оилада баробарлик ўрнатиш учун одил, саховатли, халқпарвар ҳукмроннинг марҳамати ва муруввати ёрдам бериши мумкин, деб мулоҳаза юритди. Унинг феъл-атвори фикр ва идрокда бир-бирига муносиб ёрнинг бирлашувида жамиятдаги қонун-қоидалар, урф-одатлар ҳалақит берар экан, раҳмдил, мурувватли, одил шоҳлар аралашуви ва камбағал йигитга ёрдам бериши керак, деган фикрни ўртага ташлаши XIX асрнинг биринчи ярмидаги жамият ҳаётида гоят муҳим эди.

* * *

«Иккинчи гулшан»да ботирларга карам ва эҳсон қилиш, мамлакат ободлигини кўзлаш тўғрисида сўз боради. Шоир бу фикрни Бангола шоҳи ва Лоҳур хони мисолида талқин қилади. Бири хасадгўйлар сўзидан ва ғаразгўйлар офатидан мамлакатдан маҳрум бўлади. Иккинчиси ҳиммат ва эҳсон натижасида юқори даражага эришади. Бу ерда шоир давлатни мустаҳкам қўлда тутиш учун уруш илмин билган кишиларни сақлаш ва улардан эҳсон-мурувватни аямаслик, шунинг натижасида давлатни мустаҳкам қўлда тутиш мумкинлиги тўғрисида фикр юритади.

«Иккинчи гулшан»даги паҳлавон Мубориз шоирнинг таърифи-ча, рустамсифат ботир, шижоатли бўлиш билан баробар:

Мажолис шамъи янглиғ равшан айлаб,
Латойиф сўзи бирла гулшан айлаб,
Вале қилмас эди ўзига лозим,
Салотин аҳлиға бўлмоқ мулозим³⁷.

Мубориз — ҳаммани ўз сўзи, ажойиб латифалари билан ҳайратда қолдирувчи сўзга уста нотиқ, дилкаш, бунинг устига ҳукмдорларга бўйсунини истамовчи, мустақил, ўзига яраша ҳаёт кечирини хоҳловчи шахс. Камбағаллик уни суяк-суягига етади, бирдан фақирлик, бахтсизлик лойига ботиб қолади. Дикан ви-

³⁷ Нодир, Ҳафт гулшан, Қўлёзма, инв. № 1801, в. 9 а.

лоятдан чиқиб, Бангола шаҳрига бориб, икки лак пулга ишламоқчи бўлади. Унинг бу шартни, бизнингча, эксплуататорлик тузумидаги ҳаётни, меҳнатга яраша ҳақ талаб қилишни, ўша замондаги реал воқеликни акс эттирса керак. Чунки Муборизни шоир ҳар қанча паҳлавон, инсон учун жонини фидо қилувчи қаҳрамон деб тасвирламасин, барибир у ўз замонининг фарзанди эди. Мубориз ўша тузумдан юқори кўтарила олмаган бир жангчи сифатида тасвирланган эди. Унинг ҳоким синфга, ҳукмдорга бўлган садоқати ҳам пул миқдори билан ўлчанар эди. Бунда эса шоир идеал қаҳрамон, баҳодир образи эмас, балки феодализм шароитида учраб турган, баҳодирлик, қаҳрамонлик эвазига бойлик, мол-дунё тўпламоқчи бўлган кишилар образини беришга интилган. Шунинг учун ҳам Мубориз образида ва унинг характерида бир-бирига зид бўлган хулқ-атвори кўрамиз.

Мубориз бир томондан, жасур, ҳатто йиртқич ҳайвонни ҳам енга олиш қудратига эга. Халқларга озор бераётган, ўз тирикчилиги йўлида уринаётган аҳолига шикаст етказётган, бир неча кишиларнинг умрига сув қуйган филни ўлдиради. Халқларга тинчлик, осойишталик етказди. У шоҳга фидокорлик билан хизмат қилади. Иккинчи томондан эса, кучини, қаҳрамонлигини икки лак зар баробарига сотади, ҳатто ўз садоқатини шоҳ олдида оқлаш учун ўз фарзанди ва хотинини қурбон қилишга ҳам тайёр турганини билдиради. Шоир бу сохта, ички дунёси пуч паҳлавон орқали феодализм шароитида мол-дунё қули бўлиб қолган баъзи паҳлавонларнинг характерини таърифлаб, улардан фойдаланиш туфайли ҳукмронликни мустаҳкамлаш мумкин, деган фикрни илгари сурмоқчи бўлади.

XVIII аср охири ва XIX асрнинг биринчи ярмидаги Ўрта Осиё хонликларида ўзаро уруш-талашлар, хонлар, беқлар орасидаги тортишувлар авж олиб кетган эди. Нодир ҳукмдорлар аскарларнинг садоқатларини ошириш ва мустаҳкамлаш учун улар ўзлари адолатли ва саховатли бўлишлари, уларга тортиқларни аямасликлари керак, шундагина ҳокимият тепасида узоқ қолишлари мумкин, деган фикрни уқтиради.

Шоир Бангола вилояти шоҳининг душмандан енгилишига ва тахтдан тушишига давлатга мағрур бўлиб, мунофиқ кишиларни атрофига тўплаб, Мубориздек жанговар паҳлавонларга аҳамият бермаганини сабаб қилиб кўрсатади:

Мулозим шоҳга гар бўлса бадҳоқ
Қурийдур шумлиғидин саҳни даргоҳ.
Улуғда бўлмаса гар хайр-эҳсон,
Топар давлат макони ичра нуқсон³⁸.

Асарда Лоҳур шоҳининг одил, халқпарвар, фақир-фуқарога раҳмдил, муҳтожларга хайр-саховатли ҳукмдор экани таърифланади:

Билур эрди ўшал султони аъзам
Хазонининг атода заррадин кам,

³⁸ Ўша қўлёзма, в. 19 б — 20 а.

Олиб ҳар кун сипар зар неча муҳтож
Ичиб-кийиб неча очу яланғоч³⁹.

У шундай фуқаропарвар бўлгани учун ҳам мамлакати обод халқлари унга садоқатли бўлди. У Мубориздан ҳеч нарсани аямагани учун ҳам Мубориз унга ўзини, ҳатто хотини, фарзандини ҳам фидо қилишга тайёрлигини намойиш қилди. Бу лавҳа билан шоир агар ҳукмдорлар адолатли бўлсалар, жангчилардан ҳеч нарсани аямасалар, бошқалар ҳам улар учун фидокорона, садоқат билан ишлашлари мумкин, деган ғояни ифодалайди. Нодир Муборизнинг ички қарама-қаршилик ва зиддиятдан иборат образини чизар экан, садоқат, фидокорлик билан хизмат қилган мулозим охирида ғалаба қозониши, хушнудликка эришуви мумкин, деган хулосага келади. Шунинг учун ҳам жасорат ва фидокорлик кўрсатган Мубориз маънавий жиҳатдан шоҳлардан юқори турганлиги учун ҳам ҳурматга сазовор бўлади. Шоирнинг ўйлашича, фидокорлик ва садоқат энг яхши олижаноб инсоний фазилат бўлганлиги учун мукофот ва таҳсинга муносибдир.

«Иккинчи гулшан»даги аёл образи бир сўзли, қатъий жасорат эгаси бўлган хотин-қизларнинг вакили сифатида намоён бўлади. Бангола шоҳининг қизи отасининг Муборизга нисбатан нотўғри хатти-ҳаракатини қоралаб:

Йироқ ердан келиб олдингга меҳмон
На учун қилмадинг сийму зар эҳсон?
На учун кўнглига озор бердинг?
Гул ўрнига қўлига хор бердинг?⁴⁰—

деб хитоб қилади. Отаси бу сўздан ғазабланиб, уни саройдан ҳайдади, бир сўзли, ўз фикрига эга бўлган жасур қиз шаҳардан чиқиб, Мубориз кетидан етиб олади ва у билан йўллардаги қийинчиликларга бардош бериб, Лоҳур шаҳрига боради. Мубориз билан бирга яшайди. Бунда биз отасининг тож-тахтига қарамай, адолат, тўғрилиқ излаган, меҳнат билан оддий ҳаёт кечиришни улўғлаган қиз образини ва унинг интилишини кўз ўнгимизда гавдалантира-
рамиз.

Отасининг хатти-ҳаракатига қарши чиқиб, шоҳнинг атрофини ўраб олган ярамас ниятли кишиларнинг шумлигидан давлат нуқсон топади, мамлакат хароб бўлади, деб дадил айтган қиз эрининг ўз фарзандини қурбон қилишга розилигига эътироз билдира олмаслиги ғайри табиийдир. Шундай жасур қизнинг қаршилик кўрсатмаслиги шоирнинг ўз асарида инсоний характерларни акс эттиришдан келиб чиқмай, балки сунъий равишда фидокорликни кўрсатишга уринишидан келиб чиққандир. Шундай бўлса ҳам у барнбир, оналигича қолади. Она ўз фарзанди устига ўзини ташлайди ва ўғли учун жонини фидо қилади. Меҳрибон онанинг бу ҳолга тушуви, фожиона мусибатни бошидан кечируви унинг Мубориз учун вафо ва садоқати туфайлидир. Биз бу ҳикояда муҳаббат йўлидаги садоқатли аёл образини кўришимиз

³⁹ Уша қўлёзма, в. 22 б.

⁴⁰ Уша қўлёзма, в. 19 б.

билан бирга меҳрибон, мушфиқ она, ўз даври тақозоси билан эр олдида муте ва қўлидан ҳеч иш келмайдиган, келса ҳам эрга бўлган ҳурматидан ўз боласини ва жонини қурбон қилишга тайёр турган образни кўрамыз. Бу образда, бир томондан, жасоратли, бир сўзли гўзал қиз сиймоси, иккинчи томондан, сўнгроқ эрга муте, мушфиқ аёл, лекин фарзанд учун меҳру шафқат билан тўла, жонини фидо қилувчи она образи гавдаланади. Бу образ характеридаги қарама-қаршилиқ, феодализм тузумидаги шаронт билан изоҳланиши мумкин. Дастлаб, ота-она учун азиз бўлган қиз бир сўзли жасур, ўз фикрини айта олса ва ўз ўйини амалга ошириш учун ҳаракат қилса, ҳатто ўз уйидан, отасининг саройидан чиқиб кетишгача қодир бўла олса, кейинроқ оғир қийинчиликлар, машаққатларни бошидан кечирishi натижасида замоннинг зарбаларига бардош, чидам билан жавоб беришга, ҳатто ўз фарзандининг ўлдирилишига ҳам эътироз билдирмасликкача етиб боради. Биз бу ердаги тасвирда ўтмишда халқ орасида одат тусига кириб кетган бардошни, ҳар қандай азоб-уқубатга, қийинчиликка чидаш-ни яққол гавдалантирилганини кўрамыз.

Нодир бу ҳикояда аёл образининг ирода билан иш тутишини, жасоратини ифодалаш билан бирга, ундаги эрга бўлган мутелик, қатъиятсизлик, ҳам қандай бало, офатга индамай чидам билан бардош берувчанлик хусусиятини кўрсатиб берди. Бу ўша замондаги хотин-қизларнинг ҳаётдаги реал характерини чизиш эди.

Шоирнинг бу ҳикоядаги асосий образи Мубориз ўзининг ички дунёсидаги қарама-қаршилиқларига қарамай, мамлакатдаги ҳукмдор адолатли, фуқаропарвар бўлиши керак, деган фикр ифодаси учун хизмат қилади. Бу билан шоир ўз замонида уруш-талаш, қон тўкиш билан яшаётган феодал ҳукмдорларни, хон-бекларни адолатга чақириб, ўз қарамоғидаги кишиларга адолат билан қарашлари ва саховатли бўлишлари кераклигини уқтиради.

Шоир ўз асарида энг яхши инсоний фазилатлар ноҳақлик, зулм, ярамас хислатлар устидан ғалаба қозонади, дунёда яхши ният ва хулқ-атвор устун чиқа боради, деган ғояни илгари суради. Шунинг учун ҳам ички қарама-қаршилиқларга эга бўлишига қарамай, садоқат ва жасорат билан иш кўрган Мубориз маънавий жиҳатдан шоҳлардан устун бўлганлиги учун ҳам ғалаба қозонади. Шоирнинг фикрича, жасорат ва фидокорлик энг яхши инсоний фазилатлар бўлиб, шуларни эгаллаган кишиларгина мамлакатни идора қилишлари мумкин, деган халқчил ғояни тарғиб қилади.

* * *

«Учинчи гулшан» ҳикояси энг таъсирчандир. Бу асарда шоир севгининг ўлим устидан, ҳаққониятнинг жабру зулм устидан ғалаба қозонишини тасвирлайди. Муҳаббат, садоқат, ақл ва идрок, самимият ва фидокорлик жоҳиллик ва нодонлик, жабр ва зулм устидан ғалаба қозонади. Ҳаётий муҳаббат ҳар нарсадан юксак турган, ҳатто ўлимни ҳам енгиб чамандек яшнаши жамият қонуни

сифатида улуғланади ва самимий севги билан тараннум этилади.

Пешоҳур шаҳрида золим бир шоҳ бор эди. Ундан ҳамма безор эди. Унинг ягона гўзал қизи бўлиб, шеър ёзар, соз чалиб, ашула айтарди. Вазирнинг ўғли бир кун уни кўриб севиб қолади. Вазир ўғлини бандда сақлайди. Шоҳ қизининг соз чалиб, ошиқона ашула айтганини эшитиб қолиб, унинг бошини қилич билан кесади. Қиз тирноқлари билан ўз қонидан деворга шеър бита бошлаб, охири-ни тугата олмайди.

Буни кўриб ҳайрон бўлиб қолган шоҳ қайғу ичида «то» сўзи билан бошланган байтнинг маъноси нима экан, деб уни билиш учун олим ва фозиларни йиғдиради. Буни улар ҳам билолмайдилар. Подшо: бу мушкулни ҳал қилолмасангиз, бошингизни кесаман,— дейди. Олимлар уч кунга муҳлат сўрайдилар.

Пешоҳур шаҳридаги олимлардан бир қанчасининг қатл бўлиши ҳақидаги хабар Шерозга ёйилади. Машҳур Шайх Саъдий одамларни ўлимдан халос қилиш учун бир ойлик йўлни бир тунда босиб ўтади.

Шоҳ Саъдийга бўлган воқеани сўзлаб беради. Саъдий шоҳга:— қизинг айтган икки мисранинг давоми шундай дейди:

Жонони маро ба мап биёрид
Ин мурда танам баду сипорид.
То бўса занад барин лабонам.
Гар зинда шавам ажаб мадорид⁴¹.

Жонимни манга келтиринг, бу ўлик танимни унга топширинг, бу лабларимдан ўпса, агар тирилсам ажабланманг.

Шоир қизнинг ошиқини келтиради ва:—Эй содиқ ошиқ, маҳбубинг бу парда ичидадир, муҳаббат жомини тут,— дейди. Қиз акса уриб тирилади. Шоҳ суюниб, йигитга қизини тўй қилиб беради.

Нодир ўзининг 342 мисрадан иборат бу гўзал ҳикояси билан чин инсоний муҳаббатни ва унинг куч-қудратини ҳатто ўлимни ҳам енга олиш қувватига эга эканлигини кўтаринки руҳ, оптимистик кайфият билан куйлади. Бу билан илоҳий кучни эмас, инсоний муҳаббатни — оби ҳаёт кучига эга севгини улуғлаб, ўз давридаги замондошларидан илгари кетиб, прогрессив фикрларни кўтариб чиқди. Бу асарда севги инсонларга шодлик, осойишталик, адолат ва мурувват бағишлайди. Ҳатто золим подшо ҳам хайрли ишга киришиб, мамлакатда адолат ўрнатишни вазифа қилиб олади.

Шоир ҳикоянинг бошланишида ноқ золим шоҳнинг қилмиши ва унга халқнинг нафрат билан қарашини тасвирлайди. У ниҳоятда золим бўлиб, унинг ўтказган зулми ҳаммаёқда сўзланар эди. Халқ ҳатто унинг ўлганига ҳам севинар эди. Шоир золим шоҳ қиёфасини шундай чизади:

Ҳама хуррам эдилар ўлгонга:
Бўлубон суҳбатидин барча дилгир...
Ёмон тиллик, ёмон вазеъ туруш рў
Совуқ сўзлик, қаро юзлук, жафожў⁴².

⁴¹ Уша қўлёзма, в. 33 а.

⁴² Уша қўлёзма, в. 28 б.

Шоҳ жоҳиллик билан динни қурол қилиб, инсоний муҳаббатга, қизнинг ҳаётини, реал орзуларига қарши жабру зулм пичоғини қайраб, инсон юрагининг садосини бўғиб, уни йўқ қилиб юбормоқчи бўлади. Лекин уддасидан чиқа олмайди, охирида таслим бўлишга мажбур бўлади. Бу ҳикояда мустабид, золим ҳукмдор образи, унинг фаолияти атрофлича ифодаланади. Унинг феъл-атвори ёлғиз қизига бўлган муносабатида яққол кўринади. Золим шоҳга ҳечким бирор нарса ҳақида ўз фикрини айта олмайди. Ҳатто яқин кишиси бўлган вазири ҳам ундан кўрқар, ошиқ бўлиб қолган ўғлини банди қилиб сақлар эди. У шундай худбин бўлгани учун, ҳатто қизи билан бўлган суҳбатда мот бўлса ҳам нафратини босолмай, ўз қизи бўлишига қарамай, уни қатл этади. Бу лавҳа билан шоир шоҳнинг тақвога берилиб, ҳатто инсоний фазилатларни ҳам йўқотиб қўйганлигини гавдалантиради.

Лекин қизини жаҳолат ва ғазаб натижасида қатл этиши, бу воқеаларга Саъдийнинг (1184—1291) аралашуви золим, шафқатсиз ҳукмдорни раҳмдил фуқаропарвар бўлишга олиб келади:

Шаҳ ул дам хайр ишин андиша қилди,
Адолат шевадини пеша қилди⁴³.

Утмишда золим подшоларнинг адолатли фуқаропарвар бўлиши тарихда кўрилмаган. Бундай фуқаропарвар шоҳ Нодирнинг орзуси эди.

Ҳикояда золим шоҳ характери очила боради ва ўз қизини ўлдиришгача этади. Бу асарда эзгулик билан разиллик, муҳаббат, садоқат билан қабоҳат ва ўлим орасидаги курашнинг кульминацион нуқтаси эди. Лекин яхшилик ёмонликни, эзгулик разилликни, муҳаббат ва садоқат қабоҳатни ҳамда ўлимни енгади.

Нодир бу ҳикояда асрлардан буён адабиётимизнинг муҳим темаларидан бири бўлиб келган севгининг қудратини кўрсатади, унинг қиз ва йигит иккисини ғалабага олиб келганини самимий тасвирлайди. Қитобхонда севгида сабот, ирода мустаҳкам бўлса, орзу ва умидга эришиш мумкин, деган ишонч уйғотади. Шоир ўзининг бу фикрини таъсирчан, ихчам, кичик-кичик лавҳалар орқали севгиси бир-бири билан эшилиб, мустаҳкам, узилмас ипак каби тўқилиб кетган йигит ва қиз образи орқали ёрқин ифодаларда мужассамлантиради.

Шоҳ қизи юксак дид ва фаросат эгаси бўлиб етишади. У фақат гўзалгина бўлиб қолмай, ҳар қандай қийин масалаларни ҳал эта оладиган доно, ақлу идрокда ягона, фикри теран, назм айтишда беқиёс, мафтун этувчи созанда ва ашулачи ҳамдир:

Эди фурсат киби назм ичра чолок,
Ҳама бошдин аёғи фаҳму идрок...
Агар чун нағмасини айласа соз,
Садодек тошу қумдин чиққай овоз⁴⁴.

У маънавият оламининг мафтунни, суҳбатдош дугоналари ҳамда атрофидаги аёллар маънавий ҳаётни, илм-фанни улуғлайдилар.

⁴³ Уша қўлёзма, в. 33 б.

⁴⁴ Уша қўлёзма, в. 28 а.

Улар энг яхши инсоний олижаноб орзулар билан ҳаёт кечирадилар.

Ҳама фаҳму фаросат ичра шоир
Ҳама мусиқий илми ичра моҳир⁴⁵.

Баҳорнинг хушбўй нафис кунларида гулзорлараро севги оромгоҳида висол онларидан мамнун бу қиз ҳамиша гўзаллик қидиради. Унингча, баҳорда тўрт нарса инсон қалбининг изтироб, аламларининг қалқонидир:

Чаҳор чиз ғам аз дил бурад бавақти баҳор,
Шаробу шоҳиду соқий, тафарружи гулзор⁴⁶.

Баҳор вақти тўрт нарса дилдан ғамни кетказади:

Шароб, шоҳид (ёр), соқий ва гулзорда кўнгил очиш.

Малика юрак дардини ёниб, лаҳча чўғ бўлиб куйлар экан, кўкларга ўрлаган бу байтни эшитиб қолиб, дағдаға қилиб кирган отасининг саволига жавоб ўлароқ, юрак байтининг мазмунини диний ақиданинг қонун-қоидалари билан алмаштириб, у сўзлар ўрнига намоз, рўза, тасбиҳ, истиғфор каби диний ақидаларга чақирувчи мисраларни тузади. Бу ҳол қизнинг ҳозиржавоб, доно, фаҳму фаросатда ягона, ўткир аёл эканини мужассамлантиради. Бу билан Нодир дин, шариат пешволарига ва уларнинг қарашларига зид равишда реал ҳаётни, конкрет борлиқни ва ундаги инсон орзу-умидларини юксак даражага қўяди ва улуғлайди.

Нодир бу лавҳани яратишда Ҳиндистонда яшаб ижод қилган, Заҳириддин Муҳаммад Бобирнинг чевараси машҳур шоира Зебуннисо билан унинг отаси Аврангзеб орасида бўлиб ўтган воқеани асос қилиб олган бўлиши мумкин, деган тахмин туғилади. Чунки Зебуннисо озод фикрли шоира бўлгани учун отаси шоҳ Аврангзеб уни таъқиб остига олади. Бир куни Зебуннисо боғда юриб шеър ўқийди.

Унда май, сабза, оқар сув, ёр юзи дилимни овлайди, деган фикрни ифодалайди. Шу пайтда боғда Аврангзеб юргани билинади. Зебуннисо шеърни ўзгартириб, намоз, рўза, тасбиҳ ва тавба дилимни овлайди,— дейди⁴⁷.

Нодир эса бу байтдаги фикрларни ўз асарида ўзгартириб бошқача қилиб ишлатган. У бу лавҳага сайқал бериб, гўзал манзара яратган. Нодон шоҳ билан нозик туйғулар эгаси бўлган ақлли, доно қизнинг тўқнашуви орқали юксак идрокли, билимда ягона маликанинг ажойиб образини чизиб берган. Нозик тушунчаларга эга бўлган назокатли қиз образи зулм ҳукм сурган феодализм тузумида занжирбанд қилинган муҳаббат ва садоқатни мужассамлантирган ўзбек аёлининг ёрқин тимсолидир.

Шоҳ жоҳиллиги, нодонлиги туфайли донишманд қизнинг жон бера туриб айтган шеърининг маъносини тушуна олмайди. У ша-

⁴⁵ Уша қўлёзма, в. 28 б.

⁴⁶ Уша қўлёзма, в. 29 б.

⁴⁷ Т. Ж а л о л о в, Ўзбек шоирлари, Тошкент, 1959, 16-бет.

ҳардаги бутун олим, фозилларни йиғиб, агар шеър давоми ва маъноси очилиб, ечилмаса, ўлимга ҳукм қилишини айтади. Бу билан шоҳ аввал муҳаббатга чанг солиб, уни маҳв этган бўлса, энди илмга, ақл-идрокка таҳдид қилди. Бу эса зулм муҳаббатга ҳам, ақл, илмга ҳам ашаддий душман эканини кўрсатади. Илм, тадбир ақлу идрок муҳаббатни ўз аслига қайтарди, унга ҳаёт бағишлади. Демак, илмнинг ўзи, Саъдийнинг тадбирли ақли, идроки, фаннинг мўъжизаси оби ҳаётдир. У ҳар қандай зулмга қарши туриб, муҳаббатга, эзгуликка мадад беради ва уни яшнатади. Севги, муҳаббат ҳаётда ғалаба қозонади, ўлимни енғади. Шунинг учун ҳам оқил, фаҳму фаросатли қизнинг севгиси қора кучлар устидан ғолиб чиқди. У яшашга иқтидорли эканини кўрсатди. Шоир бу билан китобхонда, муҳаббат, вафо ва садоқат ҳисларини тарбиялади.

Ҳикояда тасвирланган, лекин унинг образини чизиш учун кенг, атрофлича муҳокама юритилмаган, фақат айрим лавҳалар билан эслатиб ўтилган вазир ўғли ақл-идрокда, фаҳму фаросатда асрлардан асрларга дoston бўлиб кетган ишқ ўтида ёнган Мажнундан қолишмас эди. Жаҳоннинг қуёшига тенг бўлган бу йигит ёшлигиданоқ ишқ дардига мойил, ишқ учун жонини фидо қилишга тайёр эди.

Бу йигит ўзининг ташқи кўриниши ва ички дунёси билан ўша қизга муносиб, соф қалбли ҳақиқий инсон эди. Шунинг учун ҳам ҳар икки ёш юрак биринчи учрашишдаёқ бир-бирига маҳлиё бўлиб қолишади:

Малика ёнди шамъи хона янглиф
Йигит қолди буён парвона янглиф.
Малика дарди ҳам хўб ҳаддин ошти,
Бу ўтдин барча аъзоси тутошти⁴⁸.

Йигит тутқунликда, ғам-алам ичида яшаса ҳам хаёли севги оташида парвоз этади. Фикран қалбининг соҳиби гўзал қиз билан суҳбатда Мажнун каби ўртанади.

Шоир йигит аҳволини, унинг чеккан изтиробларини таъсирли бўёқларда чизиб, ҳар қандай азобларга бардош бера оладиган ошиқ, жисман ва руҳан чидамли, иродали, майин ҳис-туйғуларга эга, нозик табиатли инсон образини яққол гавдалантиради. У зolim шоҳнинг қаҳру ғазабидан қўрқмай жасорат билан жарчи олдига чиқади:

Чиқиб келди кўзидин оқизиб ёш,
Дару девора мастона уриб бош,
Агар куйдирса куйдирмоқ мувофиқ,
Агар ўлдирса ўлтирмоққа лойиқ⁴⁹.

Бунда биз ўз маҳбубига садоқатли, жасур, мард йигитни кўз олдимишга келтирамиш. У севгиси йўлида ўлимга ҳам тайёр. Йигит билмагани ҳолда шайх Саъдий уни қўлидан ушлаб севгилиси ётган парда ёнига олиб боради. У севгилисига ҳаёт жомини тутлади. Ҳар

⁴⁸ Нодир, Ҳафт гулшан, Қўлёзма, инв. № 1801, в. 29 а.

⁴⁹ Уша қўлёзма, в. 33 а.

икки ошиқ-маъшуқ севгининг муҳташам бахт кошонасига қадам қўядилар. Севги, муҳаббат зулми, адолат ҳақсизликни, яхшилик ёмонликни, эзгулик разилликни, нур зулматни енгади. Муҳаббат, эзгу ният, яхшилик, гўзаллик тантана қилади. Бунда ақл-идрок, илм ва маърифат ҳал қилувчи иқтидорга эгадир.

«Учинчи гулшан»нинг бошланишида Нодир ақл ва идрок, ҳунар аҳлининг иқтидорини, куч-қудратини тасвирлаш ҳикоянинг асосий мақсади эканлигини сўзлайди: Чунки «Хукком аҳли ва жаҳонбинлиқга зарурдурким, устида ўз замони тариқат шоири ҳақиқат осоридин қилмоқ керак. На учун ким оламнинг низоми ва мамлакатнинг тамоми бу тоифанинг вужуд муборақиға вобастадур»⁵⁰, олижаноб фазилатнинг зулм, зулмат ва қабоҳат устидан ғалаба қозонишида ақл-фаросат, илм-маърифат ва унинг символи сифатида шайх Саъдий ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Маълумки, шайх Саъдий Шерозий ўзининг «Бўстон», «Гулистон» каби ўлмас асарлари билан Урта Осиё ва Яқин Шарқ халқлари орасида етти асрдан бери энг яхши маслаҳатчи, инсоний, олижаноб туйғуларнинг тарғиботчиси бўлиб келади. Шу туйғули Нодир ўзининг бу ҳикоясида Саъдий образини яратган. Ҳикоядаги конфликтни ечишда шайх Саъдий қатнашади ва севгининг ўлимни енгишида ҳал қилувчи ролни ўйнайди. Лекин Саъдий образини шоир идеаллаштириб, уни машойихларнинг устози, пир, авлиё сифатида талқин этади. Лекин бунга қарамай, автор Саъдийнинг илм-фанда, сўз ва назмда, фаҳму фаросатда, ақл ва идрокда, одампарварлик, раҳмдилликда ўз замонида унга тенглаша оладиган шахслар йўқлигини кўрсатмоқчи бўлади.

Ҳикояда шайх Саъдий камтар, меҳрибон, кишиларга дардкаш ва ҳамдам, жасур, қийинчиликлардан қўрқмайдиган, йўлнинг меҳнат ва азобларидан чекинмайдиган киши сифатида тасвирланади. Зотан, шоир Саъдий ҳаётда шундай бўлган эди. У Арабистон чўлларини, Кошғар даштларини, Ҳиндистондан Марокашга қадар қуруқ дашт-саҳрони кезиб чиққан эди. Шоирнинг шундай машаққатли ҳаёти бу ҳикоя учун ҳам бир лавҳа сифатида хизмат қилади. Бу воқеа билан Нодир Саъдийга буюк ҳурмат кўрсатади. У улуғ шоирга нисбатан сақланган қалбидаги муҳаббат ва эҳтиромини ўз асари билан абадийлаштиради.

Шайх Саъдийнинг ўйи, фикри, мулоҳазаси туйғули қиз шеъридаги жумбоқ ечилди. Унинг тадбири, маслаҳати билан йўқлик саҳросига юз тутган, севги оташида ёниб совуб қолган гўзаллик, донолик тимсоли бўлган назокатли қиз тирилди.

Анинг анфоси бирла руҳи тойир,
Бадан гулзори ичра бўлди сойир.
Қуруқ аъзолари сувдек эрилди,
Неча атса уруб ўлган тирилди⁵¹.

Бунда шаксиз Саъдийнинг илм-фанда ягоналиги ва ҳаётбахш нафаси ҳал қилувчилик ролини ўйнади. Севги изтиробида ёнган

⁵⁰ Уша қўлёзма, в. 27 б.

⁵¹ Уша қўлёзма, в. 33 б.

ақлли доно қизни ҳаётга қайтариб, унга бахт-саодат бахш этди. Саъдийнинг ҳаётбахш сўз маъносини еча билиш маҳорати золимни зулм йўлидан қайтариб, адолат уйига йўллади. Бу ҳикоя севги ўлимни енгишини, зулмни маҳв этишини, ақл-идрок, илм-фан ёрдами билан жамиятда адолат ва ҳаққоният ўрнатишини тараннум этади. Асар образлари ёрқин ва равшан бўёқларда чизилиб китобхонда кучли таассурот қолдиради, унда тасвирланган воқеа, манзара ва лавҳалар конкрет, характер ва образлар воқеа ҳамда ҳодиса, ҳаракат, тўқнашувлар орқали яққол гавдалантирилади. Бадий воситалар, ифодалар сиққиқ, ихчам. Киши эсида қоладиган даражада равшан ва таъсирли.

Нодирнинг «Учинчи гулшан» ҳикояси унинг асарлари орасида энг тўла қонли, таъсирчан ёзилганидир. Шоир бу асари билан ҳам халқнинг севги, адолат тўғрисидаги умидларини тасвирлаб, халқчил фикрларни илгари суради ва ўз замонининг илғор фикрли кишиси сифатида мужассамланади.

Шоир юқоридаги уч ҳикоясида ҳам бир хил камчиликка йўл қўяди. Бу асарда ҳар бир ҳикояда иштирок этувчи образлар тўғрисида сўз борар экан, уларнинг исми айтилмайди. Бу ҳол образнинг характери, ҳаракати тасвирланишида баъзан ноаниқликка олиб келган. Тасвирланаётган қаҳрамон образини конкрет гавдалантириш ўрнига хиралаштириб қўйган. Ҳатто асосий образларнинг «Биринчи гулшан»даги гишт қуювчи ва савдогар қизи, «Иккинчи гулшан»даги Бангола шоҳининг қизи, «Учинчи гулшан»даги подшо қизи ва вазир ўғлининг номи тилга олинмаслиги бу асарларнинг нуқсонидир. Лекин шунга қаррамай, «Учинчи гулшан» ҳикояси Нодирнинг сўз устаси, халқчил шоир сифатида танилган асаридир.

* *
*

Нодир «Тўртинчи гулшан» ҳикоясида ақл, илм ва тадбирнинг кучи ва қудрати тўғрисида ҳикоя қилади. Ақл, илм, маърифат ҳаётда, муҳаббатда кишига йўл кўрсатувчи, севгувчига бахт-саодат бахш этувчидир. Шоир бу ҳикоянинг бошланишида шундай деб ёзади: ...Давлатхоҳ вазиру жонсипор дастурининг дониш мутриби чанг навозлиғи, ҳашамат аҳли ва салтанат зумрасига алзам ва аҳсандурким, ...донишманд ва ҳайрият андиш хирадманд вазирнинг ўзиға муқарраб ва мўтабар айлаб, анинг сўзларини хурзи жон ва тумори жинон қилсунким манфаат насими ва мазаррат самумидин огоҳ этгай, то ҳикмат тартиби бирла давлат гулшан тароват топиб, осиб етмагой ва ҳаёт шикуфаси ҳуррам ўлиб, фано хазониға кетмагой»⁵².

Демак, Нодир бу ҳикояда ҳам ақл-идрок, илм-фаннинг қудрати, мўъжизаси тўғрисида сўзлайди. «Учинчи гулшан»да шайх Саъдий каби олимнинг илм-фандаги кашфиёти тўғрисида сўзланса,

⁵² Уша қўлёзма, в. 34 б.

«Тўртинчи гулшан»да ақлли, тадбирли вазир ҳақида гапирилади. У шоҳларни шундай донишмандлар билан маслаҳатлашиб ишлашга чақиради.

Сарондиб шаҳрининг султони вазирга мамлакатни топшириб саёҳатга чиқади. Йўлда коса, тўн, тахт, шамшир талашган ака-укаларга қозилик қилмоқчи бўлиб, хосиятли буюмларни олиб, тахтга ўтириб учади.

Бир шаҳарга бориб тушади, унда бир лўлига ошиқ бўлиб бутун буюмларини олдириб, касал бўлиб йиқилиб қолади. Уни қидириб келган вазир шоҳни оёққа турғизади, мўъжизали сув ёрдами билан лўлини қўлга тушириб, бутун буюмларини қайтариб олади. Шоҳ вазир ва лўли тахтга ўтириб, осмонга учадилар. Шоҳ Сарондиб ўз мамлакатига келиб адолат ва саховат билан юртни обод қилади.

Бу ҳикояда ҳам шоир шоҳ одил бўлганлиги учун шаҳар обод, халқ тинч, осойишта яшайди, деб тариф этади. Чунки шоҳнинг ўзи ҳам камолотга эришган бўлиб, доимо у фазилатли кишилар билан ҳамсуҳбат эди. Зотан, шоҳ Нодирнинг талқинига кўра одамлар билан муомала қилишда, ўйлаган ишини амалга оширишда мулоҳазали, тадбирли, маслаҳат билан иш кўрувчи эди.

У ақлли, доно бўлиши билан бирга адолатли, халқпарвар, мамлакат учун қайғурувчи шоҳ эди. У сафарга чиқиш олдида вазирга давлатни бошқаришни топшириб шундай дейди:

Бир булду:— адолат пеша айла,
Халойиқ узра хайр андиша айла⁵³.

Шоир бу ҳикоясида ҳам одил шоҳ фазилатларини улуғлаш учун интилади. У шоҳларнинг билимли, ақлли бўлиши, дунёни кезиб кўп нарсаларни кўрган, билган бўлиши зарурлигини тавсия этади. Сарондиб шоҳи Афлотун каби фаҳмли бўлиш учун сафарга чиқишни, бошқа мамлакатлар ҳаётини ўрганишни ўз олдига вазифа қилиб қўяди. У сафарга чиқаркан, симиё илмида олим бўлган бир донишманднинг тўрт мўъжизали нарсасини — тўн, коса, қилич ва ёғоч тахтини қўлга киритади. Бу нарсалар илм, мўъжиза бўлгани учун сайёҳ шоҳнинг кучига-куч, қудратига-қудрат қўшади. Шоҳ бу нарсаларни илм олиш, меҳнат қилиш йўли билан эмас, балки отадан қолган меросни таллашиб жанжаллашаётган тўрт кишини ҳар томонга жўнатиб, ҳийла йўли билан қўлга киритади. Бу қуроллар унинг илмини билувчи донишманд сифатида ақл-тадбирини оширади. Қийинчиликларни енгишида ёрдам этади. Тоғ-дашларни кўз очиб юмгунча босиб ўтишда, олтинларга эга бўлишда, муҳаббат қўйган ёрга эришишда катта роль ўйнайди. Шоҳ бу мўъжизалар орқали кўрмаган ерларини кўриб, катта турмуш тажрибасига эга бўлади. У ўз шаҳридан ҳам обод, маъмур, ўртаси отликқа бир ойчалик йўл бўлган шаҳарни кўриб ҳайрон қолади.

Ани туфроғи гўё мушки анбар,
Димоғ андин эрур доим муаттар.

⁵³ Уша қўлёзма, в. 36 а.

Оқар ҳар кўчасидин бир улуг наҳр,
Деса бўлур ани фирдавсу, на шаҳр⁵⁴.

Шоирнинг Сарондиб шоҳи кўрган бу шаҳарни тасвирлаши бежиз эмас эди. Уз юртида адолатпарвар бўлган шоҳ обод, маъмур, катта шаҳарларни кўришни орзу этар эди. Шоир бундай фикрлар билан ҳукмдорларга гафлатда қолмасликни, шаҳар ободонлигига эътибор беришни уқтирмоқчи бўлган эди.

Сарондиб шоҳининг, айёр Лўли гўзалини севиб қолиши, уни деб бутун бор-йўғини йўқотиб, мамлакатини унутишгача бориши кўрсатилиб, ишқ-муҳаббатда шоҳ ҳам, гадо ҳам баробар эканлигини тасвирлайди. Шоир ўзининг бу тасвири билан ислом дини, шариат қонун-қоидаларига қарши эркин севгини илгари суради, диний маҳдудликни босиб ўтиб, ҳар бир шахс динига қарамай, севгида эркин ҳаракат қилиши мумкин, деган масалани қўяди. Илм аҳлларини кўриш, улар билан суҳбатлашиш учун интилган, ўзи ҳам илм билан, илми симиё ёрдами билан мўъжизалар қилган сайёҳ Сарондиб шоҳи бошқа халқдан бўлишига, ҳийлакорлигига, айёрлигига қарамай, гўзал Лўлини севиб қолади. Бу инсоний ҳистуйғудан келиб чиққан муҳаббат эди.

Маҳуб ва ошиқ орасидаги бу муҳаббатни шоир бадий тасвирлашни тазод усули билан шундай мисраларда ифодалайди:

Анинг юз жилвада ранг ила нози,
Мунинг ҳаддин ўтиб ажзу ниёзи.
Қилиб ул қошу кўзидин карашма,
Этиб ул кўз ёшидин чашма-чашма⁵⁵.

Лўли гўзалининг макру ҳийласи билан қўлидаги мўъжизали буюмларидан ажралган шоҳ севгилисининг ҳар қандай жабру жафосига, раҳмсизлигига чидайди. У бу муҳаббат йўлида гадо бўлса ҳам ҳар қандай қийинчиликка бардош беради. Оғир меҳнат билан топган даромадини ёрининг хизматкорларига бериб, унинг остонасида ётиб жон беришгача боради. У ўзининг бутун бахт-саодатини маҳбубининг висолида, севги муҳаббатда деб билади. Шунинг учун ҳам барча қийинчиликларни енгиб, макр-ҳийла устидан ғолиб чиқди. Бу ғалаба илм-фан мўъжизаси, ақл ва тадбирнинг натижаси туфайли амалга ошадди.

Шоир «Тўртинчи гулшан»да ҳам ақл ва тадбир, илм ва фан мўъжизаси, унинг ижодкори ва ҳаётга татбиқ қилувчи инсонни улуғлайди. Буни у ақлли, тадбирли, шоҳга садоқатли вазир образи орқали талқин этади. Садоқатли Сарондиб шоҳининг вазири бир йилгача шоҳдан хабар бўлмагач, тахтни унинг ўғлига топшириб, ўзи шоҳ кетидан сафарга чиқади. Бу воқеа билан, вазирнинг шоҳга садоқатини кўрсатиш орқали шоир XIX асрнинг биринчи ярмида мамлакатда рўй бериб турган тахт талашиш, шунинг натижасида ўзаро қирғин каби ҳодисаларга қарши эпизод яратиб кишиларни давлат ишида бир-бирига ҳурмат ва садоқат сақлаш, ҳокимиятни мустаҳкамлаш, юртда тинчлик, осойишталикни барпо

⁵⁴ Уша қўлёзма, в. 38 б.

⁵⁵ Уша қўлёзма, в. 39 б.

этиш ғоясини тарғиб қилади. Вазир ақлли, тадбирли бўлгани учун, ҳамма нарсани кузатиб юради. У тоғ оралиғида рўй берган ажойиб сирни кўриб, ҳайрон қолади ва уни турмушда макр-ҳийла натижасида бўлган ҳодисага қарши, қора ният билан иш кўрган кишиларга қарши ишлатиш ва ҳаётга татбиқ этиш учун интилади. Шонр бу эпизодни шундай тасвирлайди:

Кўриб они вазир нек талъат,
Ҳама бошдин аёғи бўлди ҳайрат.
Олиб илги аро ики улуг жавз,
Тешибон олди андин қўймайн мағз.
Аларға олди икки чашмадин об,
Шикофин мўми бирла қилди ноёб.
Замона жавридин ким бўлса ночор,
Бўлур бу икки сув ул ерда даркор⁵⁶.

Вазир кимсасиз ерда сув муаммосини ўйлайди, икки ёнғоқ донасини тешиб, мағзини олиб ташлайди, унга икки булоқдан икки хил сув тўлдириб, тешикни мўм билан беркитади. У бу сув билан мусофир шоҳни машаққат, ранжу кулфатдан халос этади. Илм, мўъжиза, тадбир натижасида макр-ҳийла билан иш кўрувчи айёр гўзал лўлини содиқ муҳаббатга бўйсундиради. Севги, муҳаббат ақл ва тадбир, илм мўъжизаси билан макр-ҳийлани енгади. Бунда дўстлик, садоқат, меҳрибонлик ҳам катта кўмак беради. Бу ақлли, тадбирли, садоқатли вазир образида гавдалантирилади.

Лўли гўзали нақшли, кошинли қасрда яшайди, унинг эшигида неча-неча заррин камарли ходимлар хизмат қилади. Унинг ҳусн-жамолини кўриш учун кишилар даргоҳида чумоли каби уймалашган. Юз минг ашраф берган киши унинг висолига етишади. У ҳусни жамолини пулга сотади, фақат бойлик, мол-дунё тўплаш билан машғул. Мусофир шоҳнинг ўзи учун қилган сарфига, бойлигига ҳайрон бўлиб, ҳасад қилади. У шоҳнинг бойлиги коса, тўн каби мўъжизали буюмлар туфайли эканини билиб олади, уни шаҳар султони ёнига юбориб, ўз уйига ўт қўйдиради. Шундай ҳийла-найранг билан мусофир шоҳнинг мўъжизали буюмларига эга бўлиб олади.

Енғиндан кейин мусофир шоҳ лўлидан буюмларини талаб қилганида, у:

Оқузиб кўзларидин ашк тазвир,
Баланд овоз бирла қилди тақрир
Деди: шоҳға магар девона бўлдинг,
Ичиб май бу замон мастона бўлдинг.
Куюб кул бўлди уй ичра бисотим,
Мубаддал ўлди ғам узра нишотим.
На ашёдурки онинг қиймати йўқ,
Ҳалойиқ ичра ҳаргиз ҳурмати йўқ⁵⁷.—

деб жавоб беради. Биз ҳикояда дастлаб, лўли гўзали ҳусн-жамоли ҳисобига бойлик орттирувчи, ҳийлагар, айёр бўлса, сўнгра ақл,

⁵⁶ Уша қўлёзма, в. 43 б.

⁵⁷ Уша қўлёзма, в. 42 а.

тадбир, илм мўъжизаси туфайли аввалги ярамас йўлдан қайтиб, вафодор, садоқатли ёрга айланган аёл образини кўрамиз. Шоир бу образ орқали ярамас хулққа эга бўлган шахснинг фазилатли кишиларнинг таъсири остида тузалиб, чин инсоний хулқ-одобга эга бўлиши самимий севгига олижаноблик билан жавоб бериши мумкин, яъни одамзод ўзгариб, яхши хулқ-одобни ўзлаштириб, жамият учун фойдали киши бўлиши мумкин, деган фикрни илгари суради.

Шоир муҳаббат, самимий севги макр-ҳийлани енгади, макр-ҳийла ақл-идрок, илм-тадбир ёр бўлган муҳаббат олдида таслим бўлади, деган фикрни тасдиқлайди.

Бу ҳикояда аввалги ҳикояларга нисбатан хаёл, фантазия анча кенг қанот ёзган. Ҳикояда ҳам сеҳрли фантастик эртақлардаги каби қаҳрамонлар бирмунча кенг, мураккаб ҳодисалар ичида ҳаракат қилади. Унда қаҳрамонлар қийин ишларни бажариш, тўсқинликларни енгиш учун фантазия орқали мўъжизали буюмлар билан қанча-қанча ишларни бажаради. Эртақлардаги фантазия ҳақида улуғ рус ёзувчиси М. Горький шундай деган эди: «Қадимий фантазиянинг ҳар бир парвозини вужудга келтирган сабабни аниқлаш қийин эмас. Бу сабаб ҳамма вақт кишиларнинг ўз меҳнатини осонлаштиришга бўлган интилиши эди»⁵⁸. Шунингдек, инсон ўз меҳнати, ҳунари билан табиатнинг стихияли кучларига қарши, золимларнинг жабру жафоларига, маккорларнинг ҳийла-найрангларига қарши курашда фантазия орқали сеҳрли мўъжизалар яратиб, қарама-қаршилиқни бартараф қилган.

«Тўртинчи гулшан» ҳикоясида ҳам шоир халқ эртақларидаги каби сеҳрли фантазиядан фойдалангани ҳолда, «учар гилам», «учар пўстак», «фаланг от», «семурғ қушлар» каби йўлларни яқин қилувчи «ёғоч тахт» яратади. Бу ёғоч тахт шу ҳикоянинг сюжет чизиғида муҳим роль ўйнайди. Қаҳрамонни тезроқ манзилга, ўз орзусига етишишида ёрдам беради. Шунингдек, «очил дастурхон», «қайна хумчам», «газла газим» каби коса, тўн каби буюмлар мушофир шохнинг бошидан кечирган воқеаларда маълум даражада роль ўйнайди. Мўъжизали сув эса қаҳрамоннинг макр-ҳийлани енгиб, ўз орзу-умидига етишувида ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир. Бу нарсалар ҳикоя қаҳрамонининг оғир қисматини енгиллаштиради, яхшилиқнинг ёмонлик устидан ғалаба қозонишига ёрдам беради.

Шоирнинг бундай сеҳрли-фантастик халқ эртақларидаги каби хаёлий ёғоч тахт, коса, тўн, мўъжизали сувлардан фойдаланиши халқнинг ёвуз кучларга, золим эксплуататорларнинг жабру зулмларига қарши курашида фойдаланган воситаларидан истифода қилиш эди. Бу билан Нодир илм-фаннинг ривожланиши ва узоқни яқин қиладиган воситаларни ўйлаб топиш тўғрисида мулоҳаза юритади.

«Тўртинчи гулшан» ҳикояси халқ эртақлари каби фантастик характерга эга бўлиб, олдига қўйган мақсади, тузилиши билан аввалги дostonларга ўхшамайди. Бу ҳикоянинг тузилиши шоирнинг

⁵⁸ М. Горький, О литературе, 1953. М., стр. 694

халқ эртаклари типида асар яратиб, халқчил орзуларни ифодалаган сеҳрли ёғоч тахт, ноз-неъмат билан тўлиб турадиган коса, қоққанда олтин тўкилиб турадиган тўн оғир қисматда яшаган меҳнаткаш халқнинг хаёлий орзулари эди. Шоир бу сеҳрли фантастик ҳодисаларни асарига киргизганлиги унинг меҳнаткаш омма билан яқиндан боғланганлигини, ўзининг ҳам шу халқ орасидан чиққанлигини кўрсатади.

* * *

Нодир «Бешинчи гулшан» ҳикоясида муҳаббат, вафо ва садоқат тўғрисида сўзлайди. Достон ғояси севги йўлида қатъий интилган, сабот ва чидам билан курашган шахс ўз мақсадига эришади, дейишдан иборатдир. Езувчи талқинича, номард сўзига кирмай қатъият билан ҳаракат қилган инсон орзуга эришиб, эл орасида ҳурмат ва обрўга эга бўлади. Бу асар бошқа дostonларга нисбатан ғоявий-бадий жиҳатдан анча пухта ишлангандир.

Эрон мамлакати шоҳининг ўғли Саодат тушида бир гўзал қизни кўриб, севиб қолади. Мамлакатларни кезиб юриб, ниҳоят излаганини топади, оғирлиги баробар гавҳар бериб, уни сотиб олади. Қиз Рум маликаси Жавҳар бўлиб, йўлда Саодатга кўп азиятлар беради. Саодатнинг сабр-тоқатига қойил қолади. Йўлда қароқчиларга учраб, таланиб, Мисрга етиб олади. Бир йил ўтгач, борйўқлари тугаб, Саодат овга чиқа бошлайди. Жавҳар гулзор расми солинган гилам тўқиб, унда билак суратини акс эттиради. Миср савдогари Шамъун гиламни сотиб олади. Ундаги суратни кўриб, муҳаббат ўтида ёнади. Онасининг ҳийласи билан Жавҳарни қўлга туширади. Лекин висолига эришолмайди. Миср шоҳи ёрдами билан атторлик буюмлари сотиб юрган Саодат Жавҳарни кўради, имо-ишора билан қочишмоқчи бўлган кечаси Саодат ухлаб қолади. Жавҳар қочаётганида ҳамроҳи ўғри занги эканлигини билиб, уни маст қилиб, ташлаб кетади. Оромобод мамлакатига етиб боради. Уни подшо қиладилар. У одиллик билан яшаб, мамлакатни обод этади. Бир неча муддат ўтгач, уни қидириб келган ўғри зангини жазолаб, Шамъунни ўтда ёндиради.

Бу ҳикоя шоирнинг бошқа ҳикояларига нисбатан мураккаброқ бўлиб, Саодатнинг туғилиши, ўсиши воқеасининг бошланишидан илгариги вазият бўлса, унинг Жавҳарни тушида кўриб, ғойибона ошиқ бўлиб қолиши воқеанинг муқаддимасидир. Саодатнинг Жавҳарни қидириб, Қори қибла шаҳридан топиши, Жавҳарнинг унга бир қанча шартларни қўйиши воқеанинг боғланиши ва тугунидир. Шундай қилиб, воқеа ривожлана боради. Саодат ва Жавҳарнинг Мисрда яшай бошлаши, Саодатнинг овга чиқиши, Жавҳарнинг ипак гилам тўқиши, уни Шамъуннинг сотиб олиши, гиламдаги суратни кўриб, унга ошиқ бўлиши, макр-ҳийла билан Жавҳарни тузоққа илинтириши, Саодатнинг хор-зор бўлиб юриши, Жавҳарнинг Оромобод шаҳрига бориб қолиши воқеанинг ривожланишидир. Асарнинг бу сюжет чизиғи мураккаб бўлса ҳам воқеалар

бир-бири билан чамбарчас боғлангандир. Жавҳарнинг Шамъун ва занги ўғрини жазолаб ўз ошиқи — Саодатга етишуви асардаги воқеанинг ечимидир. Бу бир-биридан мантиқий равишда чиқиб келган воқеалар ривожиди асар қаҳрамонлари — Жавҳар ва Саодатнинг характери очила боради. Уларнинг ички дунёси, инсоний фазилатлари китобхон кўз ўнгида яққол гавдаланади. Саодатнинг севги, муҳаббат йўлида қатъийлиги, Жавҳарга етишиш учун интилиши, ёри юзида бахтсизликка сабаб бўлувчи аломат ҳисобланган хол бўлишига қарамай, аҳдида маҳкамлиги, оғир шартларга кўниб, ҳар қандай қийинчиликка бардош бериши, ёрига етишгандан кейин Мисрда яна ёридан ажралиб қолиб, хор-зор бўлиб юришидаги ҳолларда унинг характери атрофлича очила боради. Худди шунингдек, Жавҳарнинг ҳам ўз муҳаббати, мақсади йўлида ирода билан ҳаракат қилиши, отасининг тахт-бахтига қарамай, оғир қийинчиликларга бардош бериб, ёрига интилиши, ақл ва идрок билан иш кўриши, Мисрда моҳир санъаткор ҳунарманд эканлигини кўрсатиши, сўнггида адолатли, халқпарвар, одил, доно подшо эканлигини исбот қилиши асар қаҳрамонларининг характери, олижаноб хусусиятларга эга бўлганлигини атрофлича, муфассал кўрсатиб беришга хизмат қилади. Ҳикоянинг асосий қаҳрамони ҳар икки ошиқ-маъшуқнинг самимий севгиси, вафодорлиги, жасорат, собит қадамлиги, умуман чин инсоний фазилатлари бадий бўёқларда чизиб берилади.

Ҳикоянинг асосий қаҳрамонларидан бири Саодат ёзувчининг севиқли образидир. У бу образ орқали муҳаббат, вафо, садоқат, чидамлилик, қатъий ирода тимсолини гавдалантиради. Саодат севганини қидириб, қанча-қанча мамлакатларни кезади, кўп гўзалларни кўради, лекин тушида кўрган қизга ҳеч бири ўхшамайди, қанча азоб-уқубат чекса ҳам барибир ғойибона маъшуқасини излашда давом этади. Севганини топганида қиз саккизта шарт қўяди, ҳаммасига кўнади. Қизнинг буюрган оғир юмушларини бажаради. Саҳрода пиёда юради, ўтин теради, кечалари ухламай меҳнат қилади, қизнинг ҳар қандай жафосига бардош беради. У ўзининг чидами, бардоши туфайли ёр васлига эришади. У худбин, мағрур йигит эмас, камтарин, муҳаббат йўлида собит қадам, севгани висолидан баҳраманд бўлгач, унинг маслаҳати бўйича иш тутади. Саодат бировга муҳтож бўлмасликни истайди. У ўз кучи билан яшашни барча нарсдан аъло кўради. Мисрда яшаб турганларида маблағлари тамом бўла бошлайди. Шунда у Жавҳарга бундай дейди:

Вале бе баҳрадурман ҳар ҳунардин,
 Киши бермас бу ерда сийм зардин...
 Киши бўлгунча дун нонига муҳтож,
 Сафар этсун адам мулки аро оқ⁶⁹.

Саодат ўзи ҳунарсизлигидан нолиб, Жавҳар билан муҳтож бўлиб қолмаслик, тубан одамларнинг қўлига қарам бўлмаслик режаларини тузади. Жавҳарнинг маслаҳати билан овга чиқади, унга

⁶⁹ Нодир, Ҳафт гулшан, Қўлёзма, инв. № 801, в. 61 а.

ипак гилам учун буюмлар олиб келиб беради, тўқилган қиммат-баҳо ипак гиламни сотиб келади. Саодат ёрига етишиш йўлида ҳар қандай қийинчиликка, азоб-уқубатга бардош берган соф кўнгил ошиқ, садоқатли ёр образидир. Бу образ ўз мақсади йўлида қатъий интилган, иродали, жасур қиз Жавҳар образини, унинг характери ва хусусиятларини тўла, атрофлича кўрсатиб беришга хизмат қилади, уни тўлдиради. Бу ҳол Нодирнинг ҳикояда, хотин-қизларнинг вакили Жавҳар образини тўла, атрофлича ёритишга ҳаракат қилганини кўрсатади. Шунинг учун бу ҳикоянинг асосий қаҳрамони дадил, ақлли ва идрокли қиз, ўз мақсади, муҳаббати йўлида қатъий ирода ва жасорат билан ҳаракат қилувчи Жавҳардир. Езувчи Жавҳарнинг хатти-ҳаракатини, ақл ва дониш, фаросат ва заковат эгаси, ҳунарманд санъаткор эканлигини содда, равон, гўзал ифодаларда тасвирлаб, китобхонда унга нисбатан муҳаббат уйғотади. Унинг гўзал портретини, ички дунёсини бадиий воситалар орқали яққол мужассамлантиради.

Рум шоҳининг қизи, пок табиатли Жавҳар ўз мақсади йўлида ҳатто отасининг тож-тахтидан ҳам кечиб, бутун қийинчиликларга, азоб-уқубатларга бардош беради, фақат севганига етишиш учун интилади.

У тоғ бағрига сайр учун чиққан одамларнинг Вомиқ, Узро каби бир-бирига йўлиққанини кўриб, юраги ғуссага тўлади, уйқуга бош қўйгач, тушида кўрган йигитни севиб қолади, уйғонгач, йигитни қидириб, йўлга чиқади. Жавҳар севгиси йўлида маликаликдан кечиб канизакликка ҳам рози бўлади, ҳар қандай машаққатларга чидайди, қатъий ирода, ақл, тадбир, жасорат ва фаросат билан ҳаракат қилади. Ўз мақсади йўлида тинмай интилиши, ҳар қандай қийинчиликдан, хавфу хатардан ҳайиқмай тадбир билан иш тутиши унинг ўзига хос хусусиятларидан биридир. У дастлаб севганининг вафодорлиги, садоқатини синаш учун бир қанча шартлар қўяди, аччиқ сўзлар айтади, унга оғир ишлар буюради. Саодат Жавҳарнинг бутун жабру жафоларига бардош беради. Уни бундай оғир аҳволга тушганини кўриб Жавҳарнинг раҳми келиб, ҳақиқий ошиқ, ўзи излаётган ёри эканлигига ишонч ҳосил қилади:

Анинг аҳволига кўнгли бузилди,
 Жавонинг риштаси ул дам узилди...
 Ҳама бошдин аёғи ўт тутошти,
 Анинг оҳи, фалак сақфидин ошти...
 Анга кийдирди султон хилъатини,
 Билиб онинг ҳамма кайфиятини⁶⁰.

Жавҳар лутф-карам ва меҳру шафқат билан Саодатга бир умрлик садоқатли ёр бўлиб қолади.

Жавҳар образи асрлардан бери Ўрта Осиё, Яқин Шарқ адабиётида куйланиб келган, Низомий Ганжавий, Хусрав Деҳлавий, Жомий, Навоий, Фузулий каби дунё адабиётининг буюк сиймолари томонидан олижаноб фазилатлари, латофат ва назокатлари

⁶⁰ Ўша қўлёзма, в. 58 а, б.

ибрат ва намуна тарзида мадҳ этилган, хотин-қизлар образининг бир намунаси эди. Нодир ўзбек классик адабиётининг анъаналарини давом эттириб, ўзининг буюк устозлари изидан бориб, тадбирли Жавҳар образини яратади. Бу билан шоир XIX асрнинг биринчи ярмида авж олган ислом дини қонун-қоидаларига қарши хотин-қизларнинг олижаноб фазилатларини, инсоний ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилишга интилган эди.

Хотин-қизлар, заиф, сочи узун, ақли калта, эркалар чўриси деб фатво берган реакцияон шарият пешволарининг чиркин таълимотларига қарши Нодир хотин-қизларнинг иродали, жасоратли, ақл-идрок эгалари, энг яхши фазилатларни ўзларида мужассамлантирганликларини «Бешинчи гулшан» асарида ёрқин бўёқларда чизиб кўрсатди. Шоирнинг бу ҳаракати ўзбек классик адабиётининг энг яхши традицияларини давом эттириб келганини, шу билан бирга, хотин-қизлар ҳақидаги бемаъни фикрларга зарба берганини кўрсатади. Шоир Жавҳарнинг хатти-ҳаракати, ички дунёсини тасвирлаш билан бирга унинг ташқи қиёфасини, гўзаллигини шундай мисраларда ифодалайди:

Вале онинг пари нури мужассам,
Қуёш янглиғ кавокибдин муаззам.
Юзи лавҳида уч холи ёзилгон,
Лаби остида бир чоҳи қозилгон,
Этиб жон кўнгил уч хол ила сайд,
Қилур зулф ила боғлаб чоҳига қайд⁶¹.

Жавҳарнинг бу гўзаллиги, латофати, уч холи Саодатни шайдо этган эди. Утмиш одатига кўра шундай холи бор аёл бахтсизлик, бало ва офат сабабчиси, деб ўйлашар экан. Бунини Қорақиблада яшовчи бир киши шундай тасвирлайди:

Деди: бўлса канизакларда уч хол
Вафо қилмас кишига эй неку ҳол.
Бири ўнг юзи узра, бири айсар,
Бири зери лаби узра муқаррар.
Бу уч холни эшитиб анда шаҳзод
Яқиндурким чиқаргай доду фарёд⁶².

Жавҳар оғир аҳволга тушиб қолганда, душман зарбасига йўлиққанда ҳам ўзини йўқотиб, саросимага тушиб қолмайди. У ўзини дадил тутади, ақл ва тадбир билан ўзини ҳимоя қилади ва душманни саросимага солиб қўяди. Шамъун тузоғига тушиб, қамалиб қолганида жасорат билан душман ҳамласини қайтаради, унинг қўлида бир йил яшаса ҳам ўзига яқинлаштирмайди ва ақл, тадбир билан ундан халос бўлади, чўлу саҳрода занги ўғри билан бир қанча йўл босса ҳам эҳтиёткорлик, ҳушёрлик, ҳийла ва найранг билан бадномликка йўлиқмай, оғир аҳволдан қутулиб чиқади. Жавҳар шоҳ бўлиб кўтарилгандан кейин ҳам ақл-идрок билан иш тутади, адолат ва шафқат билан мамлакатни идора қилади, шаҳар ва вилоятларни обод қилиб, жаҳонга машҳур бўлади.

⁶¹ Уша қўлёзма, в. 50 б.

⁶² Уша қўлёзма, в. 53 б.

Бу манзум ҳикоянинг тугалланиши халқ эртаги «Маликаи Ҳуснобод»нинг охирги қисмини эслатади. Унда Маликаи Ҳуснобод ўн икки дарвозага: «Бу юртнинг номи Ҳуснобод. Ҳар кимга ошлик, нонлик керак бўлса, келиб хизмат қилсин», деб хат ёздириб, суратини ёпиштирган экан⁶³. Шу йўл билан золим Журжон подшоҳи ва ўзига жабру зулм қилган ва қаландар қиёфасига кириб, уни қидириб юрган подшоҳни тутиб олиб жазолабди.

Бу ҳикояда эса Жавҳар дарвозага суратини ёпиштириш йўли билан душманларини қўлга тушириб жазолайди ва ўз ёрини топиб, мақсадига эришади. Бу эпизод орқали ёзувчининг халқ эртаклари мотивларидан фойдаланганини ва шу йўл билан тасвирланаётган образнинг ақлли, доно аёл сиймосини тўлалиги билан мужассамлантирганини кўрамиз. Ана шундай гўзал, олижаноб феъл-атворга эга бўлган, меҳрибон, раҳм-шафқатли, жасур, доно қизни соф кўнгил, фақат ёр хаёли билан яшовчи, вафо ва садоқатни улуғловчи Саодат ҳам, кишиларнинг бахтига чанг солувчи ёвуз ниятли Шамъун ҳам, халққа зиён-заҳмат етказувчи ўғри занги ҳам севади. Халқ эса уни адолатпарвар, мамлакатни обод қилувчи, халққа осойишталик бағишловчи шоҳ бўлгани учун севиб ҳурмат қилади ва қадрлайди.

Жавҳар ўткир ақл, зўр тадбир эгаси бўлганлиги учун ҳар қандай қийинчилик, хавфу хатарлардан қўрқмаган ҳолда ўз мақсади йўлида дадиллик билан қадам ташлайди, ўз ор-номусини шараф билан ҳимоя қилади. У пок муҳаббат учун курашади, ҳар қандай тўсиқни ақл-идрок, тадбир билан бартараф қилиб, ғалаба қозонади.

Жавҳар фақат ақл эгаси бўлибгина қолмай, ажойиб ҳунарманд ва қудратли санъаткор, меҳнатсевар аёл ҳам эди. У ўзининг тўқиган чиройли гиламлари билан санъатини намойиш қилиб, одамларни ҳайратга солиб қўяр эди. Шоир Жавҳар меҳнати, санъатини шундай тасвирлайди:

Ушал дам Жавҳари покиза талъат,
Ясаб мўм ила анда неча сурат.
Бу янглиғ айласун заргар фан ила
Нечани мис, нечани оҳан ила⁶⁴.

Бунда Жавҳар ҳайкалтарош сифатида гавдаланса, қуйидаги мисраларда у тўқувчи, рассом сифатида намён бўлади:

Қуриб Жавҳар ўшал дам анда дастгоҳ,
Тўқур эрди бисоти анда ногоҳ.
Ипакдин эрди они тор пуди,
Эрамни бўстонидек намуди.
Хаёл ила ёзибон анда тасвир,
Мисоли пашшадин анқоға бир-бир,
Солиб ўз илкин анда суратини
Жаҳонга кўрсатиб ул санъатини⁶⁵.

⁶³ «Ўзбек халқ эртаклари», Тошкент, 1963, 200-бет.

⁶⁴ «Ҳафт гулшан», Тошбосма, Тошкент, 1910, 92-бет.

⁶⁵ Уша жойда.

Бу сатрлар хотин-қизларнинг меҳнатда ҳам, санъатда ҳам моҳир эканликларини, башариятга қимматбаҳо совғалар тақдим этганликларини кўрсатиб беради. Езувчи бу образ орқали хотин-қизларни камситувчи реакциян фикрларга қаттиқ зарба бериб, Жавҳар образининг гўзаллигини, ҳатто эркаклардан ҳам афзаллигини ифтихор билан куйлайди.

Жавҳар инсофли, адолатли, раҳм-шафқатли подшо сифатида ҳам гавдаланади. У ярамас кишиларни жазолашда ҳам, кишиларга марҳамат ва эҳсон кўрсатишда ҳам кўпчилик билан маслаҳатлашиб иш қилади, уларнинг фикрини ҳисобга олади.

У ҳақиқий инсон, самимий муҳаббат, чексиз севги билан тўлган соф кўнгили, номусли, вафодор қиз, доно тадбирли одил ҳукмдор сифатида ҳурмат ва эътиборга сазовор бўлган образдир. У шоҳ сифатида мамлакат ободонлигига аҳамият беради:

Қилибон шаҳрни ободу маъмур,
Ани ақли жаҳонга бўлди машҳур⁶⁶.

Ундан халқ беҳад хурсанд бўлади, мамлакатдан қайғу-ҳасрат кўтарилади. Халқ Жавҳарнинг саргузаштларини эшитиб, унинг мардлиги, ақллилиги, тадбиркорлиги учун офарин ўқийди. Уни хотингина эмас, мард эканлиги, мард бўлганда ҳам инсонлар орасида ягона олижаноб шахс эканлигини айтиб олқишлайдилар.

Жавҳар ижобий фазилатларга эга бўлган, ўзида бутун олижаноб хислатларни мужассамлантирган аёлнинг гўзал образидир. У китобхон тасавурида ўзининг назокати ва латофати билан жиловланиб туради.

Жавҳарнинг мардлиги, жасорати ор-номусини мустаҳкам сақлаши олдида Шамъун ва унинг онасининг макру хийлалари, занги ўғрининг уринишлари, таҳдидлари чил-парчин бўлади. Шамъун Жавҳарни ўз севганидан ажратиб, макр-хийла тузоғига илинтириш учун сохта йўл билан иш кўради. Зотан, Шамъуннинг ўзи катта бой бўлиб, қора ниятга етиш учун ҳеч нарсадан қайтмас эди. Онасининг маслаҳати билан Саодатга дори қўшиб май ичиради, уни беҳуш қилиб қўйиб Жавҳарни олиб келтиради ва қамаб қўяди. Шамъун Жавҳарнинг бир сўзлилиги, қатъийлиги, дадил ҳаракатини кўриб, унга яқинлаша олмайди. Чунки Жавҳар Шамъун ва онасининг макру хийласини тушуниб қолади ва унга қарши тадбир қўллайди, қўлига қилич олиб тик туради:

Салом айлаб ўшал дам кирди Шамъун,
Бу айди: Кирма, тур эй девн малъун!
Қилич бирла бошингни пора айлай,
Ва ё ўзумни бағрим пора айлай⁶⁷.

Шамъун қўрқиб кетади. У, биринчидан, ўзи ўлдирилишидан қўрқса, иккинчидан, қизнинг ўзини ўлдиришидан ҳам хавфланади. Чунки қиз ўзини ўлдирса, у васл орзусига етиша олмай қолади. Бу эпизодда Шамъуннинг қўрқоқ бўлиши устига ниҳоятда пасткаш,

⁶⁶ Нодир, Ҳафт гулшан, в. 72 б.

⁶⁷ Уша қўлғезма, в. 66 а.

тубан, худбин, ўз манфаати йўлида ҳеч нарсадан қайтмайдиган, инсоний хусусиятлардан маҳрум бўлган бир шахс эканлигини кўра-
рамиз. Унинг бу пасткашлиги макру ҳийладан одам ўлдиришгача,
қонли жиноятгача олиб келади. У онасининг маслаҳати билан бир
қўлини озод қилишга ваъда қилиб, уларнинг макру ҳийласи ту-
файли севгили ёридан ажралиб кўчаларда хору зор бўлиб қолган
Саодатни ўлдириш учун юборади. Бу йўл билан Жавҳарнинг Сао-
датни унутиб юборишига эришмоқ ва қиз кўнглини эгалламоқ ис-
тайди. Бу ўта кетган ёвузлик эди. Ёзувчи бу ҳикояда ёвузлик, макр-
ҳийла албатта мағлубиятга учрайди, деб хулоса чиқаради.

Ҳикоядаги иккинчи салбий образ Шамъуннинг онаси ўзининг
бутун қилмиши, феъл-атвори билан халқ эртақларидаги шум, ял-
моғиз кампирларни эслатиб туради. Ёзувчи шум кампирнинг ҳий-
ла-найрангларини ёрқин бўёқларда чизиб кўрсатади. У Шамъун-
нинг қора ниятларини амалга оширишда, жинойий ишларни бажа-
ришда йўл-йўриқ кўрсатади. Ҳийла-макрда унинг олдига тушади-
ган айёр йўқ. У ўтакетган фирибгар.

Жавҳарни қўлга тушириш, севган ёридан ажратиб, ярамас
йўлга бошлаш учун қўлига хасса ушлаб, Жавҳарнинг уйига бориб,
ўзини намозхон, художўй қилиб кўрсатиб, уни алдайди. Нодир
Шамъуннинг онаси кампир образи орқали халқ оғзаки ижодида
ва ёзма адабиётда лаънатланиб, тилга олинган, жодугар, ялмоғиз
кампир образларининг бир «намуна»сини гавдалантиради. Шоир
бу образ орқали салбий образларни ҳам яратишда халқ оғзаки
ижоди традициясидан фойдаланганини кўрсатди.

«Бешинчи гулшан» ҳикоясида золим, порахўр, ўз манфаати
йўлида кишиларни ранжитувчи ҳукмдорларнинг қилмишлари ҳам
кўрсатиб ўтилади. Қорақибла ҳокими бунга яққол мисол бўла
олади. Шоир золим, жафокор, порахўр амалдорни тасвирлаш би-
лан ўз замонида халққа зулм қилиб яшовчи, бир оз пул олиб ҳақ-
ни ноҳаққа чиқарувчи ҳукмдорларни танқид қилади. Асарда айрим
эпизодларнинг қайтарилиши, аввал тасвирланган ва бўлиб ўтган
воқеаларнинг қайта ҳикоя қилиниши асарнинг камчилигидир
(Жавҳарнинг Оромобод шаҳрига подшо бўлиб, уни қидириб кел-
ган гуноҳкорларни ва севганини сўроқ пайтида илгари бўлиб ўт-
ган воқеаларнинг такрорланиши ва бошқалар).

Умуман «Бешинчи гулшан» ҳикояси муҳаббат тантанаси би-
лан тугалланади. Шоир ўзининг бу асари билан мураккаб сюжет-
ли, композиция жиҳатидан пухта ишланган, таъсирчан асар ярата
олишини намоён қилди. Бу дostonда тасвирланган воқеа, эпизод-
ларнинг мураккаблиги, тузилиши жиҳатидан «Ҳафт гулшан» ки-
тобидаги энг катта асар бўлиб, 1544 мисрадан иборатдир. Шоир
бу ҳикоянинг сарлавҳасида айтганидек, таваккал ва ризони тар-
ғиб қилмоқчи бўлганини айтса ҳам, севги ва муҳаббатда собит
қадам бўлиш, жасорат ва дадиллик билан интилиш, тўсқинлик-
ларни, қийинчиликларни ақл ва тадбир билан енгиш учун чақира-
ди. Китобхонда муҳаббат, жасорат ва садоқат, олға интилишнинг
ёвузлик устидан ғалаба қозонишига ишонч ҳосил қилади ва опти-

мистик кайфият яратади. Бу асардаги эпизодлар, тасвирлар, жасоратли аёл образини юксак даражага кўтариб мадҳ этиш шоирнинг халқчил фикрларидан келиб чиққан ғоялардир.

* *
*

«Олтинчи гулшан» ҳикояси саргузаштлар асари бўлиб, унда шоир афв тўғрисида сўз юритади, муҳаббатни улуғлайди, муҳаббатнинг ғалаба қозонишида хотин-қизлар ҳал қилувчи роль ўйнашини самимият билан куйлайди.

Бу ҳикояда тўғрилиқ, адолат, раҳм-шафқат, дўстлик, меҳрибонлик тарғиб қилинади. Шу билан бирга, афв этиш, киши гуноҳидан кечиш, ўч олмаслик, тақдирга тан бериш, замона ўзгариши натижасида рўй берган кулфат ва азобларга чидаш зарурлиги, бу эса охирида яхшилиққа, ҳаётда осойишталикка олиб келиши муқаррар эканлиги тўғрисида сўз юритилади.

Ҳикояда муҳаббат ва унинг йўлида интилиш мадҳ этилади, муҳаббатнинг ғалаба қозонишида шафқат ва марҳамат билан иш тутувчи одил шоҳнинг ёрдами билан хотин-қизлар ҳал қилувчи роль ўйнайдилар, деган фикр илгари сурилади. Моҳбону «Бешинчи гулшан»даги Жавҳар каби улуғланиб тараннум этилади. У отасининг ижозати ва ғамхўрлиги туфайли ўзи истаган йигитга кўнгил беради ва унинг хоҳиши билан отаси тўй қилади. Бу эпизод билан шоир хотин-қизларнинг орзу-умидларини, истак-хоҳишларини ҳисобга олиш ва уларни истаган кишиларигагина эрга бериш зарурлиги тўғрисида сўзлайди. Шоирнинг аёлларга ҳурмат билан қарashi ва уларнинг ҳаққи, ҳуқуқини ҳисобга олиб иш кўришни тарғиб қилиши унинг хотин-қизларга нисбатан гуманистик қарашидан келиб чиққандир. Шоир бунда ҳам ўзининг халқчил фикрларини тарғиб этганлигини намойиш қилади.

Бу ҳикоядаги мўъжизали дарахтнинг барги туфайли одамзоднинг турли шаклга кириши, қуш суратида бўлиб учиши асрлар бўйи фикр қилиб келган инсон орзусининг фантастик бир кўринишидир. Инсон фантазиясининг кенг қўлоқ ёйиб ривожланиши, фан-техниканинг тараққий этиб, шундай мўъжиза яратиши шоир хаёлини ҳам ўз самараси билан бойитган. Ундаги икки хил дарахт ва унинг баргларини суртиш билан инсоннинг бошқа шаклга кириши, қудратли кучга эга бўлиб, реал ҳаётда амалга ошмайдиган ишларни бажара олиши, қуш бўлиб ҳавода учиб узоқ йўлни яқин қилиши XIX аср биринчи ярмида яшаган шоирнинг илм-фан ёрдами билан мўъжизалар яратиш тарафдори эканлигини, унинг илғор фикрли, прогрессив киши эканлигини намойиш қилади. Шу билан бирга, унинг афв этишни, ёмонликка яхшилиқ билан жавоб беришни тарғиб этувчи киши эканини ҳам кўрсатади. Камбағал бева ўғлини ўлдириб қўйган Хуршиднинг афв этади, уни бошқа мамлакатда яшашига йўл қўяди, сўнгида у адолатли, барчани хурсанд қилувчи шоҳ бўлиб етишади. Худди шунингдек, ҳийла-найранг билан қимматбаҳо нарсани олиб қўйган гўзал лўли хотинни

Аторуд тавба қилгани учун афв этади. Бундай лавҳалар билан шоир яхшилиқни, раҳм-шафқатни кишиларга тавсия этади, ёмонлик қилмаслиқни насиҳат қилади.

«Олтинчи гулшан» ҳикоясидаги Хуршид ва унинг бошидан кечирган воқеалар ишонарсиз бўлиб, реал ҳаётдан узоқдир. Хуршид образи воқеалар кечимида етакчи роль ўйнамайди. Қаҳрамон сифатида ҳикоянинг ривожига тўла қонли образ қилиб кўрсатилмаган. Китобхон унинг тақдирига лоқайдлик билан қарайди. Хуршид чиройли бўлгани учунгина шоҳ қизи Моҳбонуга ёқиб қолади. Асарда унинг ташқи қиёфасигина кўрсатилади:

Ушал ҳолатда Хуршиди жаҳондор
Ки оту тўн оларга борди бозор...
Қулоҳин қошини устига қўюб,
Тамошони кўройин деб суюниб⁶⁸.

У фақат олифта, қўлидан ҳеч нш келмайдиган бир йигит. Ҳикояда унинг ички дунёси, феъл-атвори, хатти-ҳаракати, фаолияти тасвирланмайди. У схематик образдир.

Аксинча, Моҳбону айрим кечик лавҳаларда чизилса ҳам киши тасавурида ўрнашиб қоладиган тўла қонли гўзал бир образдир. Шоир юлдузлар каби канизаклар орасида ойдек бўлиб, нур сочиб турган Моҳбонунинг портретини шундай чизади:

Валекин шаҳга эрди биргина қиз,
Табассум лабларидин эрди гулрез,
Тиши дурдонау қадди санавбар,
Кўзи оҳу, ўзи хушхў суманбар...
Жаҳонга келмас андоғ хуш сабоҳат
Эди бошдин аёғ барча малоҳат⁶⁹.

Шундай дилга яқин малоҳатли, назокатли қиз жонли, кескин ҳаракатларга ҳам эга. У сокин, оғир, ўйчан ҳам бўла олади, вақти келса, чақмоқ каби севги бағрига ҳам отила олади. Мана унинг ҳолатлари. Биринчи ҳолат:

Тафаккур бирла эрди ерга боқиб,
Зару зевар дуру гавҳарни тоқиб...

Иккинчи ҳолат:

Намоён бир йўли чун барқи ломеъ,
Ки Машриқдин бўлиб Хуршид толеъ.
Анинг кўнглида ишқи жўш қилди,
Кетиб ақли ани беҳуш қилди⁷⁰.

Бу лавҳаларда инсоний ҳисларга эга бўлган, реалистик ҳаёт бағрида вояга етган, ҳар бир ҳолатни тўғри мушоҳада қила оладиган аёл образини кўра оламиз ва унга таҳсин ўқиймиз. Худди шунингдек, Гулфом шоҳи Баҳромнинг қизи образи ҳам бу жиҳатдан характерлидир. Гўзаллиги туфайли Ифрит дев зулмидан чексиз дард-аламга йўлиққан, ота-онасиз, қавму қариндошсиз азоб-уқубатда қолиб,

⁶⁸ Уша қўлёзма, в. 88 б.

⁶⁹ Уша қўлёзма, в. 87 а, б.

⁷⁰ Уша қўлёзма, в. 88 а, б.

ёлғизликда, юраги қон-зардобга тўлиб кетган қиз ҳамиша сабру тоқат билан яшайди. Охирида Аторуд билан учрашиб, нажотга эришади. Гулфом маликасининг сиймосини шоир шундай тасвирлайди:

Ушал дамда кўринди бир парирў,
Дилорому, гуландому, суманбў,
Чиқибон жилва этти хур янглиғ,
Қилиб равшан жаҳонни нур янглиғ⁷¹.

У гидрокли қиз, мўъжизали дарахт баргининг сирини билади, уни Аторудга ўргатади. Аторуд эса битмас-туганмас куч-қудратга эга бўлиб, зулмат кучларини енгади, қиз ҳам, Аторуд ҳам бахтга эришади. Бунда Гулфом маликасининг донолиги, билимдонлиги ҳал этувчи роль ўйнайди. Аторуд Ифрит девни маҳв этиш учун маслаҳат беради, қиз эса зулмат ҳукмдорини ақлу фаросати, сўзи, муносабати билан енгади. Уни маҳв этишга сабабчи бўлади.

Гулфом маликаси ўзининг фаҳм фаросати, хатти-ҳаракати билан латофат ва назокатда ягона, жўшқин муҳаббатли Моҳбону образини тўлдиради ва мукаммаллаштиради.

Хуршид образига нисбатан Аторуд бирмунча жонли, ҳаракатчан, тадбир ва мулоҳаза билан иш тутувчи, маслаҳатий киши образидир.

Аторуд ўз юртидан ҳайдалган Хуршидга ҳамроҳ бўлади, ўтлари чаён наштаи каби жазирама биёбонларда бирга юради. У қушлар тилини билгани учун қийинчиликдан осон қутулади. Лекин яна турли саргузаштларга йўлиқади. Гўзал лўли томонидан алданади, дур устухонини олдириб қўйиб қувилади. Қанча-қанча йўл азобини тортиб, Гулфом шахрига етгач, маликани дев сиртмоғидан халос этади.

Шоҳнинг ўғли Хуршид доимо Аторуд маслаҳати билан иш қиладди, у ўзинча мустақил иш тутмайди. Ёзувчи ҳикояда Аторудни биринчи ўринга қўяди, унинг Хуршидга нисбатан тадбир, фаросат билан иш тутушини кўрсатади. Шоир бу ҳикояда реал ҳаётни кўрсатишдан кўра кўпроқ афсонавий ҳоллар тўғрисида сўз юритади, реал бўлмаган воқеаларни тавсиф этади. Бу билан шоир конфликтларни ҳал этишда ғайри-табiiй воситалардан фойдаланади. Йлоҳий қушларнинг гўшти, мўъжизали дарахт барглари бунинг мисоли бўла олади. Шунинг учун ҳикоя қаҳрамонлари енгил-елпи ғалабага эришаверадилар. Бу эса китобхонни ишонтира олмайди. Лекин бунга қарамай, ҳикояда қора куч -- Ифрит дев ёмонлик ва ёвузлик дунёсининг намояндаси сифатида нафрат билан тилга олинади. Феодализм тузуми шароитида хотин-қизларни азоб-уқубат исканжасида жабру зулмга маҳкум этган феодаллар, ҳукмрон табақалар қилмишлари, кирдикорлари дев қиёфасига кирган махлуқнинг хатти-ҳаракати орқали чизиб берилади. Ифрит девни Гулфом маликасининг ёнига келиши эпизоди шундай тасвирланади:

Ёғар ҳар дам ҳаводин тош-тупроғ,
Кўринмас кўзга ҳаргиз дашт ила тоғ.

⁷¹ Уша қўлёзма, в. 92 а.

Ғазаб бирла тушуб келди ҳаводин,
Намоён бўлди деви бад намодин...⁷²

Бу аллегорик тасвирда аёлларни тутқунликда сақлаган, ҳатто унинг ота-онасини, қавму қариндошини ўлдириб, юртидан жудо қилган феодал — зодагонларининг зулми ифодаланади. Ёзувчи бундай гаддор золимларнинг ақл ва тадбир натижасида ҳалокатга учраши муқаррар эканлигини кўрсатиш билан бирга ҳийлагар, маккорлар ниҳоят жазога маҳкум эканликларини тасвирлайди. Гўзал лўли хотин макр-ҳийла билан яшагани, шу йўл билан бойгани фош қилинади, у тавба қилиб, кечирим сўрашга мажбур бўлади. Шоир бундай эпизодлар орқали яхшилик ёвузлик устидан, ёруғлик зулмат устидан, ақл-идроқ макр-ҳийла устидан ғалаба қозонишига ишонч туйғуларини уйғотади. Асарда матонат ва сабр-тоқат билан қийинчиликка бардош бериб ҳаракат қилган одам тинчлик-осойишталикка эришади, деган фикр тарғиб қилинади. Бу ҳикояда табиат манзаралари, дашт, саҳролар, тоғлар бадний маҳорат билан тасвирланади.

* * *

«Еттинчи гулшан» ҳикояси билан шоир китобга яқун ясайди. Унда аввалги ҳикояларда айтилган фикр ва насиҳатларни унутмаслик, воқеаларни эсда сақлаб, ўшанга амал қилиш зарурлигини уч насиҳат орқали уқтиради.

Маъмур ва обод Бағдод шаҳрида яшовчи савдогарнинг ўғли отаси савдо иши билан шуғуллангин деб берган пулга уч марта насиҳат сотиб олади. Насиҳатларга амал қилгани туфайли тухматдан қутулиб, тинч ҳаётга эришади.

«Еттинчи гулшан» ҳикоясида шоир ўзининг талқин этган мулоҳазаларини, ният ва орзуларини мустаҳкам эсда сақлаш ва уларга амал қилиш, энг яхши инсоний фазилатларни ўзлаштириб, одамларга яхшилик қилиб яшашни тарғиб этади. Шу билан бирга бутун ҳикояларида тасвирлаган адолат, саховат, меҳру шафқат, муҳаббат, садоқат ва кишилар орасида аҳллик ва дунёда тинчлик, осойишталик ўрнатишни тавсия этади.

«Еттинчи ҳикоя»да тасвирланган Масъуд бойликка, мол-мулкка, олтин, зар-зеварга эътибор бермайдиган, тўғрилиқ билан яшашни афзал кўрадиган кишининг образидир. Ҳатто отаси унга «бошингдан кибру ҳавони отиб, савдогарчилик қил» деб пул берганида ҳам, у ҳар сафар минг ашраф бериб насиҳат сотиб олади ва шунга амал қилишга интилади. У панду насиҳатларга амал қилгани туфайли офат ва балолардан омон қолади, охирида бахтли, фаровон тинч ҳаётга эришади. Ёзувчи Масъуд образи орқали, панд-насиҳатларга, ҳикматли сўзларга амал қилишнинг натижаси хайрли бўлишини уқтиради.

⁷² Уша қўлёзма, в. 93б.

Ҳикоядаги уч насиҳат Масъуднинг бошидан кечирган воқеалари орқали тасвирланади. Масъуд гарчи биринчи насиҳатни ҳаётимда бошимдан кечирдим ва фойда берди, лекин иккинчи, учинчи насиҳатнинг фойдасини кўрмадим деса ҳам, кейинги насиҳатлар унинг ҳаётини сақлаб қолишда катта роль ўйнаган эди. Бу насиҳатларга риоя қилмаган, эрига хиёнат қилмоқчи бўлган хўжайиннинг хотини ҳалокатга йўлиққан эди. Шоир бу воқеалар орқали ибратли лавҳалар чизиб, вафо ва садоқатни улугълайди, оилавий ҳаётда эр-хотиннинг бир-бирига хиёнат қилмай, аҳиллик, меҳру шафқат билан яшашини тарғиб қилади. Ҳурмат, меҳр, садоқат одамзоднинг ҳаётдаги ўрнини мустаҳкамлаш, обрўсини ошириш учун гаров эканини кўрсатади. Ҳикоя қисқа, ибратомуз сўзлар билан баён қилинади. 191 байт, яъни 282 сатрдан иборат бўлган бу ҳикоя «Ҳафт гулшан» асарига яқун ясовчи асар сифатида гавдаланади. Ёзувчи бу ҳикоянинг кириш қисмида аввалги олти ҳикояда айтиб ўтилган фикрлар ва насиҳатларни қисқача такрорлаб, фойдали мулоҳазалар юритганини айтиб, уларни турмушга татбиқ қилиш зарурлигини тавсия этади.

«Ҳафт гулшан» асарининг насиҳат ҳикояси билан тугалланиши шоирнинг ўз олдига катта мақсад қўйганини кўрсатади. Ўзи яшаб турган даврда ҳукмрон табақанинг ўзаро уруш-жанжал билан шуғулланиб, адолатсизликни, зулмни авж олдириб юборганликларига таассуф билдиради, уларни адолат, саховат, меҳру шафқатга, фуқарога жабру зулм қилмасликка чақириш учун насиҳат қилади. У ўзининг бу олижаноб орзуларини ҳикоялардаги воқеалар орқали тасвирлаб, уларнинг қандай натижаларга олиб келишини кўрсатади, бутун ҳикояларни оптимистик руҳ билан тамомлайди.

Биз «Еттинчи гулшан»нинг кириш қисмидаги сарлавҳада ёзувчининг шундай фикрларини ўқиймиз.

«...Муҳаффал бобин очиб ва неча қиммат баҳо гуҳаридан еттинсин мунтаҳаб қилиб сочибман. Аввалги насиҳат булким, ғаддору наммому хоин ва ғаразғў қўлидин ижтиноб қилиб, сазоларин бермоқ, то ўзгага ибрат бўлсунким, то алар шоматидин мамлакат қуёшига завол ва аморат шарафига вубол бўлмоғой; иккинчи бегараз дўстларга муваффақиятчилик қилмоқ, то маъоззатларидан фавоид кулли ҳосил бўлғой; учинчи душман аҳволини мулоҳаза қилмоқ, то алар макридин эмин бўлмоқ; тўртинчи душман мазарратидин ғофил бўлмасун, то матлуб илгидин кетмасун; бешинчи, афким ҳукумат аҳлига барча сифатлардин беҳроқдур; олтинчи илму виқор ва сукун ва сабот, хусусан аҳли мамлакатга; еттинчи, ҳазм ва эҳтиёт барча ишга лозим ва вожибдур. Бул етти насиҳатким етти гулшан муқобиласида ёзилди. Ҳукамо хирадномасида мастуру салатин ва ҳуккомнинг манфаат баёнида мазкурдир»⁷³.

Нодир ўзининг насиҳатлари, ўғитлари, ибратомуз сўзлари билан ўз атрофидаги кишиларга, ҳукмрон доираларга мурожаат қилиб, мамлакатда адолат, тинчлик, осойишталик ўрнатиш учун тўғ-

⁷³ Уша қўлёзма, вв. 98 б, 99 а.

рилик, раҳм-шафқат, мурувват, ҳалоллик каби муҳим инсоний бурчларни амалга оширишни тарғиб қилди.

«Ҳафт гулшан» ҳикоялари орасида учинчи ва тўртинчи ҳикоялар шоирнинг ижодий жиҳатдан муваффақиятини кўрсатади. Шоир бу асарларда анча кучли, тўла қонли образлар ва характерлар яратади, уларни воқеалар, ҳаракатлар, тўқнашувлар орқали гавдалантиради. Бу ҳар икки ҳикоя муҳаббат, ақл-идрок, илм-фан, тadbирнинг тантанасини, ёмонлик ва ёвузликнинг мағлубиятини кўрсатувчи, бирмунча пишиқ ишланган бадий асарлардир. Етти ҳикоянинг ҳаммаси ҳам қаҳрамонларнинг мурод-мақсадга етишувлари билан тугалланади. Бу ҳол шоирнинг яхшилик, эзгулик, олижаноб ният ва орзулар ҳаётда амалга ошиб, инсон хушбахтликка эришажагига қатъий ишонганини кўрсатади.

Нодирнинг ҳикоялари XIX асрнинг биринчи ярмидаги тарихий шароитнинг маҳсули бўлиши билан бирга ўзигача давом этиб, ривожланиб келган ижтимоий ва бадий тафаккур билан ҳам мустаҳкам боғлангандир. Нодир бир санъаткор сифатида ҳаётга қараш ва фаол муносабатда бўлиш нуқтаи назаридан ўз замонидаги ёзувчиларнинг кўпидан фарқланар эди. У эпик шеърят орқали реал ҳаётни акс эттиришга интилиб, ижтимоий ҳаёт билан боғланганлигини кўрсатди. Унинг реализмида халқ ҳаёти, оила масаласи, севги-муҳаббатда баробарлик мотивлари, золим подшо қилмишлари, ярамас ғаддор ҳокимларнинг порахўрлиги натижасида ҳақни ноҳаққа чиқариш одатлари тасвирланди. Ижтимоий ҳақсизликка, хотин-қизларнинг ҳақ-ҳуқуқини топташга, зулмга, адолатсизликка қарши омонсиз нафрат Нодир реализмининг диққат ва эътиборга сазовор томонларидир. Шоир ижодидаги халқ ҳаётига яқинлик, феодализм шароитидаги нуқсонларга қарши нафрат уни кўпгина замондошларидан ажратиб турар эди. Нодир ижодининг ҳаётийлиги, тилдаги халқчиллиги, халқ оғзаки ижодидан санъаткорона фойдаланиши билан эътиборга лойиқдир.

Шоир мағрур, худбин бойларнинг хотин-қизларга паст назар билан қарагани, уларни хўрлаб, ҳайдаб юборишларини қоралаб ёзади ва оиладаги келишмовчиликни реалистик равишда тасвирлайди. Биринчи ҳикояда қўпол золим эрнинг хотинга нисбатан қўпол муомаласини ва уни ҳайдаб юборганини шундай ифодалайди:

Ушал Сайёд беидрок, мағрур,
Ушандоқ қушни қўлдин айлади дур⁷⁴.

Бешинчи ҳикояда ҳукмрон доиранинг ярамас қилмишлари, халққа ўтказган жабру жафолари реалистик бўёқларда кўрсатилади. Бир ҳокимнинг порахўрлиги шундай тасвирланади:

Бу кишвар ичра бир фармон раво бор.
Эрур ул золиму баски жафокор.
Қим анга одат ўлди ришва олмоқ,
Вагар на меҳнату кулфатга солмоқ.

⁷⁴ Уша қўлёзма, в. 12 б.

Икки хасм ўлсалар гар анда дохил
Қилур андак зар ила ҳақни ботил⁷⁵.

Шоир бешинчи ҳикояда қаҳрамон қиз — Жавҳарнинг ҳаракатини, ўзининг мақсади йўлида курашувини эртақларда тасвирланган, ҳаракати, жасорати билан ажралиб турган қаҳрамон қизлар кўринишида мужассамлантиради ва унинг реал ҳаётий картинасини яратади:

Қийиб эғнига эркак кисватини,
Ниҳон айлаб хотинлиқ суратини.
Қилични белига қилди ҳамойил,
Бўлак ерга қочарға бўлди мойил.
Юзинда ҳолларини ранг этди,
Сочин қалпоқ ичига танг этди⁷⁶.

Нақадар гўзал, ҳаётий лавҳа! Мард, жасур қизнинг портрети, ҳаракати ва интилиши! Саодат отасининг вазирини кутиб олишга чиққан пайтида вазирнинг отдан йиқилиб, ҳалок бўлганини детал-ларгача чизиб ишонтирарли лавҳа яратади:

Келиб шаҳзода хуррам кўришай деб,
Вазир ангиз этиб отдан тушай деб,
Икови отларини этти маҳмиз,
Вазир оти ўзини айлади тез.
Рикоб ичра анинг қолди аёғи,
Тегиб боши уза ҳар дам туёғи.
Бу янглиғ айлабон онинг кашола,
Фано мулки аро қилди ҳавола⁷⁷.

Ҳаётдаги оддий воқеликни реал тасвирлаш, шу орқали киши-ларга панд-насихат қилиш Нодир қаламига хос хусусиятдир. У олтинчи ҳикояда эски мактабда ўқиган болаларнинг аҳволи ва муносабатларини шундай чизиб беради.

Муаллимдан икови таълим олди,
Аларни тахтаи абжадга солди.
Вале бир кун вазир ўғли қазодин,
Фурур айлаб ҳавас бирла ҳаводин.
Ки бева ўғли бирла бас уришти,
Қўюбон бир-бири бирла ёпушти⁷⁸.

Шоир бундай сатрларда оддий ҳаёт лавҳаларини чизиш орқали ўз замонидаги ижтимоий масалалар тўғрисида фикр юритишга ва ўз мулоҳазаларини баён этишга ўтади ва улар устидан халқчил шоир каби ҳукм чиқаради.

Нодирнинг ижодида ва дунёқарашида маълум даражада қарама-қаршилиқлар мавжуддир. Шоир, бир томондан, эксплуатацияга асосланган табақаларни, бойларни ва уларнинг камбағал бечораларга қилган жабру зулмларини фош этиб қоралайди, уларга нисбатан нафрат туйғуларини уйғотади, иккинчи томондан, ҳукмрон табақаларга хайрихоҳлик билдиради.

⁷⁵ Уша қўлёзма, в. 54 б.

⁷⁶ Уша қўлёзма, в. 72 а.

⁷⁷ Уша қўлёзма, в. 56 а.

⁷⁸ Уша қўлёзма, в. 82 а.

Шоирнинг дунёқарашидаги маҳдудлик уни баъзан бирёқлама мулоҳазаларга ҳам олиб боради. Нодир давлат тепасида турган ҳукмдорлар, подшолар, хонлар агар мамлакатдаги ҳақсизлик, жабру зулмдан хабардор бўлсалар, адолат ва саховат билан иш қилсалар, мамлакат обод ва халқлар тинч-осойишта бўладилар деб ўйлайди. Шоир адолатсизлик, разолат ва бутун ёмонлик илдизи ижтимоий тузумда, ҳукмрон синфларнинг ўзида эканлигини тушуниб етмайди.

Нодирнинг манзум ҳикояларида кўпинча шоҳлар одил, саховатли, халқпарвар деб кўкларга кўтарилади ва шу билан бирга айрим золим шоҳларнинг ярамас хулқ-атвори, қилмиши реалистик бўёқларда чизилади.

Даҳшатли воқеаларни, ҳадсиз зулмларни кўрган шоир ўзининг бундай қарашлари, мулоҳазалари билан ўз замонидаги ҳукмрон табақаларни адолат ва яхшиликка, халққа зулм қилмасликка чақирар эди:

Бири будур адолат пеша айла,
Халойиқ узра хайр андиша айла!⁷⁹

Бу «Ҳафт гулшан» асарининг асосий тезисларидан бири эди. Умуман, шоир бундай сатрлар билан ижтимоий адолатсизликка қарши ўз даврининг илғор фикрли кишиларининг ғояларини ифода қилган эди.

Шоирнинг реалистик моҳиятга эга бўлган ҳикоялари ўзбек адабиётидаги энг яхши традицияларнинг давоми ва ривожланишини ўзида мужассамлантиради.

Нодир «Ҳафт гулшан» ҳикояларида ўзбек бадий тилини ривожлантиришга ҳисса қўшмоқ учун интилди. Ўз санъатини халққа, кенг оммага хизмат қилдириш учун очиқ услубда, равшан ифода-ларда ўз фикрини баён этди. У ҳикояларида халқ сўзларини мумкин қадар кўпроқ ишлатишга, арабча, форсча сўзларни қўлламасликка ҳаракат қилди. Зарур бўлган ҳоллардагина арабча ва форсча сўзлардан фойдаланди. «Ҳафт гулшан» асарида луғат таркибининг асосини умумхалқ сўзлари ташкил этади. Ҳикояларнинг луғат состави, услуби ўша давр адабий тилининг гўзал намунасидир. Унда биз ўша даврда ҳам ўзбек тилининг софлиги, услубнинг раволиги учун курашилганини кўраимиз.

Тил ва нутқ услуби бадий адабиёт услубининг моддий базасидир. Адабий-бадий услуб характеристикасига кирувчи кўпгина тил ҳодисаларини, тил ва нутқ услуби муносабатлар ва алоқаларидан ташқарида кўриш мумкин эмас. Лекин бадий адабиёт услубидаги тил бирлиги, нутқнинг яратилиши янги функцияни қабул қилади, янги фикрлар ёки фикр туғилишини вужудга келтиради. Услуб эса умуман «...кишининг кайфиятини, ҳолатини, тинчлигини, ҳаяжонини акс эттиради»⁸⁰.

⁷⁹ Уша қўлёзма, в. 36 а.

⁸⁰ В. В. Виноградов, *Стилистика, теория поэтической речи*, М., 1963, стр. 84.

Худди шунингдек, биз Нодирнинг «Ҳафт гулшан» асарида ўз давридаги адабий тилни, тил услубини, эски китобий тил ўрнига халқ тилини қўллана бошлаганини яққол кўрамиз. Унда воқеалар, эпизодлар, қаҳрамонлар ва уларнинг ички кечинмалари қандайдир қийин, тушунилмайдиган тил билан эмас, содда, аниқ тил билан ифодаланади. Биз унда халқ сўзлари тобора кенгроқ ишлатила борганини, ёзувчининг араб-форс сўзлардан чекиниб, ўзбек халқ орасида кенг қўлланадиган сўзларни ишлатганини кўрамиз. Шоир қаҳрамоннинг ички кечинмаларини, висолдан ажралиш ваҳми билан дард чекканини содда, равон сатрларда шундай ифодалайди:

Ки ҳижрон кечаси, энди ёвушти,
Ғаму кулфат ўти бағрига тушти⁸¹.

«Ҳафт гулшан» ҳикояларида кўп бўлмаса ҳам айрим халқ мақоллари, ҳикматли, афористик сўзлар, жумлалар ҳам ишлатилади:

Ҳижолат сувини ер узра тўкма,
Назокат пардасин чокини сўкма⁸².

Ёки:

Қиши бўлғунча дун нониға муҳтож,
Сафар этсун адам мулки аро оч⁸³.

Яна:

Узуқ ипға улоқдур раҳнамуни,
Валекин ўртада қолғой тугуни⁸⁴.

Бундай таъсирли ҳикматли сўзлар шоирнинг фикр, мулоҳазалари анча кенглигини кўрсатади. Ў ўзининг бундай фикрлари билан китобхонни ўйлашга, мушоҳада юритишга ўргатади.

«Ҳафт гулшан» ҳикояларида халқнинг «ҳар ким экканини ўради» деган мақолни шоир содда, равон, сатрларда шундай ифодалайди.

Қиши кимга на қилса они кўргай,
Агар ерга на экса они ўргай⁸⁵.

Шунингдек, «Масал бўлди салотинға бу масбут: Бир оғизда суву, бир оғизда ўт» деб подшоларнинг халққа қилган жабр-зулмлари халқ мақоли билан ифода қилиниб, кучли таассурот қолдиришга интилинади. «Бориш-келиш», «гўл», «улашти», «туташти», «улоқ», «суймак» ва шунинг каби жуда кўп халқ сўзлари истеъмол қилинади. Шоир халқ тилининг бой хазиналаридан фойдаланиб, ўз асарини улар тушунадиган тилда ёзиб, замондошларига нисбатан катта ижобий иш қилди.

Бадий асарда сўз ва образ масаласи, уларнинг ўзаро муносабатлари ва таъсири масаласи бадий адабиётнинг услуби ва поэтик нутқи каби энг муҳим масалалардан биридир.

⁸¹ Нодир, Ҳафт гулшан, Қўлёзма, инв. № 1801, в. 15 а.

⁸² Уша қўлёзма, в. 10 а.

⁸³ Уша қўлёзма, в. 61 а.

⁸⁴ Уша қўлёзма, в. 13 а.

⁸⁵ Уша қўлёзма, в. 45 а.

Шоир шаҳарлар тасвирида идеал шаҳарлар манзараларини чизади. Тўртинчи ҳикояда обод шаҳар шундай манзара касб этади:

Анинг қўрғони ул янглиғки гардун
Эрур бир хишти сийму бири олтин...
Оқар ҳар кўчасидин бир улуғ наҳр
Деса бўлур ани фирдавсу на шаҳр⁸⁶

каби сатрларда бадий сўз санъати, образли мушоҳадалар орқали инсон қудрати билан яратилган жаннат шаҳарлар тасвирланиб, ўз ватанидаги шаҳарларнинг шундай обод, маъмур, фаровон бўлишини орзу этади. Тўртинчи ҳикоядаги Сарондиб шаҳри ҳам, етти минг дарвозалик шаҳар ҳам, Жавҳар подшолик қилган Оромобод шаҳри ҳам, олтинчи ҳикоядаги Гулфом шаҳри ҳам шоирнинг орзу қилган мунаққаш шаҳарлари эди.

Ҳикояларда табиат манзаралари, боғлар, тоғ орилиқлари, дашту биёбонлар тасвири ёрқин бўёқларда чизилади. Масалан, олтинчи ҳикояда одам юрса оёғи, қуш учса қаноти куядиган жазирама чўлсаҳро тасвири ишонтирарли равишда берилади, китобхон кўз ўнгида яққол гавдалантирилади.

Тўртинчи ҳикояда тазод усули орқали ошиқ-маъшуқнинг чуқур ҳиссиётлари жуда таъсирли қаламга олинади.

Анинг юз жилвада ранг ила нози
Мунинг ҳаддин ўтиб ажзу ниёзи.
Қилиб ул қошу кўзидин карашма,
Этиб ул кўз ёшидин чашма-чашма...⁸⁷

Бунда шоир бадий сўз воситаларини ўз ўрнида ишлата олган санъаткор сифатида намоён бўлади. У ҳикояларида сўз ўйинлари ҳам ишлатади. Учинчи ҳикояда ошиқ ва маҳбубнинг ҳолати қуйидагича куйланади:

Малика ёнди шамъи хона янглиғ
Йигит қолди буён парвона янглиғ⁸⁸.

Езувчи «Ҳафт гулшан» асариде ўз устозларининг энг яхши традицияларини давом эттиришга, улардан ижобий равишда фойдаланиб, ўз асарининг таъсирчан бўлишига интилади. Лекин асарда сарлавҳалар анча мураккаб. Жумлаларда араб-форс сўзлари кўп учрайди.

«Ҳафт гулшан» ҳикояларининг ҳижрий 1328 (1910 милодий) йилда Тошкентда нашр этилган нусхаси анча тўла бўлиб ҳисобланади. Китобнинг титул варағида:

Саид Алибек муҳиб фозил,
Бўлсин ани муддаоси ҳосил.
Юсуфбек атоси номи,
Халқ ичра эрур басе кироми,
Турки тила таржима қилибон
Турк аҳлиға қонда библибон⁸⁹,

⁸⁶ Уша қўлёзма, в. 38 а, б.

⁸⁷ Уша қўлёзма, в. 39 б.

⁸⁸ Уша қўлёзма, в. 29 а.

⁸⁹ «Ҳафт гулшан», Тошкент, Матбаи матбуъ Ғуломий, 1910.

дейилган бўлса ҳам бу асар Нодирнинг қаламига мансуб бўлиб, таржима қилинган, деган тахмин ўринли эмасдир. Бу ҳақда филология фанлари доктори Азиз Қаюмов шундай деб ёзган эди: «Умуман ўтмиш ўзбек адабиётида таржима нисбий маънога эгадир. Бирор сюжетда бир неча асарлар яратиш адабиётда традиция бўлиб қолгани маълум»⁹⁰. Юқорида келтирилган мисраларда номи тилга олинган Саид Алибек Юсуфбек ўғли эса китобни 1910 йилда чоп этган ношир бўлиши мумкин.

Филология фанлари кандидати Т. Ғофиржонова 1961 йилда Нодирнинг «Ҳафт гулшан» асарини нашрга тайёрлади. Муаллифнинг айрим текстологик камчиликларини ҳисобга олмаганда у таҳсинга сазовор катта иш қилган.

Умуман Нодирнинг «Ҳафт гулшан» асари XIX асрнинг биринчи ярмида яратилган, ўзбек адабиётида ривожлана бошлаган танқидий реализмнинг илк бошланғич намуналаридан биридир. Бу асар XIX аср ўзбек адабиётида эпик шеърятнинг қай даражада, қандай актуал масалаларни кўтариб чиққанини кўрсатувчи фактлардандир. «Ҳафт гулшан» ҳикоялари ўзбек адабиётининг ривожланишига, бойишига хизмат қилгани каби халқнинг маънавий ҳаётини гўзаллаштиришга ҳисса қўшган асарлардандир. Нодирнинг «Ҳафт гулшан» ҳикоялари адолат, халқпарварлик ғояларини, энг яхши инсоний фазилатларнинг тантанасини кўйлаган халқчил асардир. У ўзбек адабиётининг илғор традицияларини ўзида сақлаган эпик поэзиянинг гўзал намунасидир.

⁹⁰ А. Қаюмов, Қўқон адабий муҳити, 300-бег.

Биз XVIII аср ва XIX асрнинг биринчи ярмида яратилган «Булбул ва Гул», «Ҳусн ва Дил», «Баҳром ва Гуландом», «Ҳафт гулшан»нинг асосий ривожланиш чизиқларида романтизмнинг реализмга қараб ўсганлигини кўрамыз. Даврлар ва уларда олға сурилган туб масалалар бу дostonларнинг мундарижаси ва идеалини қамраб олади. Дostonларнинг муаллифлари давр тарихий шароитидан келиб чиқиб, инсон ҳаётининг конкрет масалаларини тарғиб қиладилар. Асарлар ўз мундарижаси, ҳаёт картиналари, воқеалар, турмуш ҳодисаларини тасвирлаш билан бирга аввалги дабдабали, безакли сўзлар, иборалардан узоқлашиб, халқнинг кундалик ҳаётида ишлатиладиган сўзлар, иборалар муболаға, киноя формалари асосида халқ идеалини акс эттиришга қаратилди.

«Булбул ва Гул» дostonида шоир ҳукмрон табақаларга қарашини мажозий усулда ифодалади. «Ҳусн ва Дил» фантастик дoston бўлса, классик адабиётнинг энг яхши традициясини давом эттирган, юксак мавқе, юксак даражада халқ идеалларини акс эттирган «Баҳром ва Гуландом», халқ оммасининг қарашларини ифодалаган «Ҳафт гулшан» ҳам романтик, ҳам реалистик, ҳам фантастик дoston сифатида XIX асрнинг биринчи ярмидаги тарихий шароитнинг муҳим бадий обидаларидир. Бу дostonлар ўзининг кўлами, жамиятдаги илғор кишилар фикрини акс эттириши билан ҳақиқий халқ китобига айланиб кетди.

Бу дostonларнинг тузилиши ва улардаги гуманизм, халқчиллик идеалларининг ривожлана бориши шу асрлардаги ўзбек халқи тарихининг ёрқин кўзгуси бўлиб хизмат қилади.

Ўзбек эпик шеърятини ўзининг хилма-хил жанрлари билан ўзига хос хусусиятларга эга эканлигини намойиш қилди.

Илк даврларда ривоят, афсона, мифлар қўйланган бўлса, сўнграқ қаҳрамонлик характериға эга бўлган асарлар вужудға келди. XI—XII асрларда дидактик-ахлоқий дostonлар яратилган бўлса, сўнграқ XIV—XV асрларға келиб, ишқ-муҳаббат номаларидан бошлаб, аллегорик мунозаралар, ишқий-романтик, қаҳрамонлик дostonлари вужудға келиб, эпик шеърят кенг ривожлана борди.

Ўзбек классик адабиёти тарихидаги эпик шеърят турларини тахминан қуйидаги жанрларга бўлиш мумкин: Дидактик-ахлоқий дostonлар; севги номалари; аллегорик мунозаралар; романтик севги ва қаҳрамонлик дostonлари; реалистик дostonлар; тарихий дostonлар; саргузашт дostonлар; фантастик дostonлар; фантастик ва реалистик дostonлар; ғазал, мухаммас каби лирик парчалар киритилган дostonлар ва ҳоказо.

Ўзбек классик адабиётининг дostonлар, айниқса XVIII аср ва XIX асрнинг биринчи ярмида яратилган дostonларда қуйидаги хусусиятлар ёрқин мужассамланади:

1. Турли воқеа, эпизод ва лавҳалар орқали инсоф, тўғрилиқ, адолат, саховат каби олижаноб фазилатлар тасвирланиб, ҳаққоният, одиллик билан иш тутиш, халқ, мамлакат тақдири, истиқболини ўйлаш, тинч-фаровон ҳаёт барпо этиш ҳамда ягона давлат тузиши каби прогрессив ғоялар тарғиб қилинади.

2. Дostonларда илм-фан, ҳикмат аҳллари юксак даражага кўтарилади, мамлакат ободлиги, халқ маъмуричилиги учун фан, кашфиёт, ҳатто фазоларга учини каби ижод мўъжизалари бениҳоя зарур, деган хулоса чиқарилади.

3. Дostonларда муҳаббат, мақсад йўлида қатъий ирода, жасорат ва матонат билан курашган қаҳрамонларнинг образлари яратилиб, улар орқали муҳаббат, садоқатнинг ўлимни енгиши, яхшиликнинг ёмонлик устидан, нурнинг зулмат устидан, адолатнинг ҳақсизлик устидан ғалаба қозониши мадҳ этилади.

4. Дostonларда турли мамлакат, турли халқ вакилларининг ҳаёти, кураши, интилиши акс эттирилиб, халқлар дўстлиги тарғиб қилинади.

5. Хотин-қизларнинг ақл-идрокда, фаҳм-фаросатда, ижодда латофат ва назокатда, энг қийин муаммоларни ҳал этишда эркаклардан ҳам афзалликлари тасвирланади. Улардаги олижаноб хислатлар, инсоний гўзал фазилатлар, шахс эркинлиги учун кураш ёрқин ифодаланади. Бу аёл образлари ва уларнинг хатти-ҳаракатлари, интилишлари, феодал тузумига, хотин-қизларнинг жабру зулм исканжаси остида эзилишига, ҳақ-ҳуқуқининг поймол этилишига қарши қўйилган эди.

6. Феодал-клерикал сарой адабиёти қаршисида халқ манфаатларини кўзловчи, эркакларлик ғояларини илгари сурувчи демократик адабиётнинг эпик тури кенгайиб, ривожлана боради, классик адабиётининг энг яхши традицияларини давом эттириш билан бирга халқ ижодиётининг муваффақиятларидан фойдаланган ҳолда романтик севги, халқ фантазияси, идеаллари ва халқ мотивлари куйланади.

7. XVIII асрда ижод қилинган «Булбул ва Гул», «Ҳусн ва Дил» дostonларида мажозий фикрлар гавдалантирилса, улар орқали жамиятда энг муҳим ақтуал проблемалар куйланса, кейинги дostonларда — «Баҳром ва Гуландом», «Ҳафт гулшан» каби асарларда романтик образлар билан баробар, конкрет турмуш ҳодисалари,

реал ҳаёт воқеликлари фонида даврнинг муҳим масалалари қўйилиб ҳал этилади.

8. XVIII—XIX асрларда яратилган дostonларда халқ ҳаётининг бутун соҳалари ва ижтимоий муносабатларнинг тасвирланиши билан ватанпарварлик, халқчиллик, эркпарварлик ғояларининг ифодаланиши бу дostonларнинг халқ китобларига айланиб кетишига сабаб бўлди. Шунинг учун ҳам бу дostonлар ўзбек адабиётининг ғоявий-бадий жиҳатдан ажралмас, узвий қисми бўлиб қолди.

9. Бу даврдаги дostonларнинг тили халқ тилига яқинлаша борди. Мураккаб образлар, ифодалар ўрнини кўпроқ содда, равшан бадий иборалар ола бошлади. Халқ мақоллари, афористик сўзлар XVIII—XIX аср дostonларининг халқчиллик хусусиятларини яққол кўрсатиб берди.

10. Бу даврда яратилган дostonлар халқнинг маънавий ҳаётини гўзаллаштиришга, бойитишга катта ҳисса қўшди, шунинг учун XVIII—XIX асрлардаги адабиётимизни эпик шеърининг ривожланишисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Бу шеърининг ўзининг мавзун, мундарижаси, бадий тафаккурининг кенглиги ва ўз олдига қўйган муҳим, актуал масалалари билан халқимизнинг маданияти ва маърифати тарихида катта мавқега эга бўлди.

Ўзбек классик адабиётининг монументал асарлари бўлган дostonлар социалистик маданиятимизнинг бойишига ҳам хизмат этади. Санъат ва адабиётнинг роли, аҳамияти юксалган бизнинг давримизда XVIII аср—XIX аср биринчи ярмида яратилган дostonларни ва уларнинг ўзларига хос хусусиятларини чуқурроқ ва кенгроқ ўрганиш, оммалаштириш совет халқлари манфаатларига ва уларнинг маънавий ҳаётларини гўзаллаштиришга хизмат қилади.

Кириш	3
XVIII аср — XIX асрнинг биринчи ярмидаги эпик шеъриятда халқчиллик мотивлари	8
«Булбул ва Гул» ва ундаги мажозий образлар	11
«Ҳусн ва Дил» достонида халқ идеалларининг ифодаланиши	29
«Баҳром ва Гуландом» — халқ қаҳрамонлиги достони	57
«Ҳафт гулшан» достонида севги, адолат, саховат таронаси	98
Хулоса	145

Расулев Холид.

Ўзбек эпик шеъриятида халқчиллик. XVIII аср XIX асрнинг биринчи ярми. (Масъул муҳаррир ЎзССРда хизмат кўрсатган фан арбоби, филология фанлари д-ри, проф. Ҳ. Сулаймон). Т., «Фан», 1973.

148 б. (ЎзССР ФА Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейи).

Расулев Х. Р. Народность в эпической поэзии узбекской литературы.

8Ўз

На узбекском языке

Холид Расулев

НАРОДНОСТЬ В УЗБЕКСКОЙ ЭПИЧЕСКОЙ ПОЭЗИИ

Ўзбекистон ССР ФА Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейи илмий совети, ЎзССР ФА Тарих, тилшунослик ва адабиётшунослик бўлими томонидан нашрга тасдиқланган

Муҳаррир *Л. Эркинова*
Техмуҳаррир *Р. Рўзиева*
Корректор *Қ. Парпиева*

Р13209. Теришга берилди 1/III-73 й.
Босишга рухсат этилди 23/III-73-й. Формати 60×90^{1/16}. Босмахона қоғози № 1. 462 қоғоз л. 9,25 босма л. Ҳисоб-нашриёт л. 10,0. Нашриёт, № 385. Тиражи 2000. Баҳоси 1 с. 13 т. Заказ 57.

ЎзССР „Фан“ нашриётининг босмахонаси, Тошкент, Черданцев кўчаси, 21
Нашриёт адреси: Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.